

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

TARİHE IŞIK TUTAN BİLGE: PROF. DR. ENVER KONUKÇU
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Prof. Dr. Neslihan DURAK

Hazırlayan
Şahin ALTAY

MALATYA-2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

TARİHE IŞIK TUTAN BİLGE: PROF. DR. ENVER KONUKÇU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Prof. Dr. Neslihan DURAK

ŞAHİN ALTAY
(35173510006)

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

PROF. DR. Neslihan DURAK danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Tarihe Işık Tutan Bilge: Prof. Dr. Enver Konukçu” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

ŞAHİN ALTAY

27.12.2021

ÖNSÖZ

“Tarihe Işık Tutan Bilge: Prof. Dr. Enver Konukçu” konulu tez çalışması, yaklaşık üç yıllık bir emeğin neticesinde elde edilmiştir. Hocaların hocası olarak bilinen Prof. Dr. Enver Konukçu’yu tanıtmak amacıyla yapılmış bu çalışmamız, tam manası ile olmasa da Prof. Dr. Enver Konukçu’nun hayatı ve eserlerini yeni nesillere tanıtabilmek amacıyla kaleme alınmıştır. Uzaklığı önemsemeden bilgi ve belge toplama çabası, Enver Konukçu’ya yaraşır bir biyografi kaleme alma ile alakalıdır.

Prof. Dr. Enver Konukçu ile ilgili yapılan çalışma yok denecek kadar azdır. Bu da çalışmamız açısından işimizi biraz zorlaştırmıştır. Çalışmamıza başlarken ilk olarak kaynak taraması yaptık. Daha sonra en önemli kaynağımızı oluşturan Atatürk Üniversitesinden emekliye ayrılıp, Aydın’a yerleşen Prof. Dr. Enver Konukçu, eşi ve oğlu ile görüşme fırsatımız oldu. Yaşı hayli ilerlemesine rağmen gününü bana ayırarak Aydın’daki evinde ağırladı. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklardan bir diğeri ise Prof. Dr. Enver Konukçu’nun eserleri olmuştur. Türk ilim hayatına onlarca akademik çalışma armağan eden Prof. Dr. Enver Konukçu’yu tanımaya ve fikirlerini anlamaya çalışmamın yolu onun eserlerini incelemek ve tahlil etmekten geçmektedir. Hocanın eserleri onun hakkında son derece önemli izler taşımaktadır. Bu sebeple biz de kitap, makale, ansiklopedi maddeleri gibi birçok çalışmayı inceledik.

Prof. Dr. Enver Konukçu ile ilgili bize yardımcı olabilecek bir diğerk çalışmada, Türkiye’nin farklı üniversitelerinde görevli olan bazı akademisyen öğrencileriyle iletişime geçip, hocayla ilgili düşüncelerini talep ettik.

Prof. Dr. Enver Konukçu gibi hayatını tarih ilmine vakfetmiş ve bu yönde her anını dolu dolu geçmiş bilim adamının hayatını anlatmak, eserleri, kişiliği ve fikri boyutuyla anlatmak ne derece zor olsa da, ümit ediyoruz ki bu çalışma Prof. Dr. Enver Konukçu’nun az da olsa kendisinin ve fikirlerinin tanınmasında katkı sağlar. Eğer bu başarılıysa çalışma amacına ulaşmış kabul edilebilir ki bu da bizim için en büyük bahtiyarlık olur.

Tezin ortaya çıkışında, tarihçi, aydın ve fikir insanı olan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Neslihan Durak'ın kanaatleri ziyadesiyle etkili olmuştur. Zira kendisi Enver Konukçu'nun kızı gibi bütünleşmiş, hayranlığı ve vefası sebebiyle de bu tezi hazırlamayı borç bilmiştir. Bu sayede Enver Konukçunun tanınmasına bir nebze de olsa katkı sağlayacaktır.

Son olarak çalışmalarım sırasında gerek daha en başından itibaren konunun seçimi aşamasındaki öneriler, hatta ders aşamasından itibaren tez konusu kesinleştikten sonra da benden yardımlarını eksik etmeyen, konunun tespit ve şekillenmesinde gerek kütüphanesinden gerekse engin fikirlerinden istifade ettiğim görüşleri ile çalışmama zenginlik katan ve araştırmanın yapılmasında sonsuz destek ve yardımlarını gördüğüm, takdiri ile yönlendiren, zevkle çalışmamı sağlayan, sıkıntılarım esnasında çözüm üretmeme büyük katkı sağlayan, yanında olduğum sürece kendisinden hayata ve insanlığa dair çok şey öğrendiğim akademik başarılarından ilham aldığım danışman hocam Prof. Dr. Neslihan Durak'a teşekkür ve minnetlerimi sunarım. Tez çalışmalarım da maddi manevi desteğiyle yanımda olan kıymetli eşim Şule Altay'a da teşekkürü kalbi bir borç bilirim. Ayrıca tez hazırlama sürecinde görüşlerinden istifade ettiğim, zor günlerimde yardımını esirgemeyen Arş. Gör. Çiğdem Kıranşan'a, danışman hocamın öğrencisi Harun Selçuk ve arkadaşım Mehmet Emin Polat olmak üzere emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

ŞAHİN ALTAY

27.12.2021

ÖZET

Hocaların Hocası olarak bilinen Prof. Dr. Enver Konukçu, Türk Tarihinin, Ortaçağ'dan Yeni ve Yakınçağ'a, Yeni ve Yakınçağ'dan Cumhuriyet tarihine kadar farklı alanlar da araştırma ve incelemeler yapmış, yaşayan tarihçiliğimizin önemli simalarından biri olmuştur. Yazdığı onlarca eserler ve yetiştirdiği sayısız öğrencileriyle modern Türk Tarihçiliğinin gelişmesine katkıda bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Bu anlamda tarih ilmine; Hindistan, Selçuklu, Osmanlı ve özellikle Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu ve Kafkasya tarihine ciddi katkılar yaptı ve yapmaya devam etmektedir. Özellikle Ermenilerin Anadolu'da Müslümanlara yaptıkları katliamları gün yüzüne çıkarmak için birçok kazı çalışmasına katılmış, araştırmalarıyla sözde Ermeni soykırımının asılsız olduğunu, Ermenilerin Müslümanlara soykırım yaptığını tüm dünyaya duyurmaya çalışmıştır. Bu çalışmada Türk tarihçiliğine önemli hizmetleri olan Prof. Dr. Enver Konukçunun hayatı, eserleri ve kişiliği de alınmaya çalışılmıştır. Çalışma sırasında bizzat kendisiyle yapılan mülakat, kitapları, makaleleri ve diğer çalışmaları yanı sıra kendisi hakkında yazılan metinler temel alınarak bir metin tesis edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Prof. Dr. Enver Konukçu, Hocaların Hocası, hayatı, eserleri

ABSTRACT

Known as the Teacher of the Teachers, Prof. Dr. Enver Konukçu has made researches and studies in different fields of Turkish History, from the Middle Ages to the New and Modern Ages, from the New and Modern Ages to the History of the Republic, and has become one of the important figures of our living historiography. He is an important person who has contributed to the development of modern Turkish Historiography with the dozens of works he has written and the countless students he has trained. In this sense, to the science of history; He made and continues to make serious contributions to the history of India, Seljuk, Ottoman and especially Erzurum, Eastern Anatolia and the Caucasus. Particularly, he participated in many excavation works in order to bring to light the massacres committed by Armenians against Muslims in Anatolia, and with his researches he tried to announce to the whole world that the so-called Armenian genocide was unfounded and that Armenians committed genocide against Muslims. In this study, Prof. Dr. Enver Konukçu's life, works and personality were also tried to be taken. During the study, a text was tried to be established based on the interview made with him, his books, articles and other works, as well as the texts written about him.

KeyWords: Prof. Dr. Enver Konukçu, teacher of the teachers, his life, works

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PROF. DR. ENVER KONUKÇU’NUN HAYATI

A. Doğumu ve Ailesi.....	4
B. Eğitim Hayatı.....	6
a. İlk Orta ve Lise Dönemi	6
b. Üniversite Dönemi.....	8
C. Mesleki Hayatı.....	11
a. Öğretmenlik Yılları.....	11
b. Akademik Hayatı.....	12
c. Yurtdışı Seyahatleri	17
ç. Askerlik Dönemi.....	19
D. Evliliği ve Çocukları	20

İKİNCİ BÖLÜM

PROF. DR. ENVER KONUKÇU’NUN ESERLERİ

A. Kitapları.....	21
a. Bir Köy Tarihi: Cinis	21
b. Kocaeli’nin İlk Osmanlı Yöneticisi Süleyman Paşa	30
c. Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)	32
ç. Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Arşivinden: Sakarya Yazıları	40
d. Ardahan Tarihi.....	52
e. Büyük Güçler ve Ermeni Kışkıracısındaki Erzincan’ın Albayrağımıza Kavuşması.....	68

f. Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum	77
g. Erzurum’da Kars Kapı Şehitliğindeki İki Mezar “Hafız Hakkı ve Cemal Paşalar (1915,1922)”	85
ğ. Kuşan ve Akhunlar Tarihi	88
h. Hendek Tarihten Sayfalar	96
ı. Köroğlu’na Kadar Bingöl	100
i. Ermenilerin Yeşilyayla’daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918)	102
j. Akça Koca ve Kocaili	105
k. Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan	108
l. Şehr-i Mübarek Erzurum	110
m. Otlukbeli Meydan Savaşı (11 Ağustos 1473)	113
n. Erzurum’da Mustafa Kemal’i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılaşmaları	117
o. Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum	125
B. Makaleleri	131
a. Hindistan Tarihi İle İlgili Makaleleri	131
b. Ermeni Meselesine Dair Makaleleri	132
c. Şehir ve Bölge Tarihi İle İlgili Makaleleri	134
ç. Cumhuriyet Dönemine Dair Makaleleri	145
C. Ansiklopedi Maddeleri	147
a. Diyanet İslam Ansiklopedisi Maddeleri	147
b. Türkler Ansiklopedisi Maddeleri	149
c. Osmanlı Ansiklopedisi Maddeleri	150
D. Danışmanlığını Yaptığı Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri	150
a. Yüksek Lisans Tezleri	150
b. Doktora Tezleri	150
E. Akademik Kişiliği	152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANIYANLARIN GÖZÜYLE PROF. DR. ENVER KONUKÇU

A. Dostlarının Gözünden Prof. Dr. Enver Konukçu	155
a. Sayın Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’nun Görüşleri	155
b. Sayın Prof. Dr. Tuncer Baykara’nın Görüşleri	156

c. Sayın Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nun Görüşleri.....	157
ç. Sayın Yrd. Doç. Dr. Faruk Ermemiş'in Görüşleri.....	158
d. Sayın Erdal Çakır'ın Görüşleri.....	158
e. Sayın Mürvet Gülerim'in Görüşleri.....	158
B. Öğrencilerinin Gözünden Prof. Dr. Enver Konukçu	159
a. Sayın Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut'un Görüşleri.....	159
b. Sayın Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur'un Görüşleri	160
c. Sayın Prof. Dr. Enis Şahin'in Görüşleri	164
ç. Sayın Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu'nun Görüşleri	165
d. Sayın Doç. Dr. Ahmet Toksoy'un Görüşleri.....	166
e. Sayın Doç. Dr. Ömer Erden'in Görüşleri	168
f. Sayın Doç. Dr. Akın Bingöl'ün Görüşleri	170
g. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Veysi Akın'ın Görüşleri	171
ğ. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural'ın Görüşleri	173
h. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Selma Pehlivan'ın Görüşleri.....	176
ı. Sayın Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Aykun'nun Görüşleri	176
SONUÇ	179
KAYNAKÇA.....	181
EKLER	185

KISALTMALAR

AKDTYK	: Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakùltesi
Çev.	: Çeviri
Ed.	: Editör
İA	: İslam Ansiklopedisi
MTTB	: Milli Türk Talebe Birliği
Nu.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UCLA	: California Eyaletindeki Los Angeles Üniversitesi
Vd.	: Ve Diğerleri

GİRİŞ

İnsanların birey ya da toplum olarak geçirdikleri gelişimleri ve bu insanların psiko-fizik hareketlerini zaman-mekân çerçevesi içerisinde inceleyerek bu hareketleri sebep-sonuç ilişkisi dâhilinde ortak değerlerini araştıran bilim koluna tarih denir. Bazı insanlar vardır ki tarihe malzeme olurlar. Yine bazı insanlar vardır ki bunlar da tarihi oluştururlar. Ve bazı insanlarda vardır ki tarihi yazarlar. Prof. Dr. Enver Konukçu'da tarihi yazan insanlardan olmuştur. Hocaların hocası namıyla Türk ilim âleminde bilinen Prof. Dr. Enver Konukçu sadece bir eğitimci olmamış; bir araştırmacı ve bir tarih filozofu da olmuştur. Bu anlamda tarih ilmine; Hindistan, Selçuklu, Osmanlı ve özellikle Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu ve Kafkasya tarihine ciddi katkılar yaptı ve yapmaya devam etmektedir. Özellikle Ermenilerin Anadolu'da Müslümanlara yaptıkları katliamları gün yüzüne çıkarmak için birçok kazı çalışmasına katılmış, araştırmalarıyla sözde Ermeni soykırımının asılsız olduğunu, Ermenilerin Müslümanlara soykırım yaptığını tüm dünyaya duyurmaya çalışmıştır. Türk tarihçiliğine onlarca eser armağan etmiştir. Prof. Dr. Enver Konukçu, bu yönüyle sıradan insanlar statüsünden çıkmış biyografi çalışmasına konu olacak bir şahsiyet haline gelmiştir. Kendisine öğretilenleri ve kendi öğrendiklerini genç nesillere aktarmıştır. Geçmiş olaylar dizisini sadece genç nesillere aktarmakla kalmamış, daha önce yazılmamış olayları da araştırıp yazıya geçirmiş yani tarihi yazan tarihçi olmuştur. Türk Tarihçiliğine yeni bir bakış açısı oturtmaya çalışmıştır.

Prof. Dr. Enver Konukçu, arşivi en iyi kullanan ve öğrencilerine de arşive yönlendiren büyük tarihçilerden biridir. Belge ve arşiv belki de hocanın hayatında en çok kullandığı kelimelerden ikisi olmuştur. Öğrencilerine bilgiden daha çok, bilginin kaynağına nasıl gidilir onu göstermeye gayret göstermiştir. Özellikle ülkemizde Hindistan tarihi araştırmaları denildiğinde akla ilk gelen isimlerden biri olan Prof. Dr. Enver Konukçu, hayatını mesleğine duyduğu aşkla geçirmektedir. 43 yıllık öğretim üyeliğinin ardından emekli olan ve birçok sağlık sorunları olan hocamız hala ülkemizdeki akademik araştırmaları takip edip, kendisi de emekliliğin keyfini sürmeyip çalışmalarına devam etmektedir.

Prof. Dr. Enver Konukçu hocamız tam bir İstanbul beyefendisidir. Karşısında kim olursa olsun daima siz diye hitap etmiş, kişilerin makamına değil şahsına saygı göstermiştir. Kızgın olduğu zamanlarda bile bunu karşı tarafa yansıtmamaya gayret göstermiş, kalp kırarak değil gönül kazanarak çalışmayı, eğitmeyi, öğretmeyi kendisine prensip haline getirmiştir. Her zaman gülen yüzü, babacan tavrıyla çevresindekilere mutluluk ve enerji vermiştir. Öğrencilerine hep bir şeyler öğretebilmek için kendisini seferber etmiştir.

Prof. Dr. Neslihan Durak, Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Prof. Dr. Serpil Sürmeli, Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur, Prof. Dr. Enis Şahin, Prof. Dr. Salim Cöhce, Doç. Dr. Ahmet Toksoy, Dr. Öğr Üyesi Suat Vural gibi daha ismini sayamadığım Türk tarihi ilmi alanlarında önemli bir yere sahip birçok önemli akademisyeni yetiştiren Prof. Dr. Enver Konukçu bütün eğitim hayatında kendi prensiplerinden taviz vermeyen, eğilip bükülmeden doğru bildiklerini her ortamda söylemiş vehala yaşamını bu şekilde sürdürmektedir. Hayatı boyunca çalışmalarında ciddi olmuş, ciddi çalışan öğrencilerinin de elinden tutmuş bir akademisyen olmuştur. Çalışma azmine sahip gördüğü tüm talebelerini sonuna kadar desteklemiştir.

Kısaca bahsettiğimiz ve çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere Prof. Dr. Enver Konukçu mesleğinin hakkını vermiş, onu aşkı bilmiş, ömrünü tarihe ve Türk Devletine hizmet edecek yeni araştırmacı ve bilim adamları yetiştirmeye adanmış yüce gönüllü birisidir.

Bir hayatı anlatmak onu yazıya geçirmek zordur. Çünkü her ne şekil ve statüde olursa olsun karşımıza zorluklarla geçen koca bir hayat ve o hayatı kuran bir kişilik vardır. Kaldı ki Prof. Dr. Enver Konukçu gibi bir şahsiyeti anlatmak; hayatı eserleri, kişiliği ve fikirleriyle ortaya koymaya çalışmak, kolay olmayan bir çalışma olacaktır. Bu zorluğu elimizden geldiğince aşmaya çalıştık. Öncelikle Prof. Dr. Enver Konukçu ile yüz yüze mülakat gerçekleştirdik. Daha sonra onun eserlerini gözden geçirdik. Hocanın anlatmak ve duyurmak istediği yerleri görmeye gayret ettik. Ardından hayatı hakkında bilgi sahibi olabilecek bilgi ve belgeleri toplamaya başladık. Kendisi ile ilgili yazılmış tüm metinleri elde etmeye çalıştık. Fakat yukarıda değinildiği gibi tarih alanına bu kadar emeği geçen hocamızı kendisi hayattayken anlatmak hem güç hem de benim için övünç kaynağım olmuştur.

Elde ettiğimiz tüm eser ve belgelerle ortaya çıkarmaya gayret ettiğimiz bu çalışmamızla ümit ediyoruz ki Prof. Dr. Enver Konukçu gibi bir ilim abidesinin daha iyi anlaşılmasına, gelecek nesillerinin böyle bir hocanın varlığından haberdar olmasına katkı sağlayacağımız için müteşekkirimiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

PROF. DR. ENVER KONUKÇU'NUN HAYATI

A. Doğumu ve Ailesi

Dönemin Türkiye'sinde Bolu'nun bir ilçesi olan günümüzde ise Düzce sınırları içerisinde yer alan merkezi bir yerleşim yerinde resmi kayıtlara göre 08.08.1944 yılında dünyaya gelmiştir.¹ Ancak hayatı daha çok Düzce'de geçmiştir. Hocamızın ifadesine göre ise büyük Bolu depreminde küçük yaşta olduğu için doğumu 1941-1944 arası olması muhtemeldir.² Memur bir babanın çocuğu olan Konukçunun dedesinin ise Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadığı, I. Dünya Savaşında Kanal Cephesinde Cemal Paşa'nın emrinde asker olarak görev yaptığı bilinmektedir. Hatıratlarında çadırına düşen top mermisiyle şehit düştüğünü anlatmaktadır. Enver Konukçunun ailesinin soyunun Candaroğullarına kadar ulaştığı bilinmektedir. Konukçunun çocukluk yıllarındaki siyasi ortam Milli Şef dönemine denk gelmektedir. I. Dünya Savaşında ağır bir yenilgi alarak parçalanan Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti olarak tarih sahnesindeki serüvenini sürdürürken kutuplaşan dünya yeniden bir savaşın eşiğine gelmiştir. Acı tecrübeyi tekrar yaşamak istemeyen Milli Şef yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti egemen güçler arasında denge politikası takip ederek savaşa taraf olmama yönünde çaba sarf etmiştir. Türkiye her ne kadar bu kanlı Savaşın bir tarafı olmasa da savaşın sebep olduğu ekonomik buhranı yoğun bir biçimde hissetmiştir. Konukçunun çocukluğu ekonomik buhranın yaşandığı yıllara rastlamaktadır. Yaptığımız mülakatlarda tren bilet parası dahi bulamayacak kadar müşkül duruma düştüğünü, eğitimi güçlükler içerisinde tamamladığını ifade etmiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde Kastamonu Vilayeti, birçok mutasarrıflık ve kazadan oluşmaktaydı. Bolu'da bir mutasarrıflık olarak yönetilmiştir. Çevresinde Kocaeli, Ankara, Eskişehir, Kastamonu ve Karadeniz ile komşu idi. Düzce, Bolu ve Gerede arazisi üzerindeki ovalardan oluşmaktadır. Bolu Ovası ise Bolu Dağı Derbendi ve Aktaş Boğazı

¹ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

² S. Esin Derinsu Dayı, "Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Özgeçmişi", **Atatürk Dergisi** (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.3.

arasında doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Aktaş Boğazının hemen girişine yakın Çaydurt Köyü ise eskiden de önemli bir geçit yeri olduğu bilinmektedir. Prof. Dr. Enver Konukçu'nun ailesi köken olarak buralıdır. Ailenin Bolu'nun batısındaki ve Düzce yolu üzerindeki Paşaköyü ve Urumşahlara taşınması, büyümesi Seyyid Ağa ile başlamaktadır. Seyyid Ağa, sonradan Kılıçarslan³ adını alan Urumşahlarda yerleşmiş, yaptırdığı büyükçe bir konakta çoluk çocuğa karışmıştır.⁴ Onun iki oğlu vardı. Mehmet ve Hasan. Her ikisi de I. Dünya Savaşında Kanal Harekâtı'nda IV. Ordu'da, Cemal Paşa'nın emrinde asker olarak bulunmuşlardır. Mehmet İngilizlere esir düşmüş, Hasan ise 1917'de son tertip olarak Suriye Cephesine gönderilmiştir. Güzel yazı yazdığı için burada yazıcı olmuş, çadırına düşen top mermisi nedeniyle de şehit düşmüştür. Bu sebeple Enver Hocamızın Şehitlik geçmişi de vardır. Ancak kendi ifadesine göre şehitlik madalyası yoktur.⁵ Hasan Efendi, Seyyid Ağa oğlu olarak köyünde tanınmıştı. Urumşahlar yanındaki Paşa (Nazırlar) Köyü'nün ileri gelenlerden Konturların kızı Şefika Hanım ile evlenmiş ve ondan Hüseyin isimli bir oğlu dünyaya gelmiştir. Ancak, Hasan, seferberlik nedeni ile Hüseyin'i kundakta bırakarak, vatan vazifesine koşmuş ve bir daha geri gelememiştir. Hüseyin, yetim olduğu için dedesi Seyyid Ağa'nın özel himayesinde büyütülmüştür. Gençlik çağında ve askere gitmeden önce de Paşa Köyünün hemen batısında, sulak bir arazi üzerinde kurulu Berberler Mahallesi⁶ sakinlerinden İbrahim Ağanın kızı Fatma ile 1934 tarihinde evlenip Konukçu soyadını almıştır. Bu aile daha sonra Demirel'ler diye tanınmıştır. Bu hanımın annesi ise Kamışlardan Behiye Hanım babası İbrahim'dir Behiye hanımın beş çocuğundan birisi Fatma Demirel'dir. Yörük olduğu bilinmektedir. Askerlik dönüşü Konya'daki komutanının Bolu'daki kardeşi PTT Müdürünün isteği ile Posta Dağıtıcısı olarak Bolu'nun kazası Düzce'de memuriyet hayatına başlamıştır. Emekli oluncaya kadar Düzce'de "Müvezzi" yani dağıtıcı olarak görev yaptığı için herkes tanır; Bolulu Postacı derlerdi. Görevi dışında hayvancılıkla da uğraşmıştır.⁷ Hüseyin ve Fatma Konukçu'nun

³Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları nu:6, Ankara 1990, s.17.

⁴ S. Esin Derinsu Dayı, "Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Özgeçmişi", Atatürk Dergisi (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.3.

⁵ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

⁶ Suyu bol, bataklık ve çok güzel bir yerdir. Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan mülakat.; Paşaköy günümüzde Bolu'ya bağlı bir mahalle olup, Eskiden Berberler mahallesi olan yer ise Paşaköy mahallesine bağlı sokaklardan biri olmuştur. Sokağın diğer adı 2237'dir. <https://www.google.com/maps/place/Pa%C5%9Fak%C3%B6y,+14100+Bolu+Merkez%2FBolu,+T%C3%BCrkiye/@40.7317904,31.5706105,156m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x409d3f8672ee2e13:0xfd3f9e85f19e10c18m2!3d40.7318392!4d31.5650968?hl=tr-TR> (23.01.2020)

⁷ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

ilk çocukları Hasan idi. Fakat uzun yaşamamış ve ölmüştür. İkinci ve sonraki çocukları da Emine, Enver, Mürvet ve Zeki'dir.⁸

Prof. Dr. Enver Konukçu hocamız dayıları ile ilgili olarak ise “*Osman dayım köyde itibarlı birisiydi. Berberdi. Mehmet dayım ziraat bankasında çalışıyordu. Bilal dayımda Bolu'daki meşhur şirketlerden birisinde petrol deposunda bekçilik yapıyordu.*” demiştir.⁹

B. Eğitim Hayatı

a. İlk Orta ve Lise Dönemi

Babası Düzce'de görevli olduğu için ilk, orta ve liseyi burada tamamlamıştır¹⁰. Kendisi o zamanlar pek parlak bir öğrenci olmadığını ifade etmektedir. 6 yaşında ilkokula başlamıştır.¹¹O dönemde 5 sene olan Cedidiye Mahallesiindeki Azmi Milli ilkokulunu 6 sene de bitirmiştir. Günümüzde bütünleme diye anılan o dönemde ise “ikmal”e kalan ilk öğrencilerden biridir. Ortaokulu Hamidiye mahallesindeki Düzce Ortaokulunda¹² okumuştur. Kendi ifadesine göre okul şehirden uzak olduğu için her gün bisikletle gider gelirdi. Yine kendi ifadesine göre, bütün merakı eskiye yönelik hayat sahneleri idi. Lise çağında iken Üskübü/Konuralp Harabelerine giderek tarih zevkini tatmin ederdi. Böylece arazi çalışmalarına da kendi gayretleri ile başlamıştır. Tarihe olan sevgisi ve merakı sebebiyle lise arkadaşları, kendisine “H e r e d o t” lakabını takmışlardır. Prof. Dr. Enver Konukçuyla beraber aynı sınıfı paylaşan sınıf arkadaşlarının büyük bir çoğunluğu önemli yerlere, mevkilere gelmiştir. Bunlardan en bariz örneği TRT'nin ünlü spikerlerinden Aytaç Kardüz, Enver Konukçu'nun sıra arkadaşıydı.

⁸ Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ> (15.01.2020)

⁹ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

¹⁰ **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları nu:6, Ankara 1990, s.17.;[https://www.haberler.com/prof-dr-enver-konukcu-dan-aydin-a-anlamli-ziyaret-4166942-haberi/\(30.10.2021\)](https://www.haberler.com/prof-dr-enver-konukcu-dan-aydin-a-anlamli-ziyaret-4166942-haberi/(30.10.2021)); Enver Konukçu, **Hendek Tarihten Sayfalar**, Hendek Belediyesi Kültür Yayınları no:1, Hendek 2010, s.299.

¹¹ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

¹² Düzce Ortaokulu günümüzde Düzce Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğüne Bağlı Çocuk Evleri Sitesi Müdürlüğü olarak faaliyet göstermektedir. ;Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ> (15.01.2020),[https://www.ailevecalisma.gov.tr/duzce/iletisim/\(15.01.2020\)](https://www.ailevecalisma.gov.tr/duzce/iletisim/(15.01.2020))

Eskiden aynı sınıfı 2-3 defa okuyanlara çift dikişli derlerdi. Prof. Dr. Enver Konukçu da ortaokul ve liseyi 2. Sınıfları ikişer defa okuyarak geçtiği için çift dikişli olarak mezun olmuştur. Seniha Ermen ve Beyhan Öztürk gibi tarih öğretmenlerinin teşviki ile tarihçilikte karar kılmıştır.¹³

Prof. Dr. Enver Konukçu bir anısını şöyle açıklamıştır. *“Ben Erzurum Atatürk Üniversitesine gittiğimde, o sıra Eski Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Celal Yardımcı gelmişti. Yanına gidip elini öptükten sonra efendim benim buraya girişimi size borçluyum dedim. Oda ben hoca değilim ki bana borçlu olacaksın dedi. Bende efendim ben Düzce Ortaokulunu ve Lisesini çift dikişle geçtim dedim. Daha sonra bana çift dikiş ne diye sordu, bende aynı sınıfı iki üç defa okumak dedim. Ben öyle söyleyince gülüp, kulağıma çekti ve yanındakilere bakın görün çok sağlam okumuş ”*dedi.¹⁴ Yine bir başka anısını ise *“Ortaokul ve Lise yıllarında futbol oynamaya başlamıştım. Çok iyi bir bek oyuncusuydum. Lise takımında oynadığım takımda kalaycılar(sanatçılar) takımı dediklerini”* ifade etmiştir.

Prof. Dr. Enver Konukçu ilkokul ve lise dönemi ile alakalı birkaç anısını şöyle açıklamıştır. *“İlkokulda din derslerim çok zayıftı. Babam beni küçükken camiye getirirdi. O dönemde resimve müziğe karşı büyük bir sevgim vardı. Fakat lise ve ortaokulda resim hocamız aynıydı. Biz 2-3 arkadaş çok yaramaz olduğumuz için bizi hiç sevmezdi. Bu dönemdetiyatroyla da uğraştım. Bir okuyuşta metni ezberlerdim. Hocalar önce beni almazdılar. Bende resimderslerinden kaytarmaya çalışırdım. Ama iyi resim yapardım. Tiyatroculuğum da iyiydi. İstanbul’da özel bir tiyatrodan çalışan arkadaşım vardı. Oda benim gibi metni ilk bakışta ezberlerdi. Diğerleri öyle değildi. Onlara tiyatrodaki görevli kişi unuttuklarında seyirci duymadan okurdu. Namık Kemal ile ilgili bir konuda hoca ile sorun yaşayınca beni tiyatroya almadı. Daha önce resimden de kalmıştım. Çift dikiş gi-di-yorduk. O yılda aynı oldu. O sıralarda Van taraflarından Bolu’ya yerleşen, Düzce ve Bolu tarihi kitapları yazmış, yüksek dereceli aliyyül ala bir hoca olan Zekayi hoca gel-mişti. Namık kemal rolündeki arkadaş hastalanınca hoca bağırmaya başladı. Neden ba-ğır-yıyorsun adam mı yok dedim. Eliyle çık dışarı dedi. Tam çıkarken gel gel Namık kemal rolü senin dedi. Elime tiradı verdi. Bu akşam ezberle yarın rol senin dedi. Ben de zaten*

¹³ S. Esin Derinsu Dayı, “Prof. Dr. Enver Konukçunun Özgeçmişi”, **Atatürk Dergisi** (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.4. Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

¹⁴ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

ezberimde diyerek geri verdim. Sabah olunca hocamdan dün verdiğin kitaba bakabilir miyim diye rica ettim. Baktım Namık Kemalın Vatan Yahut Silistre kitabıydı. Role çalırken hava çok sıcaktı. Yüzümdeki sakal sürekli düşüyordu. Ben de bir yapıştırıcıyla sürekli yapıştırıyordum. Çok güzel bir tiyatro gösterisi oldu. Bu imkânları bize sağlayan değerli resim hocamız Münevver hanımefendiye çok teşekkür ederim. O pamuk ellerinden operim dedim. Hoca dayanamayıp ayakta alkışlamaya başladı. Sonra herkes bir ona bir bana bakıyordu. Demek ki çok güzel bir iş çıkarmışsınız ki hocam alkışlıyordu. Aslında beni hiç sevmez. Galiba beni bırakacak dedim. İki cami arasında kaldım ne yapayım. İkinci yılda ise sanat tarihinden zorlandım. O yıllarda müfettiş geldi. O gelince tahtaya ters T şeklindeki İznik'teki camiyi çizdim. Müfettiş beğendi. Ya hoca hanım ne kadar güzel tahtaya şekilli çiziyorlar dedi. Ben de efendim bu cami alanında çok önemlidir. Hocamız bize her zaman bu camiyi örnek gösterir dedim. Müfettiş hocam tam numara deyince hoca daha öncen koyduğu sıfırın önüne bir eklemek zorunda kaldı. Bunu her zaman söylerim. Tarih hocamı, coğrafya hocamı yıllarca unutmadım. Bu hocalarımızın sayesinde tarihe yönelmeye başladım. Üniversiteler açılmaya başlayınca bizi de gezmeye götürdüler. Bizim okulun 4-5 katı büyüklüğündeler. Taksim yanındaki Teknik Üniversitesini de çok beğendim. Dönüşte otobüste uyuyordum. Hoca yahu uyandırın şunu herkes gürültü yapıyor bu uyuyordedi. Ben de uyumuyorum hocam düşünüyorum dedim. Ne düşünüyorsun dedi. Ben de bu üniversitelerde okumak istiyorum dedim. Bizim küçük okullardan bıktım, dedim. Bu kafayla zor gidersin dedi. Daha sonra sınıfa döndük. Ve o yıl okulu bitirdim. Neredeyse kalacaktım. 1957 de tam sınav esnasında Abant depremi oldu. Depremden dolayı bizi de geçirdiler.”¹⁵

b. Üniversite Dönemi

1962’de, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kaydolmuştur.¹⁶ İkinci yılda biranş dalları seçimi olduğu için Umumi Türk Tarihi Kürsüsünü tercih etmiştir. Ortaçağ, Yeniçağ ve İlkçağ dallarında da öğrenim görmüştür. Bu dönemlerde kürsü hocaları, Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Dr. Mustafa Kafalı ve Dr. Gülçin Çandarlıoğlu gibi hocaları olmuştur.

İlkçağdaki öğretim üyeleri Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. Bahadır Alkım, Prof. Dr.

¹⁵ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

¹⁶[http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953\(30.10.2021\)](http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953(30.10.2021))

Sabahat Atlan, Doç. Dr. Adnan Pekman, Doç. Dr. Oktay Akşit'dir. Ortaçağ'daki öğretim üyeleri ise Prof. Dr. Fikret Işıltan, Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Dr. Erdoğan Merçil, Dr. Işın Demirkent ve Asistan Ramazan Şeşen'dir. Hayli kalabalık olmasına rağmen Yeniçağ Kürsüsündeki dersleri de hiç aksatmadan takip eden Enver Konukçu, bu kürsüdeki hocalarının da Prof. Dr. Cavit Baysun, Prof. Dr. Münir Aktepe, Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ, Asistan Mücteba İlgürel olduğuna dikkati çekmektedir. Sadece bu kürsülerde değil, zaman buldukça da diğer kürsünün derslerini de takip etmiştir. Yakınçağ Tarihi öğretim üyeleri ise Erzurumlu Prof. Cevat Eren, Prof. Dr. Cemal Tükin'dir. İslam Araştırmalarında ise öğrenim gördüğü kimseler de Prof. Dr. Salih Tuğ ile Prof. Dr. Nihat Keklik'dir. Bu kürsüde zaman zaman ders veren Prof. Hamdullah Bey'in öğrenciliğini de yapmıştır.

Lise döneminde iken Tarih dersinde rakip tanımayan Herodot lakaplı Enver Konukçu, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde biraz zorlanmıştır. Anadolu'nun ve Trakya'nın bağrından kopup gelen daha birçok arkadaşı da, zaman zaman kendisini gölgede bırakmıştır. Onlarla yarış etmenin bilgi yolundan geçtiğini anlayarak, kitaplık kurdu olup çıkmıştır. Üniversite çevresindeki kitaplıklar yanında Beyoğlu-Taksim tarafındaki Hollanda, Fransız ve Alman Arkeoloji kitaplıklarına da giderek, bilgi ve görgüsünü artırmıştır. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan hocanın da bu sıralarda yakınlığını ve ilgisini kazanmıştır. Prof. Dr. Kafesoğlu'nun heyecanlı derslerinde sık sık soru sorma ataklığı ile göze girmiş ve bir ara öğrenci temsilciliklerinde de gündemdeki yerini korumuştur.¹⁷ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan ve G. Çandarlıoğlu yönetiminde "Bolu Bölgesi Türkmen Kabilelerini" mezuniyet tezi olarak hazırlamıştır. Zeki Velidi Togan bu tezi çok beğenmiş, hocamıza mutlaka akademik iş yapmasını tavsiye etmiştir. Bu tezi hazırlarken hocamız Amerikalılardan yardım almıştır.¹⁸ 1967 Şubatında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü başarıyla bitirmiştir.¹⁹ Bu dönemdeki arkadaşları, Tuncer Baykara, Mehmet Saray, Mustafa Çetin Varlık, Coşkun Alptekin, Dursun Seval, Remzi Gücü'dür.²⁰ Bundan sonra ya Tarih Öğretmeni olarak atanacak Milli Eğitim Bakanlığının Liselerinde Öğretmenlik yapacak ya da Tarih Bilimi alanında ülkesine ve insanlığa bilgi

¹⁷S. Esin Derinsu Dayı, "Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Özgeçmişi", *Atatürk Dergisi* (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.5.

¹⁸ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

¹⁹ Dursun Ali Akbulut, "Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu", *History Studies*, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s.465.

²⁰ S. Esin Derinsu Dayı, "Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Özgeçmişi", *Atatürk Dergisi* (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.4-5.

üreterek akademik hayatta hep var olacaktır.²¹ Enver Konukçu bu dönemde aynı zamanda Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Milli Türk Talebe Birliği(MTTB) başkanı olmuştur. Yine bu dönemde Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) genel başkanı Rasim Cinisli'ydi. Rasim Cinisli daha sonra seçimi kaybedince yerine daha sonra bir dönem Kültür Bakanı ve Meclis Başkanı olan İsmail Kahraman Milli Türk Talebe Birliği Başkanı oldu. Hocamız üniversite yıllarında unutamadığı bir diğer anısını da şöyle ifade etmiştir. “ Üniversitede Malatyalı Fehmi diye bir arkadaşım vardı. Adı Fehmi idi. Milyoner bir ailenin çocuğuydu. Ancak daha sonra babası iflas etti. Fehmi’de maddi sıkıntılardan dolayı okulu bırakmaya çalıştı. O sırada öğrencilere burs veriyorlardı. Bursluluk sınavını sadece ben kazandım diğer arkadaşlar kazamadı. Bende kazandığım bursu Fehmi’ye vererek okulu bırakmasına mani oldum. O şekilde arkadaşıma yardım ettim. Daha sonralar o zamanlar ben Doçentim galiba Gökçeada’ya gittim. Gökçeada Öğretmen Lisesi müdürü bu yardım ettiğim arkadaşımış. Gökçeada’ya gittiğimde bu arkadaşım öğrencileri beni iskelede karşıladı. Öğrencilerine dönerek hocamız olmasaydı ben burada olmazdım demiştir. ”

Hocamızın bir başka anısı şöyle nakletmektedir: “Ben öğrenciydim Tarih Bölümü öğrencileri ile birlikte bir armağan çıkardık. O armağanda Hoca ile görüşme işini bana verdiler o devirde hocalarla görüşmek çok zordu. Ben aynı zamanda Milli Türk Talebe Birliği(MTTB) üyesiydim. Şimdi önemli olan kısım bu biz o zamanlar hocalarla görüşmezdik. Ben gittim kapıyı çaldım girdim hoca “Biz öldük mü gelip röportaj yapıyorsun” dedi; bende efendim hazırlık yapıyorum, dedim. Fikret Işıltan, Akif Erden, İbrahim Kafesoğlu, Zeki Velidi Togan, Cemal Tükin gibi hocalarımızla röportaj yaptık. O röportajlarda çok güzel şeyler oldu. Heyecanlıydık. İlk defa hocalarla görüşüyorduk.” Oradan ilk röportajımız öyle oldu sonra da dünya çapında röportajlara giriştik ta Bangladeş’ten Dhaka Üniversitesinden California’daki (UCLA) kısaltması ile university of California and Los Angeles’e kadar. Sonrada bizimle dalga geçmeye başladılar, UCLA’cılar diye. Gerçekten o tarihlerde 1975’de Türkiye dışında en uzak mesafeli ben vardım. Sonra

²¹ Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25Aralık 2017.;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ> (15.01.2020)

Konya’da Profesör Saim Sakaoğlu vardı oda şuan da emekli oldu. O röportajlarda çok güzel şeyler oldu. Heyecanlıydık. İlk defa hocalarla görüşüyorduk.²²

C. Mesleki Hayatı

a. Öğretmenlik Yılları

Üniversiteden mezun olduktan kısa süre atama işlemleri için uğraştı. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın önerdiği Kars, Elazığ ve Siirt’e tayin edilmesi ise gelişen olaylar nedeni ile gerçekleşmemiştir. Yaz 1967’de ise Ord. Prof. Dr. A. Z. V. Togan’ın ve Ord. Prof. Dr. Z. F. Fındıkoğlu’nun yardımları ile “boşta kalmamak için” yeni kurulan Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi’nde tarih sorumlusu olarak görev almıştır. Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi uzun ömürlü olmamıştır. Enver Konukçu’nun çalışmalarını yakından görmüş olan Ord. Prof. Dr. Z. F. Fındıkoğlu’nun teklifi ile Erzurum’daki Atatürk Üniversitesi’ni teklif etmiştir.

Bundan sonrasını Sayın Hocamız Enver Konukçu şöyle nakletmektedir: “İlk açılan asistanlık sınavına birçok kişi ile bende girdim. O zaman Rektör Prof. Dr. Reşit Sönmez, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Şaban Karataş idi. Tarih Bölümü ise mevcut değildi. Türk Dili ve Edebiyatı Başkanı ise Prof. Dr. Selahattin Olcay idi. Bu Bölümdeki diğer öğretim üyeleri de Kaya Bilgegil ve Prof. Dr. Niyazi Akın idi. Sonradan Orhan Okay ve Haluk İpekten de katılmıştır. Benimle birlikte sınava giren diğer tanıdığım arkadaşlar da, Turgut Karacan, Saim Sakaoğlu, Turgut ve Omay Türkeş Hanım ve Ahmet B. Ercilasun idiler. Tarih Bölümü sınavına alınanlar arasında Tuncer Baykara ve Mustafa Çetin Varlık gibi tarihçiler vardı. Bu imtihan da başarılı olamadım. Dekan Bey’e Allaha vedalaşmaya gittiğimde “Enver Bey, senin çok yetenekli biri olduğun anlaşılıyor... Kimlerden öğrenim gördün” diye sordu. Ben de Z. V. Togan, Z. F. Fındıkoğlu ve İbrahim Kafesoğlu isimlerini verdim. Bir an duraladı. “Sahi, İbrahim Bey’in öğrencisi misin?” diye tekrar sordu. Ben de çekinmeden ve beklemeden “Evet” dedim, Prof. Ş. Karataş da büyük iyilik göstererek, “Senin gibi yetişmiş bir genci kaybetmek istemem. Buraya bir imzalı kâğıt bırak, ikinci sınavda şansını dene” dedi. Mali ve ailevi durumum hiç iyi değildi. Otobüse verecek kadar param da kalmamıştı. Sonunda istasyona yaya indim ve Kara Tren’den biletimi memurun göz yumması ile elimdeki bütün kalan parayı vererek,

²² Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

yola koyuldum. İki günlük Ankara yolculuğunda yiyecek bulamadım. Alacak param da yoktu. Gece yarısı Ankara'ya ulaştım. Otel olarak temiz havalı Gençlik Parkı'nın bankını seçtim. Uyandığımda güneş yükselmişti. O zaman otobüs yazıhaneleri Etlik'de ve Ankara içlerinde dağınık halde idi. Ulus'daki Bolu yazıhanesinden aç-sefil bir vaziyette parasını sonra vermek şartı ile biletimi aldım ve Düzce'ye ulaştım. Tabii eve de bir şey söyleyemedim.²³ Bu sırada askerlik yakama yapıştı. Bakaya kalmışım. Son yoklamalar için kayıtlı olduğum Bolu'ya gittim. Burada yoklamalar bittiği için Mengen'e gitmeme öğütlediler. Son yoklamayı sonunda yaptırabildim. Düzce'ye döndüğümde Manisa Salihli'den arandığımı söylediler. Meğer Milli Eğitim Bakanlığı'ndan Manisa Salihli'ye tayinim çıkmış.²⁴ Hemen işlemleri yaptırdım ve İzmir-Ankara yolu üzerindeki Salihli'de öğretmenlik görevine Aralık 1967'de başlayabildim. Burası şirin bir Ege kasabası idi. Artık, burada mesleğime devam edebilecektim. Samimi bir arkadaş çevresi edindim. Bu arada, Kurtuluş mahallesindeki Kazaklarla tanıştım ve liderlerinden Ali Bey Hakim ile Hamza Uçar'ın yakın alakasına sahip olabildim. Burada yaşayan kazaklar üzerinde çalışmıştır.²⁵ Tam lise tarih öğretmenliğine alışmışım ki kar tatili başladı. Bir kaç günlük Ankara ziyaretimde, DTCF'de Erzurum için sınav yapılacağını Tuncer Baykara haber verdi. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Prof. Dr. Enver Ziya Karal ve Prof. Dr. Faruk Sümer'den kurulu jüriden de başarılı oldum. Böylece asistanlığa da ilk olarak ayak basmış oldum. Tuncer Baykara, Selahattin Olcay ve Şaban Karataş'ın da yardımları ile Atatürk Üniversitesi'ne Tarih Asistanı olarak tayinim çıktı ve kısa sürede naklimi de yaptırdım.

b. Aklademik Hayatı

Prof. Dr. Enver Konukçu Erzurum'a giderken yolculuğunu şöyle nakletmektedir: *"Mart 1968'de Ankara'dan trenle Erzurum'a gittim. Tren Kırıkkale civarında arızalandığı nedeniyle uzun süre beklemek durumunda kaldık. Tren Sivas'a kadar karlar içinde gitti. Burada dizel motor terk edildi ve lokomotif takıldı. Yorucu ve uykusuz bir gece so-*

²³S. Esin Derinsu Dayı, "Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Özgeçmişi", **Atatürk Dergisi** (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.5-6. ; Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25Aralık2017.;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ>(15.01.2020)

²⁴ Enver Konukçu, **Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. IX-X-XI.

²⁵**Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)**,Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları nu:6, Ankara 1990, s.17.

*nunda Erzincan gözüktü. Soğuktan, pencereler tamamen buz tutmuştu. Kısa süreli açtı-
ğında, Munzurları ve Esence Dağlarını kara gömülmüş halde gördüm. İçimde ilk ürperti
oldu. Pasternak'dan okuduğum ve sonra filmini gördüğüm Dr. Jivago'yu hatırladım. Er-
zurum diye Sibirya'ya gittiğimi düşündüm. Kar, her tarafa hakim idi. Kompartıman ar-
kadaşlarım Ağrılı idi. "Kar ne zaman biter" dediğimde gülerek, "ne bitmesi asıl, şimdi
başlıyor" cevabını verdi. 16 Mart 1968 günü, puslu bir havada Erzurum İstasyonu'na
ulaştım. Hava oldukça soğuktu. Yakınlardaki Kılıç Palas Oteline kendimi zor attım. Biraz
dinlendikten sonra bir fayton ile üniversiteye gittim. Dekanlığa uğradım ve göreve baş-
lamak istediğimi söyledim."*

Tarih kariyeri hayatına başlayan Prof. Dr. Enver Konukçu 16 Mart 1968'den itibaren hiç aralık vermeden Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih öğretim elemanı ola-
rak göreve başlamıştır. 1968-1972'de asistanlık yaptı. Ord. Prof. Dr. A. Zeki Veldi To-
gan'dan doktora yapıyordu. Hoca 1970 yılında ölünce, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ile Prof.
Dr. Abidil İtil'den doktorasına devam etti. Doktora konusu o dönemde Türkiye'de fazla bi-
linmeyen, araştırma yapılmayan, bu nedenle kaynak sıkıntısı çekilen bir alan idi. Türkiye'den
elde edemediği kaynakları kendi uğraşı ile Japonya, Amerika gibi birçok ülkedeki araştırmacı-
larla irtibata geçerek elde etmiş ve doktorasını tamamlamıştır.²⁶ "Kuşan ve Akhunlar Tarihi"
tezi ile doktor oldu. Hemen sonra, Pakistan İslam Cumhuriyeti Karachi Üniversitesi'ne öğre-
tim üyesi olarak gitti. İslam Tarihi Kürsüsü'nde "Hindistan Tarihi" çalışmalarına başlamıştır.
Üniversitenin Rektörü Hindistan Cumhurbaşkanı Zakir Hüseyin'in kardeşi Mahmud Hüseyin
idi. Türk Dili ve Edebiyatından, doktorasını Türkiye'de yapmış olan Muhammed Sabir'nın
yardımları ile altı ay kadar güzel çalışmaları olduğunu belirtmiştir. Ancak, Hindistan-Pakis-
tan savaşı çıkınca, İran ve Lübnan yolu ile 1973 Şubatında Türkiye'ye dönmüştür. Geldikten
sonra askerlik görevini yapmıştır. Daha sonra Doçentlik çalışmalarına başlayan Prof. Dr.
Enver Konukçu, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Atatürk Üniversitesi'ne sağladığı bol
kadrolu yurtdışı imkânından faydalanmış olup, 1976 yılında SSCB yolu ile New York,
Chikago ve Los Angeles'e gitmiştir. California Üniversitesi'nde (UCLA) bir süre Indo-
Turcica alanında araştırmaları olmuştur.²⁷ Süresi bittikten sonra Erzurum'a dönüp, Tarih

²⁶ Dursun Ali Akbulut, "Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu", **History Studies**, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s.465.; Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

²⁷ Dursun Ali Akbulut, "Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu", **History Studies**, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s.465.

Bölümünde Doçentlik tezini hazırlamıştır.1977²⁸ tarihinde “Kalaç Sultanlığı” tezi ile Doçent olmuştur. 1988’de Hindistan’daki Türkler tezi ile Profesörlüğe yükselmiştir.²⁹ Bu esnada Abdulhaluk Çaycı, Hacettepe Üniversitesi’ne, Özalp Gökbilgin Paris’e, Cevdet Gökcalp (Gökcalp adını kullandı) Ankara’ya ve emekli olarak da Fahrettin Kırzioğlu Gazi Üniversitesi’ne geçti. Mustafa Çetin Varlık ve Coşkun Alptekin arkadaşları da Marmara Üniversitesi’ne nakillerini yaptırıldılar. Bu esnada Prof. Dr. Enver Konukçu önce Bölüm Başkanlığı sonra Fen Edebiyat Fakültesi Dekanlığı yapmıştır.³⁰ Bu arada Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde aralıksız çalışmalarına devam etmiştir. Burada önce Müdür yardımcısı sonra da Müdür oldu. Tufan Yüce, Zeki Başar, Utkan Kocatürk, Aydoğan Albayrak, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde Enstitünün müdürleri idiler. Prof. Dr. Enver Konukçu iki defa kısa süreli Enstitü Müdürlüğü yapmıştır. Atatürk’ü Doğu’daki ve Türkiye’deki tanıtımını bilimsel olarak öğretmeye, bilgilendirmeye gayret etmiştir. Bu arada, Atatürk Üniversitesi’nde, Reşit Sönmez, Kemal Bıyıkoglu, Hurşit Ertuğrul, Erol Oral, Yaşar Sütbeyaz ve Saygıdeğer Hikmet Koçak Bey’le birlikte çalışmaları oldu. Dekanları ise Şaban Karataş, Kaya Bilegil, Selahattin Olcay, Ahmet Çakır, Yaşar Sütbeyaz, Ümit Demir ve Yılmaz Özbek’tir. Bölüm Başkanları da Selahattin Olcay, Abdulhaluk Çaycı, Cevdet Gökcalp, Fahrettin Kırzioğlu, Enver Konukçu, Selçuk Günay, Dündar Aydın, Selami Kılıç’tır.³¹

Bu görevde iken çok sayıda yüksek Lisans ve Doktora Öğrencisinin yolunu açmıştır. Kendisine verilen “Hocaların hocası” ünvanı bu yılların takdir ifadesidir. Kendisinin deyişiyle en son 67 Profesörü olduğunu söylemiştir.³² Zeki Velidi Toğan ve İbrahim Kafesoğlu gibi hocalardan ders alan Konukçu, onlardan aldığı bilgi ve birikimleri, kendisinden sonraki kuşaklara aktarmasını bilmiştir. Profesör olmasından sonra engin birikimi ve dünyadaki tarih çalışmalarına vakıf olması çok sayıda eser vermesinin yolunu açmıştır. Yazdığı makale ve kitaplar Doğu Anadolu, Bolu, Düzce, İzmit, Hindistan’daki Türkler üzerinedir.

²⁸ 1978 yılında Doçent olmuştur. Bkz. Coşkun Erdoğan, “Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Hayatı ve Seçilmiş Eserleri”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 7.

²⁹ Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s.976. ; [http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953\(30.10.2021\)](http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953(30.10.2021))

³⁰ Enver Konukçu, **Hendek Tarihten Sayfalar**, Hendek Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Hendek 2010,s.299.

³¹ S. Esin Derinsu Dayı, “Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Özgeçmişi”, **Atatürk Dergisi** (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.7.

³² Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

Daha önemlisi 1980'li yılların başında Türkiye Cumhuriyetinin gündeminde Ermeni iftiraları vardır. Türk büyükelçileri Ermeni Teröristlerin suikastlarına maruz kalır. Türkiye Cumhuriyeti iftiralara karşı hazırlıklı olmadığı için siyaset arenasında çok zorlanır. Ancak Ermeni propagandalarına karşın müthiş çalışma yapan Prof. Dr. Enver Konukçu vardır. O Ermenilerin soykırım iddialarına karşı büyük bir cesaretle bilimsel yöntemlerle mücadele etmiştir. 1915 tehcirinin aslında bir soykırım olmadığını bu sözde soykırım propagandasının Ermeniler ve büyük devletler tarafından organize edildiğini ortaya koydu.³³ Ermeni silahlı örgütlerin Doğu Anadolu'da yaptığı katliamları belgelemek üzere kazılar yürüttü. Iğdır, Van, Kars ve Erzurum'da yaptığı kazılarla Ermeni Taşnak örgütünün Türk köylerinde kasabalarında yaptıkları katliamların toplu mezarlarını ortaya çıkardı. Onun yürüttüğü kazılar yurt içinde ve yurt dışında Medya'da büyük yankı buldu. TRT onun enstitü müdürü iken yaptığı toplu mezar kalıntılarını yayınlarak dünyaya duyurdu. Asıl mağdurun Türkiye olduğunu katledilen vatandaşlarımızın cesetleriyle açıklandı. Türk dış politikası nefes aldı. Enver hocamız tam bir Düzce sevdalıdır. Gittiği her yerde büyük küçük bütün kütüphanelerde periyodik eserlerde Düzce tarihine dair bir satır bilgi için sabırla araştırmalar yaptı. Bütün akademik hayatında çalıştığı alanların yanında onun özel ilgi alanı daima Düzce tarihi oldu. Yüzlerce bilgi ve belge toplamıştır. Düzce Üniversitesine yaklaşık 36 bin kitaptan oluşan kütüphanesini bağışlamıştır. Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Düzce Tarihini yayınlamak üzere kendisini davet edince emeklilik sonrasında yerleştiği Aydından gelerek görüşmeler yaptı. Nihayet Düzce Valiliği 1500 sayfalık Düzce Tarihi adlı eseri basıma hazır hale getirdi. Düzce Tarihini (1323-1923) yılına kadar ki geçmişini detaylı bir şekilde yazmıştır.³⁴

Bu zaman zarfında meydana getirdiği kitaplığında bilimsel çalışmalarını sürdürmektedir. Kendileri, çok sayıda lisans ve lisansüstü öğrenci yetiştirerek Türk eğitim camiasına büyük katkılarda bulunmuştur. Yetiştirdiği akademisyenler, Türkiye'nin birçok

³³<http://www.doguturk.com/guncel/konukcu-ermeni-meselesi-bana-gore-her-zaman-paravan-olarak-kullanilmistir-h16312.html>(30.10.2021); https://idari.adu.edu.tr/subemudurlugu/basin/arsiv_detay.asp?idx=25970(30.10.2021)

³⁴Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgellRMQ> (15.01.2020);https://www.duzcepostasi.com/haber-detay.asp?id=27142&ENVER_KONUKcU%92DAN_DuZCE_uNiVERSİTESİ%92NE_BuYuK_BAGIs(30.10.2021) ; <http://www.duzce.gov.tr/duzce-nin-tarihi-ile-ilgili-kitap-yazim-alismalari-basladi>(30.10.2021); <https://www.duzcepusula.com/yarim-asirlik-koleksiyonunu-armagan-etti/10906/>(30.10.2021) ; <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/duzce/prof-dr-konukcu-icin-saygi-gunu-duzenlendi-12483598>, (30.10.2021)

üniversitesinde halen görev yapmaktadır. Böylesine büyük hizmetlerde bulunmuş olan hocamızın bizlere öğrettiği en temel şey, bilimsel etik çerçevesinde özgün çalışmalar ortaya koyabilmektir. Bu bağlamda onunla mesai arkadaşlığı yapmış olanlar, gerek saha araştırmasında gerekse bilgi alış verişinde kendisinden çok şey öğrendiğini ifade edip, sahip olduğu büyük bilgi birikimi, sadece akademik çevrelerde değil, toplumun her katmanında karşılık bulmuştur. Şehir Tarihçiliği, onun kaleminde farklı bir anlam kazandı.³⁵ Çok sayıda makalesi ve eseri mevcuttur. Bunlar, Doğu Anadolu, Bolu ve İzmit, Hindistan'daki Türkler ve Ermeniler, Selçuklu, Osmanlı hakkındadır.³⁶ Günümüzde haksız olarak Türklere yüklenmek istenen soykırım olayının faillerinin aslında Ermeniler ve büyük devletler olduğu çalışmaları ile ortaya koymuştur. Bu nedenle belgelere ve arazi çalışmalarına dayanarak Iğdır, Oba ve Hak Veyis, Van-Zeve, Kars-Subatan, Erzurum-Alaca, Yeşil Yayla ve Tımar kazıları yapılmıştır.³⁷ Ermenilerin yalanlarını belgeleriyle ortaya koymuştur. Bu sebeple zamanında iç ve dış medyada büyük yankılar uyandırmıştır.

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nde en uzun görev yapan öğretim üyesi olan Prof. Dr. Enver Konukçu, Doğu Anadolu sevgisi bunda büyük rol oynamıştır. Erzurum'da herkesin takdiri'ni kazanmış, yeri doldurulmamış bir şahsiyettir. Sonunda yaş sınırı ve 43 yılı doldurarak 8 Ağustos 2011'de emekliye ayrılıp, Aydın'a yerleşmiştir.³⁸ Atatürk Araştırma Merkezi ve Unesco ve Milli Komite üyesidir.³⁹

Konukçu mesleki hayatı dışında Türk Ocaklarına da giderdi. Çocukluğundan beri kitaplara karşı olan sevgisi sebebiyle gittiği her yerden kitaplar almış ve kendisine ait müstesna bir kütüphane oluşturmuştur. Geçmişten bugüne kadar annesinin de vasiyeti üzerine hiçbir siyasi oluşuma veya particiliğe girmemiş, kendini ilme, Türk tarihine ada-

³⁵ S. Esin Derinsu Dayı, **Atatürk Dergisi** (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.1-2.

³⁶ İbrahim Ethem Atnur, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.3-4; Dursun Ali Akbulut, "*Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu*", **History Studies**, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s.467.

³⁷ **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991)**, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını nu:675, Ankara 1992, s.131.;[https://www.gazetepusula.net/2020/04/28/ayran-asi-profesoru/\(30.10.2021\)](https://www.gazetepusula.net/2020/04/28/ayran-asi-profesoru/(30.10.2021))

³⁸ S. Esin Derinsu Dayı, "*Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Özgeçmişi*", **Atatürk Dergisi**(Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.7-8.;[http://www.dadastv.com/haber/Konukcu-Erzurum-a-veda-etti/6870\(30.10.2021\)](http://www.dadastv.com/haber/Konukcu-Erzurum-a-veda-etti/6870(30.10.2021))

³⁹ Çoşkun Erdoğan, "*Prof. Dr. Enver Konukçu'nun Hayatı ve Seçilmiş Eserleri*", **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 7.

miştir. Ayrıca çocukluğundan beri mevlitlere çok gitmesinden dolayı kendisine “mevlitçi” dediklerini de ifade etmiştir. Yaşının da ilerlemesinden dolayı birçok sağlık sorunlarıyla da uğraşan Konukçu; Romatizma, Şeker, Göz, Guatr vb. gibi rahatsızlıklardan dolayı hastanelerde tedavi olmuş ve hala olmaktadır.⁴⁰

c. Yurtdışı Seyahatleri

Türkiye’nin yetiştirdiği değerli ilim adamlarından biri olan Türk tarihine ve tarihçiliğine büyük hizmetlerde bulunmuş, Prof. Dr. Enver Konukçu hayatının büyük bir bölümünü başta görevli olduğu Erzurum olmak üzere çeşitli kentlerde ve Bangladeş⁴¹, Pakistan, Amerika, Gürcistan, Azerbaycan⁴², Rusya⁴³ gibi yabancı ülkelerde geçirmiştir. Yurt dışında neredeyse her yerde bulunmuştur. Batum, Tiflis ve Gence Üniversitelerinde kısa müddet misafir öğretim üyeliği yaptı. Gürcistan’da SARP kapısının açılışına katılmıştır. Kazakistan ve Türkistan’da bulunmuştur. En doğuda Bangladeş’in Dhaka Üniversitesine, Hindistan tarihi üzerine konferans vermek için gitmiştir. Pakistan Karaçi Üniversitesi İslamic Depertment’da “Indo-Turcica” alanında araştırmalar yaptı. 1972 de Pakistan ile savaş başlamasıyla, olaylar büyüyünce Türkiye’ye geri dönmüştür. ABD de Los Angeles’ta çalıştı. Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Amerika’ya gidişini Prof. Dr. Saim Sakaoğlu şöyle nakletmiştir. 1974 yılında Ben UCLA’da iken Enver’den bir mektup geldiğini, mektup’ta yanımıza gelmek istediğini, benden İzinname bulmamı istemişti. Bende UCLA’da Türk Tarihiyle ilgilenen Prof. Dr. Stanford Shaw yanına gidip, Enver için izinname(Akseptans) aldım. Enver’in busayede Amerika’ya geldiğini söylemiştir.⁴⁴ ABD California Eyâleti, Los Angeles Üniversitesi’nde (University of Califomia at Los Angeles / UCLA) bu çalışmalarını devam ettirdi.⁴⁵ Burada Stenford Shaw ile Katharina Otto-Dorn

⁴⁰ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

⁴¹ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

⁴² Çoşkun Erdoğan, “Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Hayatı ve Seçilmiş Eserleri”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Ankara 2012, s. 7.

⁴³ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Saim Sakaoğlu, “Biz Amerika’dayken”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.22-26.

⁴⁵ Çoşkun Erdoğan, “Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Hayatı ve Seçilmiş Eserleri”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.7.; [https://www.haberler.com/prof-dr-enver-konukcu-dan-aydin-a-anlamli-ziyaret-4166942-haberi/\(30.10.2021\);](https://www.haberler.com/prof-dr-enver-konukcu-dan-aydin-a-anlamli-ziyaret-4166942-haberi/(30.10.2021);); [http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953\(30.10.2021\);](http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953(30.10.2021);); [http://www.dadastv.com/haber/Konukcu-Erzurum-a-veda-etti/6870\(30.10.2021\);](http://www.dadastv.com/haber/Konukcu-Erzurum-a-veda-etti/6870(30.10.2021);); [http://www.berikanyayinevi.com.tr/yayinlar/kitapPROF_DR_ENVER_KONUKCU_A_R_M_A_G_A_N_I.html\(30.10.2021\)](http://www.berikanyayinevi.com.tr/yayinlar/kitapPROF_DR_ENVER_KONUKCU_A_R_M_A_G_A_N_I.html(30.10.2021))

ile çalışmıştır. Burada Hollywood görmüştür. Hocamız konu ile ilgili bir anısını şöyle nakletmiştir: *“Diyarbakırlı bir arkadaşla beraber Newyork’a gittiğimizde şehirde kaybolmuştuk. Şehir girişinde işiniz yoksa şehre girmeyin diye tabela vardı. Taksici bizim öğrenci olduğumuzu öğrenince buradan havaalanı 30-40 dolarınızı alırım dedi. Şuradan tepeye çıkın helikopterle 10 dolara gidersiniz dedi. O sayede helikopter gördüm 4-5 dk da havaalanına gittik. ABD de her şey paraydı.”* demiştir. Moskova’ya ilk gidenlerden biri olduğunu, oradaki Türkoloji Departmanının kuvvetli olduğunu ifade etmiştir. Orada ona yardım eden Konolof hocayı hiç unutmadığını, kendisini saygıyla andığını ifade etmiştir. Sonra Chicago üzerinden California’ya gittiğini, orada şimdi Prof. Dr. olan Saim Sakaoğlu’nun evinde kaldığını, burada Prof. Dr. Saim Sakaoğlu onu oradaki tarihçilerle ve Ermenilerle tanıştırdığını söylemiştir. Sonra Lübnan hadiseleri başlayınca, bazı Ermeniler tarafından kurulan “Asala” diye bir teşkilat çıktığını, Türk Konsoloslara suikastlar düzenleyerek bazılarını öldürdüklerini, bu sebeple de tepki olarak yürüyüşe katıldığını söylemiştir.

Hindistan’a gitmek hocamız için büyük bir heyecan uyandırmıştır. Pakistan bulunduğu sırada Pakistan- Hindistan Savaşı patlak vermiş. O dönemde başına gelen bir olayın hala aklında olduğu söyleyerek şöyle devam etmiştir: *“ Savaş sırasında Pakistan’ın en meşhur generali Lahor’da beni huzuruna çağırdı. Bizimkilerin lines of diye o tiger diye yayın yapan radyosu vardı. Canım sıkılınca özellikle yurt dışına yayın bölümüne bakmaya gittim. O sırada yukarıdan gürültüler geldi. Karaçi radyosunun Türkçe olarak yayın yapan bölümüne gittim. Meğer haber geldi bombardıman yapmışlar. Binayı boşalttılar. Sadece bir hademe kaldı. Adama sordum cevap vermedi. Baktım bir mikrofon açık süresince hem TV hem de radyo olduğunu öğrendim. Biraz önce haber aldığıma göre binamızı bombaladılar. Bu Hinduların ne kadar barbar olduğunu gösteriyor. Bu duruma çok üzüliyorum. Gandhi gibi barışsever ülkenin çocukları kendi memleketimin çocukları olan kendi dininden olmayanları gâvur olarak görüyor diye anons yaptım. Meğer Lahor’dan bu Generalde bu anonsu dinlemiş. Ondan sonra başladım yalan söylemeye biz Gazneli Mahmut’un çocuklarıyız diye. Aşağıda da Urducaya hinducaya tercüme ediyorlarmış. General yanındaki tercüman aracılığıyla Türkçe olarak dinlemiş. Bombardıman bitince girdim. Yine gelerseniz biz binadayız. Biz Timur’un torunlarıyız. Gazneli Mahmut’un torunlarıyız. Babür’ün torunlarıyız dedim. Gandhi babamız, Nehru babamız, Mu-*

hammet Ali Cinnah babamız, bize kimse dokunamaz dedim. Buda yemini yapınca Pakistanlılar kızmış. Sonra eve gittim, sabahleyin evin etrafını askerler doluydu. Uzun boylu bir subay indi. Bana İngilizce biliyor musun dedi. Ben de biliyorum dedim. Paşanın adını söyleyince çok korktum. Beni götürdüler. Paşa kapıda karşıladı. Beni oraya götüren kişi de daha sonra Pakistan devlet başkanlığı yaptı. Kalmamızı istediler. Ama hükümet yabancıların sınır dışı edilmesi için karar çıkarınca bir japon hava uçağı ile dönüş yaptık. Çok önemli biriydi. Erzurum'da Pakistanlıların katılımıyla onu anma töreni yaptık. Kenan evreni de yakından tanırdı. Pakistanlılar fakir bırakılmış, dürüst insanlardır. Türkiye'ye sahip derler.” Prof. Dr. Enver KonukçuÇine ve Japonya'ya gitmek istediğini ancak gidemediğini de ayrıca belirtmiştir.⁴⁶

ç. Askerlik Dönemi

Hocamızın askerlik dönemi ile ilgili olarak elimizde kendinden dinlediğimiz mülakat haricinde belgeye ulaşamadığımız için burada sadece kendisi tarafından söylenen ifadeler yer verilmiştir. Prof. Dr. Enver Konukçu askerliği hakkında görüşmemiz esnasında şunları söylemiştir:“ Askerliği fahri Işık ile birlikte Piyade olarak İzmir Bornova'da yaptık. 4 ay yapacağım diyorsun ona göre kısaltılmış olarak alıyorlardı. O şekilde ilk biz yapmıştık. Biz geldiğimizde Kenan Evren geldi. O zamanlar Ege Ordusu Komutanıydı. Yeni gelenleri ziyaret edeceğim demiş. Askerin birisine oradaki yerleri sorduğunda asker bilemedi. Ben çok gülmüştüm. Bu sefer beni kaldırdı. Çevredeki cephanelik dedim, Dağ gibi birçok yeri sordu. Cevapladım. Meşhur dağdan inerken 2 çift ayakkabımız parçalandı. Herkes düşerdi. Ben düşmedim dedim. Niye diye sorunca efendim ben ormancılık yaptım o yüzden çevreyi bilirim dedim. Benim hanımın akrabası generaldi. Askerde olduğumu öğrenince şu bizim enişteyi görelim diye beni çağırttı. Yanına gittiğimde Kenan Evren de oradaydı. Yüzüm gözüm çamur içindeydi. Kenan Evren biz bununla tanışmıştık dedi. En geç biz gittik askere Barış Manço'da Tuncer Baykara ile birlikte Ankara- Polatlı da yaptı. Onu ziyarete gittim. Birçok şeyi Polatlı'yı gezerken öğrendim.”⁴⁷

⁴⁶ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

⁴⁷ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

D. Evliliği ve Çocukları

Sayın Hocamız Prof. Dr. Enver Konukçu, Salihli Lisesine Tarih öğretmeni olarak atandığında, burada akademi mezunu olan şuan emekli resim öğretmeni Tomris Hanımefendi ile tanışıp 1968⁴⁸ yılında evlenmişlerdir. “*Her başarılı erkeğin arkasında bir kadın vardır.*” Sözüünün ne kadar isabetli olduğunu, Prof. Dr. Enver Konukçu’nun bugüne kadar sayısız ulusal ve uluslararası yaptığı çalışmalar ile ispatlamıştır. Akademik hayatını, aile hayatından ayırmamış, çalışmalarını gerek evinde gerekse de üniversite’de devamlı bir bütün olarak devam ettirmiştir. Tomris hanımefendinin ailesi yüksek kesimden, zengin biri olduğu için yokluk görmemesine rağmen evlendikten sonra Enver Hocamızın ve ailesinin o kadar durumu iyi olmamasına rağmen aileye uyum sağlamıştır. Ben bazen öğrencilere kızdığımda sakın kızma diyerek beni sakinleştirmeye çalışmıştır.⁴⁹ Örnek bir aile babası olan Enver hocamız ve Tomris hanımefendinin mutlu evliliğinden Erdem ve Elvan isimli iki çocuğu olmuştur.⁵⁰ Prof. Dr. Enver Konukçu, geçmişten bugüne kadar kendisine desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen Tomris Hanıma sonsuz sevgi ve saygı beslemiştir. Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum adlı eserini eşi Tomris Konukçu’ya, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum adlı eserini ise Elvan, Erdem ve Tomris Konukçu’ya ithaf ederek bunu ebedileştirmiş ve Tomris Hanıma ve ailesine armağan etmiştir. Kızları Elvan Konukçu evladından olma Türker isimli torunu vardır.⁵¹ Merhum kızları Elvan Konukçu Candan’a Allah’tan rahmet diliyorum. Prof. Dr. Enver Konukçu, geçmişten bugüne aile hayatını ve akademik hayatını dolu dolu yaşayarak geçirmiş, her zaman iyi bir akademisyenliğinin yanında, iyi bir eş, iyi bir baba olduğu bilinmektedir.

⁴⁸ Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.; <https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ> (15.01.2020); Dursun Ali Akbulut, “*Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu*”, **History Studies**, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s.467.

⁴⁹ Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

⁵⁰ [http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953\(30.10.2021\)](http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953(30.10.2021))

⁵¹ S. Esin Derinsu Dayı, “*Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Özgeçmişi*”, **Atatürk Dergisi** (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı), I/ 1, Erzurum, Temmuz 2012, s.8.

İKİNCİ BÖLÜM

PROF. DR. ENVER KONUKÇU’NUN ESERLERİ

A. Kitapları

a. Bir Köy Tarihi: Cinis

Enver Konukçu ve İbrahim Atnur’un bu eseri Dergah Yayınları tarafından 2010 yılında İstanbul’da yayınlanmıştır. Kitap 269 sayfadan meydana gelmiştir.

Kitap; sunuş, içindekiler, önsöz, yedi Bölüm, Cinis’te görülecek yerler ve mekânlar, cinis’ten simalar, cinis’ten anılar ve kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır.

“Cinis ve Çevresine ait Genel Bilgiler” ana başlığı altında Cinis’in (Ortabahçe) kısa bir tarihçesi verilerek, Cinis isminin Romalılarından itibaren kullanılmaya başlandığını ve kurulduğu yerin konumu ile kuruluşunun çok eski olduğuna dair bilgiler verilmiştir. Eserde Persler devrinde Cinis’in durumunun karanlık olduğunu, Romalıların ise Armenia coğrafi adı altında yönetildiğini ve Roma/Bizans ile Osmanlı ordularının bölgedeki konaklama yerlerinden biri olduğunu eserde görmekteyiz. Oğuz ve Selçuklu akınları ile bölgenin Türkleştiğini ve yerleştiklerini ifade ederek günümüze kadar yerleşme yeri olarak kullanıla gelmiştir. S. Güneri’nin Cinis Höyüğü’nün arkeolojik değerlendirmesini yapmış olup burada birkaç paröa Urartu seramiği bulunduğusöyleyerek geçmişte buranın zayıf bir Urartu yerleşimi olduğuna dikkat çeker. Ayrıca birkaç altı delik çömlek bulunmuş Koşay bu çömlek hakkında çevre bölgelerden de bulunduğunu söyleyerek bölgede yaygın bir tir olduğunu saptamış, tarihleyerek eserde höyüğün görsellerine yer verilmiştir. Devamında Cinis’in çevresinde bulunan Pırtın/Güllüdere, Yeni Köy, Kağdariç kaleleri, Kağdariç Köprüsü yerleşim yeri olan günümüzde Aşkale’ye bağlı bucak merkezi Kandilli ve Karasu veya Fırat Nehirleri hakkında bilgiler verilmektedir. Kazvini ise Ab-ı Hayat dediği Karasu ile ilgili verdiği “Mübarek ve meşhur Fırat suyu buradadır. Baharda bu nehrin suyunda yıkananlar, o senenin bütün hastalıklarından korunur.” Bilgisini bize aktarmaktadır. İlk çağda ismi bilinmeyen Fırat’ın Sümerler Bu- ra-nu-nu, Asurlular Purattu, Süryaniler Perath, Eski Farşlılar Ufratu, eski devir Farsçasında Frat, Araplar ise El-Furat, Grek ve Latinler ise Euphrates diye bahsetmiş olup, Erzurum-Ilıca-Cinis-

Aşkale-Pekeriç-Tercan-Erzincanlıların Karasu şeklini kullandığını ve nehir hakkında önemli bilgiler vermektedir. Karasu'nun Cinis yöresinde akan kısmına Serçeme adını aldığını ve Erzurum yıllığındaki bilgiler paylaşılmıştır.

Eserin ikinci bölümünü oluşturan “Cinis’de Osmanlılardan Önce Hâkim Devlet ve Milletler” ana başlığı altında geçmişten günümüze birçok devlet ve millet altında yaşayan Cinis’in ilk bilinen insanı Urartular olmuş, devamında Medler, Kimmerler, İskitler, Ermeniler bölgede göze çarptığını, Pers hâkimiyetinde kaldığını anlatmaktadır. Eserde Cinis’deki Latin kültürünün Romalıların taşıdığından bahsetmiş, Doğu Roma-Sasani mücadelesinde Cinis’in durumu hakkında bilgiler yer alarak VII. yüzyılda İslam’la, XI. yüzyılda ise Türklerle tanıştığını ve devamında vuku bulan olaylara dair bilgiler yer almaktadır. Malazgirt Meydan Savaşı’ndan sonra Emir Saltuk Erzurum’da Saltuklular Beyliğini kurarak bu sayede bölgede Türkleşme-İslamlaşma sürecini hızlandığı, bölgedeki birçok ismin (Theodosiopolis: Erzurum, Artze: Kara Arz Karaz, Elegeia: Ilıca) dönüştüğünü eserde görmekteyiz. Erzurum Selçukluların Cinis’deki tarihleri karanlık olarak alınmıştır. Yassıçimen Savaşı ile Cinis, Büyük Selçuklu ordusunu ve sultanını görme fırsatı bulduğunu, Konya Selçuklularının ise Moğol tehdidi sebebiyle Erzurum’u tahkim ettiğini buna rağmen Moğolların eline geçtiğinden bahsetmektedir. Moğolların siyasi halefleri Moğolların bölgedeki halefi olan İlhanlıların XIV. yüzyıl başlarında bölgeye hâkim olduğunu ve devamında Kara ve Akkoyunluların Cinis’e hareketliliğe sebep olduğundan bahsetmiştir. Eserde İspanyol elçilik heyetindeki Ruj Gonzales de Clavijo Erzurum’un Timurlu vali tarafından idare edildiği şeklinde yazması dikkat çekmektedir. XV. yüzyılda Karakoyunlu-Akkoyunlu rekabeti Cinis’e yakın Karaz’da yapılan savaşta noktalanmış, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey mağlup olup yaralanarak daha sonra ölmüştür. Akkoyunluların büyük lideri Uzun Hasan bölgedeki ağırlığının 1473’te Otlukbeli Meydan Savaşı ile zayıfladığını söyleyerek akabinde Akkoyunluların Şah İsmail karşısında nüfuzunu kaybettiğini, XVII. yüzyılda Şah İsmail Erzincan ve Tercan’a yol alırken Cinis çevresinden geçtiğini anlatmaktadır. Osmanlıların ise 1514 yılında bölgede görüldüğünü, Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi’nde Cinis’e gelip konakladığını, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat Cinis’i menzil yaptığını ve Erzurum Beylerbeyliği sınırı içinde olduğundan söz etmiş, Osmanlı-Rus savaşında bu bölgenin kara günler geçirdiğini anlatmaktadır.

Eserin üçüncü bölümünü “Osmanlılar Döneminde Cinis” oluşturmaktadır. Bu bölümde Osmanlıların sınırlarını genişletmesiyle önce Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği kurulmuş, Kanuni döneminde İrakeyn Seferi sırasında Kemah ve Bayburt Sancakları birleştirilerek beylerbeyliği teşkil edilmiş, başına Dulkadirli hanedanından Mehmet Han geçtiği bilgisi verilir. Erzurum ise bir sancak olmasına rağmen beylerbeyliğine isminin verilmesi buranın daha önceden emirlikler ve eyalet merkezliği yapmış olmasından kaynaklandığından söz edilmektedir. Mehmet Han döneminde kalenin tamirine başlanılmış, ikinci beylerbeyi Ferhat Paşa devrinde gönüllüler buraya yerleşmiş, beylerbeyleri de Erzurum’da oturmaya başlamıştır. Yeni kurulan Erzurum Beylerbeyliğinin sancağı olan Erzurum ise Dünbüllü Aşireti beylerinden Dünbüllü Hacı Bey’e verildiğinden daha sonra ise kaldırıldığından söz etmektedir. Mehmet Han, Ferhat Paşa, Hadım Ali Paşa ve Musa Paşalar Bayburt’ta oturduklarından Kanuni’nin İran Seferi sırasında birçok bölge ele geçirilip Erzurum eyaletine bağlandığından 1556 yılında 26 sancaktan oluştuğuna, 1578 yılındaise 31 sancaktan oluştuğu bilgisi geçmektedir. 1578’de ayrıca Lala Mustafa Paşa tarafından Çıldır ve Batum eyaleti kurulmuş, bu sebeple Erzurum’un sancak sayısı azalmış. Cinis’in Erzurum Beyler Beyliği’nin Paşa Sancağına bağlı nahiye olduğundan bahsetmektedir. Osmanlı’nın tahrir kayıtlarında Cinis’e ilk defa 1530 tarihinde rastlandığını Rum Beylerbeyliğine bağlı Bayburt Sancağına bağlı Şogayn kazasına bağlı nahiye olduğundan söz edilmekle birlikte o tarihlerde yerleşimin bulunduğunu söylemektedir. 1530’daki bu tahrirde Cinis’in sekiz köyden oluştuğunu daha sonrada bunun çok az bir değişiklik geçirerek devam ettiğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti dönemine ait ilk kayıt 1530’daki tahrir olduğu için bunda genel bilgiler vermekte, burada köyün geliri 11.000 akçe, 1540’da köyde 21 hane 10 mücerret nüfus olduğunu, köyün gelirinin 12.000 akçe olduğunu ve köyde gelişen ürünleri aktarmaktadır. 1591 ve 1642 tarihlerinde kayıtlı bilgileri eserde paylaşmakta olup daha sonra ise demografik yapının değiştiğini bunun nedeninin ise ekonomik ve mali sıkıntılar nedeniyle olan Celali olaylarının yaşandığını, bu nedenle ahali kırsal kesimden daha güvenli şehirlere göç etmişlerdir. Ayrıda eserde Cinis’in gösterdiği yararlılıklar nedeniyle bazı vergilerden muaf olduklarını da anlatmaktadır. 1540 tarihinde Cinis köyünde dört zaviyenin bulunduğundan ve gelirlerinden söz etmektedir. Pürtünik, Nerdüban, Abdalcık/Yahya Danişmend, Evreni, Tebrizcik, Ciceği, Çermük, Satı Bey Viranı köylerinin nüfus özellikleri, geliri, yapılan üretim faaliyetleri, köydeki zaviye ve

çiftlik sayıları da ifade edilmiştir. Cinis nahiyesi ile ilgili nüfus bilgilerini 1540 ve 1591’de yapılan tahlillerden almakta olduğunu ifade etmiştir. Genellikle asker ve vergi amaçlı yapıldığını ve hane üzerinden tahmini yapıldığından bahsetmektedir. Geçmişte Safevi baskısı, Akkoyunlu ve Karakoyun mücadeleleri ile ahalinin terk ettiği bölge Osmanlılarla özellikle Erzurum Beylerbeyliğinin kurulmasıyla imar ve iskân faaliyetlerinin başladığını, Celali isyanlarına kadar devam ettiğinden bahsetmektedir. Devamında 1530 Mufassal Tapu Tahrir Defteri ve Cinis nahiyesi ile ilgili sayfası, 1540 tarihli Erzurum tapu tahrir defteri ve Cinis nahiyesi ile ilgili ilk sayfası, 1590 Mufassal Tapu Tahrir Defteri Cinis nahiyesiyle ilgili ilk ve ikinci sayfası, 1642 tarihli Erzurum avarız defteri ve Cinis karyesiyle ilgili sayfası orijinal ve tercümelerini eserde paylaşmıştır. Yavuz Sultan Selim Doğu’da kızıl baş tehlikesi artması üzerine bir sefer düzenlediğini bu sırada Cinis’de bir gün konakladığına dair bilgiler yer almaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Tahmasb’ın tahta geçtiğini daha sonrada Bitlis Hanı’nın Şah’a sığınması ve Azerbaycan hâkimi Ulama Han’ın Kanuni’ye bağlılık bildirmesi gibi nedenlerle iki devletin arası açılmış, Kanuni 1534 yılında İran üzerine yürümüş, 3 Eylülde ilk defa Cinis’e geldiğini devamında Azerbaycan ve Irak’ı ele geçirdiğini anlatmaktadır. Matrakçı Nasuh 15 Haziran 1548’de padişahın ve ordunun Cinis’e geldiğini nakletmiştir. 1554’de Kanuni son defa Nahcivan Seferi’nden dönerken Cinis’e gelmiş olduğunu eserde görmekteyiz. IV. Murat ise Revan Seferi sırasında 1635’de Cinis’den geçtiğini (30 Haziran) Naima, Kâtip Çelebi ve Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi’nin Ilıca-Erzurum yürüyüşü hakkındaki izlenimlerine yer verilmiştir. Devamında Osmanlı Devleti’nin Doğu’daki seferlerde padişah adına orduyu sevk ve idare eden komutanlara Şark Serdar-ı Ekremleri adı verildiğini ifade edip Mustafa Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa sefer nedeniyle Cinis’de konakladığından söz edilmektedir. 1645 yılında bir görevle Erzurum’a giden XVII. yüzyıl Osmanlı seyyahlarından Evliya Çelebi’nin Cinis özellikle Ilıca gezisine ait yazdıkları eserde verilmiştir. Cinis’in karşısındaki Tazegül köyünde doğan burada ve İstanbul’da eğitim gören ve hafız unvanı ile anılan, yeniçerilerle kavga edip bir kaçını öldürmüştür. Daha sonra Karadeniz Soğucak İskelesine vararak Abaza kabilesine sığınarak burada ünlenmiş olan Hafız Mehmet, Osmanlı Devleti’nin bölgeye geldiğinde Ferruh Ali Paşa ile görüşmüş, Abazalar ve Kafkasya hakkında Ali Paşa’ya bilgiler vermiştir. Ali Paşa’dan sonra yerine gelen Mustafa Paşa ile Seyit Hafız Mehmet iyi ilişkiler kuramamış eski suçundan idam

edildiğini anlatmaktadır. Rusların sıcak denizlere inme gayesi nedeniyle Doğu Anadolu'ya inme çabaları neticesinde 1829'da General Paşkeviç Osmanlı'yı Sarıkamış-Horasan yöresinde mağlup ettiğini ve Erzurum'u Rusların eline geçtiğini, Rus ordusunun faaliyetlerini ve yapılan Edirne Antlaşmasıyla Erzurum-Kars boşalttığını bölgenin işgalden kurtulduğunu anlatmaktadır. Ayrıca bu dönemde Erzurum, Cinis, Tercan ve Bayburt Ermenileri Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek şehirlerine göç ettiğini bir kısmının sonra geri döndüğünden bahsetmektedir. Ayrıca Erzurum, Kars, Bayburt ve Ardahan bölgelerindeki Urumları'da Rusların Gürcistan'a göç ettirdiğini ifade edip Urumların ana dilleri Türkçe, Ortodoks Hristiyanlığı benimsediklerini, Kıpçak ve Oğuz soylu olduklarını bir kısım araştırmacılar ise Grek olup, Türkler arasında Türkçeyi benimsediklerini, anlatmaktadır. Eserde Ünal Kalaycı'nın Gürcistan'daki Urumlarla ilgili yaptığı akademik çalışma için Gürcistan'a gidip buradaki izlenimlerini yazar eserinde paylaşmıştır. Burada Zalka'ya bağlı köylerden birinin isminin de Cinis olduğu dikkat çekmektedir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda yapılan anlaşma sonunda Ermeniler ve Urumlar göç ettirilmiş ve günümüzdeki Ermenistan devletinin temelleri burada atıldığından söz etmektedir. Urumların Zalka bölgesine yerleştirildiği bilgisi yer alır. SSCB'nin dağılmasından sonra Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiş. Urumların bir kısmı Rusya'ya bir kısmı Yunanistan, Ukrayna, Güney Kıbrıs'a gittiğinden dolayı Gürcistan'daki sayılarının hızla düştüğünü ifade etmektedir. Urumların gittikleri yerlerde Anadolu'da yaşadıkları yerlerin isimlerini verdiği anlatılmaktadır. Eserde Ermeni, Gürcü, Urum Türklerin yaşadıkları yerleri isimleri aktarılmıştır. Urumlarda folklor ve âşık edebiyatı geleneği tamamen Türkçe olduğunu, Türkçe konuştuklarını, mani ve şarkılarını Türkçe söylediklerini, cenaze Türkçe dua ettiklerini, saz ve âşıkları sevdiklerini de eserde paylaşmaktadır. Cinis hakkında bilgiler veren tahrir ve avarız defterlerinden başka I. Abdülmecit döneminde 24.11.1845 tarihindeki Temettuğat/Temettu defteri olmuştur. Bu defterdeki bilgiye göre Cinis nahiyelekten köye dönüşmüş buradaki ahalinin nüfusu ve mal varlıkları defterde verilmiştir. 1642 yılında ki defterdeki bilgiye göre bu dönemdeki ahalinin Ermeni ve Urumların sayısının azaldığından bahsedip bunu 1829 savaşıdan sonra gayrimüslim ahalinin Çarlık Rusya'ya gittiğinden söz eder. Eserin devamında bu Temettu defterine ait bilgiler verilmiştir. 1847 tarihinde Erzurum'da milletler arası Tahdit-i Hudut Komisyonu'nda görevli olan Mehmet Hurşit Paşa'nın Basra, Bağdat, Musul, Van, Bayazıt'da bulunduğu devamında ise Erzurum ve Trabzon yolculuğu esnasında Cinis'in

Kuzeybatısındaki Karasu-Koşapınar'dan geçtiğindeki izlenimleri, devamında P. V. Tschihatscheff 1858 yılında Küçük Asya olarak tanımladığı Anadolu'yu gezmiş izlenimlerini kaleme aldığını 18 Temmuz 1858 tarihinde de Cinin'e geldiğini Cinis Köyünü Djinnis imlasıyla kaydettiğinden bahsetmektedir. H. F. Tozer 18-19 Eylül 1879 gecesini Cinis yakınındaki Yeni Han'da geçirdiği, bölge hakkında önemli bilgiler vermiştir. İngiliz asıllı gezgin Lynch XIX. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Anadolu'yu gezdiği, büyük bir gezi kitabı oluşturduğu, Erzurum hakkında çok bilgi verdiğini söylemekle birlikte yazar Cinis hakkında az bilgi verdiğini söyleyip bu eserde nakletmiştir. XIX. asrın ünlü yazarlarından olan Vital Cuinet'in ise dört ciltlik Anadolu Türkiyesi adlı eser oluşturduğunu, eserde de Cinis hakkında da verdiği bilgiler paylaşılmıştır.⁵² “Rus İşgali ve Çatışmalar” kısmında ise Erzurum'a ikinci Rus istilasını I. Dünya Savaşı'nda 1916 tarihinde olduğunu Osmanlı Devleti'nin fazla kayıp vermemek için Erzurum'u boşalttığını, bu geri çekilişi resmi belgelerde ve olayın şahitleri olan yedek subay Halil Ataman, Aziz Samih Bey, Faik Tanguç geri çekilişteki izlenimlerini eserde vermiştir. “Seferberlik Döneminde Cinis Halkı” kısmında savaştan önce seferberlik ilan edildiğini askere gideceklerin buradan ayrıldığını geriye yaşlı, kadın ve çocuk kaldığını anlatmıştır. Erzurum'un Rusların işgaliyle ahalinin bazıları iç bölgelere göç ettiği bazıların ise yerinde kaldığını ifade edip, Cinis'ten göç eden ve kalan aileleri belirtip, Rusların Bolşevik İhtilali'nden sonra bölgeden çekilmesiyle Ermenilerin Türklere katliamlar yaptığının söz etmektedir.

Eserin dördüncü bölümünün “Katliam ve Kurtuluş” ana başlığı oluşturmaktadır. Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler bölgedeki ahaliyi katletmişler, canlı koymamışlardır. Bu sebeple 1918'de Ermeni Mezalimi Tahkik Heyeti oluşturularak, başkanlığına polis Müfettişi Mehmet Yusuf Bey getirilerek yanına Sinema Makinası Mütahassısı Necati Beyle birlikte vapurla Trabzon'a oradan da Erzurum'a gittiğini, buradaki Ermenileri Türklere yaptıkları katliam ve eziyetleri tespit etmek amacıyla çalışmalara başladığını anlatmaktadır. Özellikle Cinis köyü ile ilgili köyde sağ kalan muhtar olan Mollaoğullarından Fazıl ile kardeşi kaldığını, bunların Ermenilerin yaptıkları katliamlar ile ilgili verdiği dehşet verici bilgiler ile Necati Bey ve Mehmet Yusuf Bey'in Erzurum'daki izlenimlerine yer vermiştir. Cinis'de Ermeniler tarafından yapılan

⁵² Enver Konukçu-İbrahim Atnur, **Bir Köy Tarihi: Cinis**, Dergâh Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2010, s.116-121.

katliamlar hatıra ve resmi raporlarda ise genellikle, insanların yakıldığını, hamile kadınların karınları yarıp bebeklerin süngülendiği vb. gibi birçok bilgi geçmektedir. Eserde 2 Mart 1918’de köye giren 9. Kafkas Fırka Süvari Bölüğü Komutanı, Yüzbaşı Nafiz Bey’in Garbi Dersim Komutanlığına verdiği rapor, 9. Fırka Komutanı Albay Rüştü Bey’in I. Kafkas Kolordu Komutanlığına gönderdiği 2 Marttaki telgraf, 1891 Cinis doğumlu Ziya Demirtaş’ın, Cinis’li Şemsettin Abak ve Selman Ayna’nın, 1878 doğumlu İbrahim Kalkanoğlu’nun ve olayları Şegav Köyü’nde gören Vahide Kama’nın katliama dair anlattıklarına yer verilmiştir. Bu dönemde yedek subay Şevket Süreyya Aydemir’in eserindeki katliama dair yazdıkları, I. Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde yedek subay olan Rıfat Bey’in izlenimlerini ve kurtuluş sırasındaki askeri kayıtlarda eserde aktarılmıştır.

Eserin beşinci bölümünü “Milli Mücadele” ana başlığından oluşmaktadır. Bu bölümde Mustafa Kemal Paşa’nın 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum’a gelerek buradaki karşılanışını ve 29 Ağustos 1919’daki ayrılışı ile ilgili bilgiler anlatılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa vatanı kurtardıktan sonra cumhuriyeti ilan ettiğine değinen yazar ilk devlet başkanı olan Mustafa Kemal Paşa’ya Cinislilerin Ulu Gazi Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa Hazretleri dediğini ifade etmiştir. 1924 tarihinde ise Mustafa Kemal Paşa’nın Karadeniz gezisi sırasında Erzurum’da yaşanan deprem neticesinde bölgeye geldiğini, Cinislilerin ikinci defa gördüğünden bahsetmektedir. Devamında Kazım Karabekir görev icabı Karabıyık’a uğradığını burada Karabıyık-Hudut Sahra Şimendiferi kömürünün Rusların açtığı ocaktan çıkarıldığını, Sahra Şimendiferi güzergâhına tespit ve kısmen yaptığına dair bilgiler verilmiştir. Ayrıca Cinislilerin ellerinde bir şey olmamasına rağmen İstiklal Harbi için yaptığı yardımlardan da yazar söz etmektedir.

Eserin altıncı bölümünü “Cumhuriyet Dönemi Cinis” ana başlığı oluşturmaktadır. Geçmişte Erzurum’a bağlı nahiye olan Aşkale 1837 yılında ilçe haline getirildiği, başta Cinis (Ortabahçe) olmak üzere Ilıca, Tercan, Bayburt arasındaki köylerde buraya bağlandığını ifade etmektedir. Tanınmış yazarlarımızdan biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Erzurum’a üç kere gittiğini bunlara ait izlenimlerini “Beş Şehir” eserinde anlattığını ifade ederek eserde, üçüncü gidişindeki izlenimlerine geniş yer vermiştir. Burada Cinis’de Mutahhar Beye misafir olup dört gün kaldığını ve köye ait bilgiler vererek küçük bir kız çocuğu ile ihtiyar çiftçiye eserde ayrıntılı bir şekilde tasvirine yer vermiştir. Erzurum tarihini Mehmet Nusret Efendiden sonra kapsamlı yazan Abdurrahim

Şerif Beygu olduğunu söyleyerek, geniş bir arazi araştırması yaptığını ifade ederek Cinis ve çevresi hakkında verdiği bilgiler eserde nakledilmiştir. Devamında Cinis'in Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi muhtarlarından bahsedilmiş olup, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Cinis'e yerleşen ailelerin isimleri verilip, Cinis'in en önemli ailelerini oluşturan Hacı Ömeroğulları hakkında bilgiler mevcuttur. Mustafa Kemal Paşa Reis-i Cumhur olduktan sonra demiryolu siyasetine ağırlık vererek Erzincan-;Tercan-Karasu vadisi Aşkale Ovası ve Ilıca üzerinden Erzurum'a bağlanmasını istemiş, sağlığında Erzincan'a 1939 yılında ise Erzurum'a geldiğini Kandilli, Çiçekli, Kaplıca istasyonları olduğunu anlatmaktadır. Ermenilerin Cinis'de 587 Türkü katletmesinden sonra bunlar anısına 2003 yılında şehitlik yapıldığını anlatmıştır. 2004 yılında da aynı anlamda bir tören düzenlendiğini törene katılanların ve Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Merkezi Müdürü Doç. Dr. Erol Kürkçüoğlu'nun ve Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi ve Cinis'li olan İbrahim Ethem Atnur'un konuşmalarına eserde yer verilmiştir. 25 ve 29 Mart 2004 yılında Kandilli çevresinde bir deprem meydana geldiğini özellikle Cinis köyünde yıkıcı olduğunu meydana gelen hasarların ve sonrasında yapılan yapılanmadan bahsetmektedir. "Cinis Şehitlik Kütüphanesi" kısmında ise Ermenilerin 1918'de katlettiği Türklerin anısına Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü Doç. Dr. Erol Kürkçüoğlu ve Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı Doç. Dr. İbrahim Ethem Atnur'un adımlarıyla bölgede yaşayan insanların eğitimine katkı sağlamak amacıyla, 3 Mart 2009 yılında Cinis Şehitlik Kütüphanesi'nin açılışı bölgedeki siyasi, mülki ve akademik camiadan kişilerin katılımıyla açıldığından bahsetmektedir.

Eseri yedinci bölümünü "Cinis'de İktisadi ve Sosyal Hayat" ana başlığı altında oluşturmuştur. Burada Cinis'in iktisadi hayatının 1940'lardan sonra gelişmeye başladığını, 1950'lerden sonra ise hayvancılığın geliştiğini belirterek 1980'e kadar tarım ve hayvancılık köyün geçim kaynağı olduğunu ifade edip bunlar hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. 1980 tarihinden sonra köyden kentlere göç Cinis'te de yaşanmış bu sebeple ekonomik hayat gerilemiştir. Erzurum köylerinde görülen Delikanlıbaşılık Cinis'te de uygulanmış, eserde Delikanlıbaşı'nın nasıl seçildiğini, ne gibi görevleri olduğu anlatılmıştır. Cinis beylerinin batı illerine gidip öğrendiği değerleri Cinis'e taşıması ile Cinis çevre köylere nazaran modern ve sağlıklı hayat tarzının olduğunu ifade eder. Cinis'in geçmişte bostanlar ile meşhur olduğunu günümüzde ise bu özelliğini kaybettiğini ifade ederek köyde yapılan tarımsal faaliyetler yetişen ürünler hakkında bilgiler yer

almıştır. Bunun yanında köyde 1970 ve 1990 yıllarında modern tavukçuluk yapma çabalarından bahsedilmiş olup, Cinis'teki tabiat bilgileri, yabancı meyve ve hayvanların yetiştikleri yerleride yazar eserde paylaşmıştır. Devamında cumhuriyet dönemindeki nüfus sayımlarına dair bilgilere yer verilmiştir. Burada 1950'ye kadar nüfusun arttığı, 1950'den sonra sanayileşme ile birlikte nüfusun devamlı azaldığından bahsederek geçmiş yıllara ait nüfus bilgilerini vermiştir. Ayrıca bu bölümde "Cinis'de Görülecek Yerler ve Mekânlar" başlığı altında Cinis Çermiği, Germeşevi, Değirmenbaşı, Cinis Höyüğü, Padişah Tepesi, Ambarlar, Marangoz Atölyesi, Hamamlar, Kala Deresi, Sivri Dağı, Kırklar, Kırmızı Toprak ve Gavluk, Susuzlar ve Hopun Deresi gibi yerler hakkında detaylı bilgiler vererek Cinis'le ilgili fotoğraflar yer almıştır. "Cinis'den Simalar" kısmında ise Cinis'in geçmişten günümüze önde gelen isimlerinden Dursun Bey (Cinisli), Mutahhar Bey (Ömeroğulları), Büyük Hanım (Mutahhar Beyin Hanımı), Bedri Bey (Cinisli), Naci Bey (Cinisli), İhsan Bey (Cinisli), Pastırmacı İhsan Bey (Cinisli), Dr Tayyip Bey (Cinisli), Necat Cinisli, Rasim Bey (Cinisli), Talat Ömeroğulları, Orhan Ömeroğulları, Ekrem Bey (Atnur), Adnan Bey (Cinisli), Karsolların Eşref Ağa, Ziyaeddin Efendi (Sağsöz), Rahmi Özdemir, Arabacı Kuddüs Özcan, Selman Ayna gibi kişiler hakkında önemli bilgiler ve bu kişilere ait fotoğraflar bu bölümde yer almıştır. "Cinis'ten Simalar" kısmında ise cumhuriyetin ilanından sonra Şeyh Sait İsyanı sonrası Kürt eşkıyaların Cinis'e yaptığı baskın ve talanlarını, yağmalarını değerli eşyaları aldıklarını Orhan Ömeroğulları'nın anlatımı, Muhiddin Saruhan'ın annesi rahmetli Sıddıka Hanım'dan talanla ilgili dinledikleri, Erkan Aksakal'ın Hüsnü ve Müştak Aksakal'ın anlatımlarından derlediği bilgiler eserde erilmektedir. Devamında 1942 yılında Varlık Vergisi'ni vermeyen İstanbul'daki Yahudileri devlet, Aşkale, Kandilli gibi yerlere yerleştirerek yolları temizlettirdiğinden bahsetmiştir. Bununla ilgili Cinis doğumlu Zakir Özdemir, Ziyaeddin Genç, Sıtkı Çiftçi adlı kişilerin olayla ilgili anlatımları paylaşılmıştır. Eserde Cinis'de çadır ve bahçe yangını ile ilgili olarak Orhan Ömeroğulları'nın anlatımına yer verilmiş, ilkokul öğrencisi iken Muzaffer ve Talat Ömeroğulları'nın gizliden sigara içerken bu yangını çıkardıklarını bu sırrı otuz yıl sonra Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu'nun Cinis'e geldiği vakit herkesin huzurunda söylediği bilgisi geçmektedir. Eserin sonunda ise Cinis'deki anıların birkaç fotoğrafı yer almıştır.

Hocamızın bir köy araştırması olan bu eserde genel olarak geçmişten günümüze zengin bir tarihi geçmişi olan Cinis'in sosyo-kültürel, iktisadi hayatı gibi birçok konuda

verdiği bilgilerle köyün yapısı incelenmiştir. Ayrıca Erzurum'a bağlı bir köy olan Cinis'in tarihi ve önemli şahsiyetleri hakkında bilgiler içeren kitap, Ermeni zulmü ile ilgili de bilgiler veriyor. Zulme uğrayan halkın kendi ağzından aktarılan gerçekler anlatılmaktadır. Hocamızın yayınlanan ilk köy araştırması⁵³ olması sebebiyle verdiği bilgiler bölge tarihi açısından önemli bir yere sahip olması hasebiyle oldukça mühimdir.

b. Kocaeli'nin İlk Osmanlı Yöneticisi Süleyman Paşa

Bu kitap Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları tarafından Kocaeli'nde 2009 yılında basılmıştır. Eser 272 sayfadan oluşmaktadır.

Kitap; Sunuş, Önsöz, İçindekiler, Giriş, Sonuç, Süleyman Paşa'nın Soykütüğü, Bibliyografya Kaynaklar, Araştırmalar bölümlerinden oluşmaktadır.

Sunuş bölümünde, dönemin Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı İbrahim Karaosmanoğlu tarafından çalışmalarının büyük bir bölümünün kültürel ve sanatsal alanlarda olduğunu belirtmiştir. Önsöz bölümünde ise Enver Konukçu bir anısından bahsetmiş olup, eseri nasıl, niçin yazdığını kişisel duygu ve düşüncelerini de katarak ifade etmiştir. 9 bölümden oluşan eser genel olarak Süleyman Paşa döneminin tarihini, sosyal-kültürel faaliyetlerinden bahsetmektedir. Birinci bölümde İzmit'in Tarihini, İkinci bölümde Osmanlı İmparatorluğunu kuran hanedanın boyunu, daha sonra Osman Gazi'ye kadar ki o zamana göre beyliğin başına geçenlerden bahsetmiştir. Üçüncü bölümde, Akça koca hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde ise İzmit'in ele geçirilmesi farklı kaynaklarla nakletmiştir. İzmit'in ele geçirilişinin kaynaklara nasıl aktarıldığını yerli ve yabancı yazarların konuyla ilgili neler yazdıklarını eserde paylaşmıştır. Beşinci bölümde genel olarak Süleyman Paşa hakkında bilgi verilmiştir. Altıncı bölümde ise Süleyman Paşanın ölümü ve özelliklerinden bahsetmiştir. Ayrıca Orhan Bey'in ölümünden de bahsetmiştir. Yedinci bölümde, Kocaeli ve İzmit hakkında bahsedilmiştir. Sekizinci bölümde ise Süleyman paşa ölümü üzerine yapılan camiler vakfiyeler vb. gibi şeyler anlatılmıştır. Dokuzuncu bölümde, İzmit tanıtımları başlığı altında İzmit şehrini tanıtan veya buraya uğrayanlardan bahsetmiştir.

Belirttiğimiz bu kitapta Ereğli tarihi üzerine de bilgiler bulunmaktadır. Bahsedilen bu Kitap'ta ilk dönem Osmanlı komutanları Alpleri tanıtılırken, kendilerine tahsis edilen

⁵³Enver Konukçu-İbrahim Atnur, **Bir Köy Tarihi: Cinis**, Dergâh Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2010, s.14.

yerleşim yerlerinden, illerinden bahsedilir: “Süleyman Paşa’ya da Orhan Gazi’nin isteği üzerine İznikmid(İzmit) verildiği ifade edilir. Kaynaklarda İzmit’in ele geçirilmesi ile alakalı bilgileri eserde paylaşmıştır. İzmit(Kocaeli-Koca ili), (Akça Koca’nın adının yaşatıldığı) Koca İli’nin merkezi yapılmıştır. Tevarih-i Âl-i Osman yazarı Hadîdî de, Süleyman Paşa’nın Koca İli dışında, yine bunu içine alan ve ayrıca Taraklı-Göynük-Mudurnu’ya da sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Orhan Bey’in emri ile Süleyman Paşa, temas olunduğu gibi Bursa’ya çağrılmış, uçtaki Ankara ahilerinin yarattıkları durumdan faydalanarak; Taraklı-Göynük-Nallı(han)-Beypazarı-Ayaş üzerinden Ankara Kalesine kadar gitmiş ve burasını kolayca ele geçirdiği anlatılmaktadır. Süleyman Paşa ili böylece beyliğin doğusunu tamamen içine almıştır. Bu arada Orhan Bey’in sahildeki Karadeniz Ereğli’sini de alarak beylik topraklarına katması ile Süleyman Paşa İli doğuda Candaroğulları, güney doğuda Karamanoğulları ve güneyde sınır belirli olmamasına rağmen Beypazarı güneyindeki bozkıra kadar yayılmış ve komşu olunmuştur. Konur Alp’in ölümü ile Süleyman Paşa’ya verilen Konuralp İli, halkın ağzındaki şekliyle Konrapa-Konurapa, Bolu yolu da bu bölgede önem kazanmaya başlamıştı. Süleyman Paşa ili; Bithynia-Paphlagonia’nın batısı, Galatia’nın kuzeyi ve Karadeniz’in Şile-Kefken-Akçaşehir-Alaplı, biraz kuzeyde Ereğli ile meydana gelmiştir. Yine aynı kitapta Gerede’nin Tarihi bakımından eski kasaba olduğunu Bithynialılar tarafından Paphlagonia sınırında kurulmuş ve Krateia adını aldığı, Roma ve sonrakilerin de aynı adı kullandığı ifade edilmektedir. Türkmenlerin Ereğli taraflarındaki hareketlerinde bölgede gözüktükleri anlatılmaktadır. Akçaşehir’in Rumlar zamanındaki adı Dia veya Diospolis’tir. Karadeniz kenarında küçük bir iskele olduğu belirtilir. Akçakoca ve Akbaş, Melen Nehri batısında akınlarda bulunurlarken, Konur Alp de bu iskelenin güneyindeki ovayı ele geçirmişti. Orhan Gazi de kaynaklarda belirtilmeyen ama vakıf kayıtlarındaki belgelerle Akça Şehir ile doğusundaki Aftun ile Alaplı ve sonra da Ereğli’yi almıştır. Akça Şehir adı, 14. ve 15. asırda ortaya çıkmıştır, Osmanlı Beylik dünyasının sakinlerinden Kerameddin’ler tarafından iskân edilmiş ve Bolu Sancağı teşekkül ettirildiğinde Akçaşehir denildiği anlatılmaktadır. Orhan ve Süleyman devrinin meşhur kişilerinden biri de Geyikli Baba’dır. Onun sayesinde yarımada geyik anlatımı da bölgeye yerleştiğini anlatmaktadır. Özellikle Süleyman Paşa’nın faaliyetleri ile ölümü hakkında eserde kayda değer bilgiler mevcuttur.

Hocamızın ilk deneme eseri olan⁵⁴ bu kitap; Kocaeli'nin ilk yöneticisi, Osmanlıları Rumeli'ye geçiren bir devlet adamı ve aynı zamanda bir Osmanlı şehzadesi olan Süleyman Paşa ve Kocaeli tarihi hakkında mühim bilgiler vermesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

c. Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)

Bu kitap Atatürk Araştırma Merkezi tarafından Ankara'da 2000 yılında basılmıştır. Alaşehir Kongresi kitabı 302 sayfadan oluşmaktadır.

Kitap; İçindekiler, Önsöz, Giriş ve Dört bölüm, Sonuç, Bibliyografya, Harita Ve Fotoğraflardan oluşmaktadır.

Önsöz bölümünde, milli mücadelede kongrelerin önemi vurgulanmıştır. Erzurum ve Sivas Kongresinden başka farklı kongreler yapıldığını ilk fark eden Prof. Dr. Şerafettin Turan olduğunu ifade etmiştir. Kısa bir süre Alaşehir'de öğretmenlik yaptığı için bölgeyi yakından görme imkânı olmuş ve araştırmalar yaptığını açıklamıştır. Özellikle 12 Eylül 1980'de Türkiye'de yaşanan askeri müdahale neticesinde, konsey başkanlığına getirilen Orgeneral Kenan Evreninde Alaşehirli olması sebebiyle Alaşehir Kongresi'ni canlandırmaya ayak olduğunu belirtmiştir. İlk toplantı 16 Ağustos 1985'de gerçekleşmiştir. Bu toplantıya birçok kişi katılmıştır. İlgili kişilerin teklifi ile Alaşehir toplantısının sıfırlı ve beşli yıllarda yapılmasının kararlaştırıldığını bize ifade eder. Giriş bölümünde ise Alaşehir kongresinin önemi vurgulanmış olup, kongreye dair bilgileri günümüze kadar muhafaza eden Balıkesir ve Alaşehir Kongrelerine başkanlık eden Hacim Muhittin Çarıklı ve Alaşehir'de 1919-1920 yıllarında kaymakamlık yapan Bezmi Nusret Kaygusuz'un hatıralarının öneminden bahsetmiştir.

Eserin birinci bölümü “Mütarekeden Kongreye Alaşehir” başlığı altında Alaşehir'in kongreye giden süreçteki bölgede yaşanan gelişmeleri konu edinilmiştir. Öncelikle Alaşehir'in Lydia'lılardan günümüze kadar olan tarihi anlatılmıştır. Roma, Bizans ve Türklere yurtluk yapmış, Moğol ve Perslerin akınlarına ve mücadelelerine sahne olmuştur. Türklerin Anadolu'ya gelişi ile “Philadelphia” olan ismi Alaşır, Alaşar ve Alaşehir isimlerini aldığını eserden öğrenmekteyiz. Osmanlı Devleti döneminde Aydın

⁵⁴Prof. Dr. Enver Konukçu, **Kocaeli'nin İlk Osmanlı Yöneticisi Süleyman Paşa**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 15, Kocaeli 2009, s.6.

vilayetine bağı olan Saruhan sancağının kaza merkezi olduğunu ifade etmektedir. Devamında I. Dünya Savaşının sona ermesi ile 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesinin imzalanma süreci Osmanlı Devleti açısından anlatılmış ve Alaşehir’in 1917’den başlayarak yöneticileri hakkında bilgiler vererek özellikle 1919-1920 yılında Alaşehir Kaymakamlığı yapan Bezmi Nusret (Kaygusuz) hakkında bilgilere yer verilmiştir. Alaşehir Kaymakamı Bezmi Nusret (Kaygusuz) Bey’in göreve başlamasıyla Alaşehir hakkında hatıratlarından kısa bir parça eserde aktarılmış, maiyetindeki görevlilere dair isimler verilmiştir. 1919 tarihinde Alaşehir’in belli başlı temasta bulunduğu Salihli, Kula, Eşme, Birgi ve Ödemiş’in yöneticilerine dair bilgiler bulunmaktadır. Mütarekenin yapılmasından sonra bölge ahalisi olan Rumlar konusunda, Rumların Yunanlılara bakış açılarını değerlendiren paylaşımda bulunmuştur. Bununla birlikte Alaşehir’e gelen Fransızların yüzbaşı Villa’ya dair bilgilere yer verilmektedir. “Vilayet Merkezi İzmir’de Yunan İşgali (15 Mayıs 1919)” başlığı altında İzmir’in Yunan işgaline uğraması ve Alaşehir’in duruma bakışına geniş yer verilmiş, bu dönemde olaylara tanık olan Çankırlı Talat (Onay) Bey’in malumatlarından kesitler eserde yer almıştır. Mondros Mütarekesinin yapılmasıyla Anadolu’da İonia hayalinde olan Yunanlıların İzmir’i işgali ve yaşattıkları acılara dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Yunanlıların İzmir’e çıkışı ile bölgede bulunan Rumların açıktan olan sevinci karşısında Türklerin acısını ve üzüntüsünü eserde görebilmekteyiz. Çankırlı Talat (Onay) Bey’in anlatımına göre Yunanlıların İzmir’e gelmesiyle kontrolü ele almak amacıyla halka kadın, erkek, çocuk, yaşlı demeden yaşattığı acıların bilgisi paylaşılmaktadır. Aynı zamanda Çankırlı Talat (Onay) Bey, işgali gün gün anlatarak izlenimlerini görmekteyiz. İzmir’in işgali Alaşehir’e bir telgrafla bildirilmiş olup, ahalide matem havası oluşturduğunu ve Alaşehir kaymakamı Bezmi Nusret davetiyle Alaşehir’in ileri gelenleri ile toplantılar yapıldığı bildirilmektedir. İzmir’in işgalinden sonra Yunanlıların diğer işgal ettiği yer ise Saruhan olmuştur. “Saruhan’da İşgal Hazırlıkları ve Manisa Harekâtı” kısmında Yunanlıların Manisa’ya ayak basmaları ve işgale hazırlık olarak gazetelerden verdiği bildiriler yer almaktadır. İşgal kuvvetleri komutanı Konstantinos Çakalos bildirilerde verilen sözleri yerine getirmemiş, ahaliye karşı sert uygulamalarda bulunduğunu eserde görmekteyiz. Manisa’nın kaybı ile birlikte Türk ahalinin içindeki hiddeti daha da çoğaltmış olduğunu anlatmaktadır. “XVII. Kolordu Komutan Vekili Miralay Bekir Sami’nin Alaşehir’e gelmesi ve Görüşmeleri” kısmında ise bu işgal durumunun yönetici

ve askeri kanattaki Kuvay-ı Milliye ruhuna giden adımların atıldığı görülmektedir. Eserde askeri amaç ile Bekir Sami Bey'in Manisa'ya geldiğini Miralay rütbesinde bulunmasına rağmen maiyetinde kimse bulunmadığı, Yüzbaşı Rasim (Aktuğ), Yüzbaşı Selahaddin gibi yakın arkadaşları olduğunu öğrenmekteyiz. Bekir Sami Bey Salihli üzerinden 31 Mayıs 1919'da Alaşehir'e geldiği, burada Ödemiş havalisi Yiğit Ordusu Komutanı Tahir Fethi ile görüşmesi olmuş, Yunan lehinde propaganda yapan dört hocanın cezalandırılmasını istemiştir. Yüzbaşı Selahaddin ise olayı Bekir Sami Bey 3 Haziran 1919 günü Anadolu İhtilalinin ilk kurbanlarının kanlarını Alaşehir'de dökmüştür⁵⁵ şeklinde ifade etmekte olup, Bekir Sami Bey'in kararlılığı göze çarpmaktadır. Bekir Sami Bey 3 Haziran 119'da Uşak havalisinde Eşme'ye gelerek birtakım subaylarla Salihli, Kula ve Alaşehir Kaymakamlıkları ile temaslarda bulunarak Batı Anadolu'da önemli bir teşkilatlanmanın adımların atılmış olduğunu eserde ifade edilmektedir. Buna dair kurulan temaslarda önemli görülen telgraf görüşmeleri eserde yer almış Turgutlulu Yedek Subay Ali Rıza'nın Yüzbaşı Selahaddin'e yazdığı telgrafta geçen "Artık Türkiye ve Türkler hasta adam değildir, ölü adamdır" diye ifade etmesi durumun vahametini göstermesi açısından önemlidir. Devamında Bekir Sami Bey'in 17 Haziran 1919'da Kulaya gelerek Eşme'deki gibi yoğun telgraf görüşmelerine devam ettiğinden bahsetmektedir. Eserde İzmir, Salihli, Alaşehir'den gelen telgraflara yer verilmiştir. Telgraflara bakıldığında İzmir'de Yunan askerlerinin yağmalarından Manisa ve Menemen hadiselerine yönelik, ne yapılması gerektiğine yönelik talimatlar gibi bilgiler yer almaktadır. Milli mücadelenin tarihi önemi açısından XVII. Kolordu komutanlığına ulaşan önemli telgraf ise 13 Haziran 1919'da Amasya'dan gönderilen IX. Ordu Müfettişi, Padişah Yaveri, Mirliya Mustafa Kemal Paşa'dan gelen telgraf olmuştur. Bu telgrafta vatanın işgal edildiğini, buna karşın itilaf devletleri kontrolü altında olan İstanbul Hükümeti'nin işlevsiz kaldığını, bu sebeple Anadolu'nun istiklali için kurulan cemiyetlerin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri altında birleşmeye ve tüm yurdu kapsayacak bir Kongre'nin Sivas'ta yapılacağını ifade edip, kongreye hangi yollardan kimlere müracaat edecekleri hakkında bilgiler verilmektedir. Batı Anadolu'da işgal sonrası Türk hukuku ve hakkını korumak için mahalli toplantılar yapılmıştır. Bunların iki İzmir'de Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti tarafından yapılmış, ikincisi ise Balıkesir'de Birinci ve İkinci olmak

⁵⁵ Enver Konukçu, **Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.34.

üzere Balıkesir Kongreleri hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Birinci (28 Haziran-12 Temmuz 1919) ve ikinci (26-30 Temmuz 1919) Balıkesir Kongrelerinden sonra Nazilli’de birinci Kongre’nin toplandığını, on sekiz maddeden oluşan kararlar alındığını, genel merkez Nazilli olmak üzere Aydın, Denizli, Muğla liva ve kazalarında Heyet-i Milliyeler kurularak Yunanlılara karşı milli harekâtı birleştirerek her türlü yardımın temin edilmesi gibi kararlar alındığından bahsetmektedir. Devamında eserde Alaşehir Kongresine katılacak olan Balıkesir Kongresi başkanı Hacim Muhiddin Bey’in Alaşehir’e yolculuğu esnasındaki izlenimlerine yer verilmektedir. Ayrıca eserde Hacim Muhiddin Alaşehir kongresinde sunacağı maddeleri aktarmış olup yolculuk esnası gün gün verilip özellikle Çerkez Ethem meselesine değinmiştir. Anadolu’nun birçok yerinin işgal edilmesinden sonra vatanseverler ve aydın kişiler tarafından birçok cemiyet kurulmuş, Alaşehir’de de Müdafaa-ı Hukuk adında ilk cemiyetin kurulduğunu ve 1920 tarihine kadar Yunanlıların Alaşehir’i işgali ile etkinliğini kaybettiğinden bahsedilmektedir. İzmir’in işgal edilmesinden sonra Kuvay-ı Milliye kurulmuş olup, Alaşehir’de Çerkez Edhem nüfuz kurana kadar Mustafa Bey’in önderi olduğundan söz edilmektedir. Temmuz 1919’da Alaşehir’de birtakım önemli değişiklikler olmuş öncelikle XX. Kolordu Komutanlığına Ömer Lütfi Bey’in getirildiğini, Manisa Kuvay-ı Milliye ileri gelenlerinden Karaosmanzade Halit Bey’in ölümü, III. Damat Ferid Paşa hükümetinin tekrar işi başına geçmesi ve Doğu Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın katıldığı Erzurum Kongresi gibi önemli konulara değinmiştir.

Eserin ikinci bölümü “Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)” ana başlığı altında oluşturulmuştur. Eserde Şerafettin Turan’ın sınıflandırmasına göre kongreler ele alınmış, milli mücadelede yapılan toplantılara dair kısa bir bilgi verilerek başlanmıştır. “Alaşehir Kongresi Hazırlıkları” başlığı kısmında kongrenin neden Alaşehir’de yapıldığına dair açıklayıcı sebepler sunulmuştur. Zira Alaşehir, Afyon, Aydın ve Balıkesir illerinin kavşak noktası durumunda idi. Alaşehir kongresinin toplanması, birinci Balıkesir kongresinde karar alınmış Dâhiliye Nezareti’nin engellemeler için harekete geçtiği eserde anlatılmakta olup, Hacim muhittin Bey’in Alaşehir’e gelişi ile ilgili Bezmi Nusret’in yazısından kesitler verilmiştir. Hacim Muhittin Bey’in Alaşehir’e gelişinden sonra Alaşehirliilerin misafirperverliğine dair ifadeleri bulunmaktadır. Kongrenin toplanma noktası Hüseyinpaşazade Mustafa Bey’in evi olduğu bilgisi verilmekte, 18 Ağustos 1919’dan sonra toplantıların Fevziye Mektebinde yapılmaya başlandığına dair bilgiler

verilmektedir. Kongre'ye katılanların içerisinde çeşitli nedenlerle geç katılanlar ve mazeretler nedeniyle ayrılanlar olduğundan söz edilmektedir. Alaşehir yedi murahhas ile temsil edilmektedir. Eserde Akif (Öztürk) (1882-1940), Ali (Yağıs) (1855-1945), Mustafa (Şahyar) (1882-1945), Nazmi (Musal) (1871-1928), Ömer (Ünlü) (1879-1951) isimli Alaşehir temsilcilerini hayatları ve mesleklerine dair bilgiler göze çarpmaktadır. Devamında Akhisar, Karahisar-ı Sahib/Afyon, Ayvalık, Balıkesir, Buldan, Demirci, Denizli, Edremit, Eşme, Gördes, İnegöl/Sarıgöl, Kasaba/Turgutlu, Kula, Manisa/Saruhan, Nazilli, Ödemiş, Salihli, Sarayköy, Sındırgı, Soma ve Uşak temsilcilerinin Alaşehir Kongresi'ne katıldığı bilgisi ve hayatlarına dair kısaca bilgiler yer vermektedir. 16 Ağustos 1919 Cumartesi günü Alaşehir Kongresi'nin ilk oturumu yapılmıştır. Bu oturumda kongrenin başkanlık ve kâtiplik seçimi yapılmış olup, Hacim Muhittin Bey başkan olup, başkan vekili Hüseyinpaşazade İbrahim Bey, kongre kitabeti Edhembeyzade Ömer Bey ve Müftizade Abdülgaffur Efendi olmuş, aldıkları reyler ve hayatlarına dair bilgiler verilmiştir. Kongrede söz alanlar kısmı verilip, gün, içtima, celse, konuşanlar ve sayısı listeli bir şekilde eserde verilmiştir. Başkanlık seçimi yapıldıktan sonra oturum açılmış kongrede davetler konusu konuşulmuş, ertesi gün oturumunun konuları belirlenerek dağılmıştır. 17 Ağustos 1919 Pazar oturumunda; öncelikle batıdaki milli mücadelenin teşkilatlanmasını, bütçe konusunu, askeri durumunu, İstanbul Hükümeti'ne karşı düşüncelere ve işgallerden zarar gören bölgelerin tatbikine yönelik konular konuşulmuştur. 18 Ağustos 1919 Pazartesi oturumunda; yapılan kongrenin siyasi ve çeteci olmayıp, vatanın işgaline karşı oluşturulduğu, Hareket-i Milliye-Redd-i İlhak ismi aldığı VI. Mehmed ve Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya İzmir Düvel-i, Mu'telif Tahtikat Komisyonu'ndan General Milne'ye kongrenin yapılışının nedenler üzerine bilgilerinin verilmesine dair karar ve konular üzerine konuşmalar aktarılmıştır. 19 Ağustos 1919 Salı oturumunda; askeri teşkilatın müdahil olacağı konular, geri hizmetteki heyet ve şubelerin oluşumunu, görevlilerin maaşları, kongrede bulunmayan kazaların yeniden davet edilmesi, elde bulunan ürünlerin alım-satımına yönelik konular konuşulmuştur. 20 Ağustos 1919 Çarşamba oturumunda ise; kongreye dair beyanname hazırlanmış, Abdülgaffur Efendi tarafından okunmuştur. Bu beyanname Afyon Karahisar-ı Redd-i İlhak Heyeti'ne gönderilmesi kararı alınmış, kaza ve cephelerden masrafların belirlenmesi ve bunların karşılanmasına dair konular yer almış, Menzil Müfettişlikleri kuruluş ve çalışmasına dair kararlar alınmıştır. 21 Ağustos 1919 Perşembe oturumunda;

Nazilli ve havalisi, Aydın ve havalisi, Denizli, Sarayköy ve havalisi murahhasları tarafından gönderilen Alaşehir'e katılacak kişilere dair vesikalara okunmuş mücadelenin devam edeceğine dair konuşmalar yapılmıştır. 22 Ağustos 1919 Cuma oturumunda; Alaşehir'de bulunun General Milne'ye kongrenin maksadı ve izahı yapılmak üzere tebliğ niteliğinde gönderilecek olan yazının içeriği paylaşılmış ve içeriğinde yer alacak ve değiştirilecek hususlar üzerine konuşulmuştur. 23 Ağustos 1919 Cumartesi oturumunda; Yunanlıların bölgedeki işgal girişimleri, Kuvay-ı Milliye'nin iaşesine dair ve Sivas'ta yapılan kongre ile irtibatlı olunması gerektiği üzerine konuşmalar yer almaktadır. Devamında Eşme, Salihli gibi yerlerden gelen bir takım teklifler olmuş, tekliflere dair değerlendirmeler yapılmış, General Milne'ye ve diğer İtilaf Devletlerin generallerine Yunanlıların işgali konusundan iletişime geçildiğine dair bilgiler verilmiştir. 24 Ağustos 1919 Pazar oturumunda; İzmir, Kasaba ve Temdidi ve Osmanlı Demiryolları Müdür-i Umumiyesi'ne demir yollarının kullanımında verilen mücadelenin güvenliği açısından bir takım istekler içeren yazıya yer verilmiş, verilen vazifelerden suistimal olması durumunda ve tekrarında verilecek ceza kararlaştırılmış, firar ve casusluk edenlere dair konular konuşulmuştur. Akabinde yine bölge murahhaslarından gelen teklif ve bilgiler gündemlerinde olduğu görülmektedir. 25 Ağustos 1919 Pazartesi oturumunda; bugüne kadar alınmış kararların şekillendiği ve kesinlik kazandığı oturum olmuştur. Bu oturumdan sonra Balıkesir Kongrelerinden başlayarak alınan kararlar bölgedeki Kuvay-ı Milliye'nin yapılanması, kurulan teşkilatlanmanın içerikleri, yayınlanan beyanname, cephe gerisindeki teşkilatlanma gibi konularda görüş birliği sağlanarak kabul edilmiştir.

Eserin üçüncü bölümüne geçildiğinde ise Alaşehir Kongresinin tamamlanmasına dair alınana kararlar teşkilat kadrosu, talimatlar şeklinde başlıklarla ayrıntılı şekilde bilgiler verilmiştir. "Alaşehir Milli Kongre Mukarreratı" başlığı altında Yunan işgaline karşı müdafa konusunda yapılan kongre katılan kişiler ve alınan kararlar maddeler halinde paylaşılmıştır. Teşkilat kadrosunda ise askeri kanadın yapılanmasına dair bilgiler yer almaktadır. Kumandan, Müfettiş, Kâtip, Memur, Aza, Doktor gibi görevlilere verilecek ödenek miktarları, makinalı Tüfek, Süvari, Bölük, Tabur, Alay, Asayiş İrşat, sıhhiye gibi kadrolarda bulunan insan ve hayvan sayılarına dair bilgiler anlatılmaktadır. Devamında "Talimatnameler" kışında Heyet-i Merkeziye, Hareket-i Milliye, Redd-i İlhak Encümen-i Müdürü, Kuvay-ı Milliye Menzil Müfettişliği vezaifi hakkında oluşturulan talimatnameler eserde yer almış, görevleri hakkında detaylar verilmiştir.

Eserin dördüncü bölümünde “Kongre’den Bozdağların İşgaline Alaşehir (26 Ağustos 1919- 3 Mart 1920)” ana başlığı altında Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum kongresi ile alakalı olarak bir telgraf gönderilmiş, Hacim Muhittin tarafından da samimiyetle yurdun korunmasına dair cevap yazıldığından bahsedilmektedir. Alaşehir kongresine İstanbul için herhangi bir davette bulunulmadığı halde İstanbul Murahhası Ragıb Nureddin’in Alaşehir’e gelmesi, kongrenin bir gün daha uzatılması anlatılmıştır. Alaşehir Kongresi reisi Hacim Muhittin Bey’in 26 Ağustos-14 Eylül 1919 tarihinde bölgeye dair bir gezisi olmuştur. Denizli’ye içine alan bu gezi Sarıgöl:30 Ağustos, Buldan:5 Eylül, Alaşehir:6 Eylül kasabalarını gezmiş Kula:7 Eylül, Yagıbaşı:9 Eylül, Gördesi:10 Eylül, Sındırgı ve Bigadiç:13 Eylül’de gezilerini yaparak 14 Eylül’de Balıkesir’e varmıştır. Yaptığı gezilerdeki yerlere dair kısa bilgilere yer verilmekte, bu gezinin sonucunda kongrenin başarısı gözlenmiş olduğunu öğrenmekteyiz. “Celal Bey’in Seyahati” adlı başlıkta ise daha sonralar Akhisar’da Milli Alay Kumandanı olarak görev yapan Celal (Bayar)’ın Hacim Muhiddin Bey ile buluşması, o dönemdeki anılarından kesitler eserde aktarılmıştır. Eşme’ye gidişi, Eşme’den sonra Kula’da Hacim Muhiddin Bey ile bir araya gelerek Gördes’e kadar yaptığı yolculuktan bahsetmektedir. Erzurum’da yapılan kongre sonrası Sivas’ta yapılacak kongre için Alaşehir’de telgraf çekilmiş, Sivas Kongresine katılma kararı kabul edilmemiş fakat daha sonra Alaşehir Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Mahmud Macid Bey Sivas’a gönderilmiştir. Eserde buna bağlı olarak Mahmud Macid Bey’in Sivas’ta bulunmasında dair ve hayatı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Yunan işgali öncesi Alaşehir’de milli ve dini bayramla biraz burukta olsa kutlanmıştır. Eylül 1919 bu kutlamaya İngiliz Subay Albay Bengham, Yüzbaşı Gambel, Fransız Yüzbaşısı Villa olmak üzere Alaşehir’in askeri, dini ve mülki önderleri katılmıştır. Kutlama sonunda İngiliz Albay Bengham Alaşehir Kaymakamı Bezmi Nusret’e yaklaşıp Alaşehir’in eski adı olan “Phliladelphia Krallığı tekrar hayat bulmuştur.” demesi üzerine Bezmi Nusret “Hayat bulan tarihe karışmış isim değil dünya tarihinin yarısından fazlasını yaratmış Türk milletidir.” Diyerek ders verdiğini eserde görmekteyiz. Alaşehir Kongresi’nden önce toplanan I. Nazilli Kongresi’nden sonra değişen şartlar nedeniyle 23 Eylül 1919’da II. Nazilli Kongresi toplanmış olup, gayesi Hareket-i Milliye idaresini daha etkin kılmak olmuştur. Antalya, Muğla, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Alaşehir’den katılanlar olduğunu ifade edip Alaşehir Kongresi kararlarını burada kabul edildiğini anlatmaktadır. Batı Anadolu’da Yunanlıların davranışları nedeniyle Paris Barış

Konferansı'na sunulmak üzere, ABD'den Amiral Bristol, İngiltere'den General Hare, Fransa'dan General Bonoust, İtalya'dan Dall'olio ve Osmanlı Devleti'nden Yarbay Kadri'den oluşan soruşturma heyeti "milletlerarası soruşturma raporu" sunmuştur.(12 Ağustos-6 Ekim 1919) sunulan bu raporda Yunanlıların Manisa'da zulümler yaptığını, birçok insanı şehit ettiğini bölge ahalisinden olan Rum ve Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhinde, Yahudilerin ise bu durum karşısında lehimize şahitlik ettiğini eserden öğrenmekteyiz. Alaşehir'in bu durumdan etkilenmediğinden de bahsetmektedir. Ayrıca eserde gazeteci Arif Oruç'un ilgi çekici tespitleri yer almış olup hazırlanan bu rapor arşive kaldırılmış, Yunan zulümlerinin görmezden gelindiğini aktarmaktadır. "Çerkez Ethem-Mustafa Bey Olayı" kısmında Alaşehir'in saygın şahsiyetlerinden ve Kuvay-ı Milliye saflarına katılmış Mustafa Bey ile Rauf (Orbay) ve Bekir Sami (Günsav) ricasıyla Salihli'ye gelen burada Kuvay-ı Milliye'sini büyüten Çerkez Ethem'in birbirine karşı üstünlük kurma mücadelelerini ifade etmiştir. Ayrıca Mustafa Bey'in elinde bulunan Alaşehir'i Çerkez Edhem tarafından alınma sürecinden bahsetmektedir. Çerkez Ethem'e karşı Kuvay-ı Milliye'nin Alaşehir'deki lideri Mustafa Bey mücadeleyi kaybettikten sonra bölgeden uzaklaşmış bu boşluğu Tevfik Bey rakip olarak gördüğü Mütevellizade Akif Bey'i saf dışı bırakarak doldurmaya çalışmıştır. Kaymakam Bezmi Nusret Mütevellizade Akif Bey'i Alaşehir'den sürgününü engellemiş, Çerkez Ethem'in Salihli'ye dönmesinden sonra Tevfik Bey Alaşehir'de Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ni tekrar canlandırmış ve başına geçmesi hadiseleri anlatılmıştır. Gazeteci Arif Oruç Bey'in 12 Ekim 1919'da Salihli'ye gelmiş buradaki izlenimlerinden bahsetmiş, daha sonra 21 Ekim 1919'da Alaşehirli Mustafa Bey ile görüşmesini eserde anlatmaktadır. Tasvir-i Efkâr'ın temsilcisi Arif Oruç'un Ekim 1919 'da ki Sart'ta Amerikalılara ait kazı merkezini ziyaret etmiş, Yunanlıların bu kazı merkezini kırıp döktüğüne dair izlenimleri de mevcuttur. "Milne Hattı" kısmında ise Yunan ve İtalyanlar arasındaki nüfuz sahası mücadelesi konusunda anlaşmazlığa düşmesi üzerine Paris'teki Yüksek Konsey tarafından İtilaf Devletleri Orduları Başkomutanı İngiliz Subayı General Milne gönderilmiş, bu komutanın belirlediği sınır üzerine belirlenen hat olarak konu edinilmiştir. Ayrıca parçada İtilaf Devletleri Yunan eliyle yayılmacı siyasetinin ilk adımları olarak anlatılmıştır. Devamında Refet Bey ile Demirci Mehmed Efe'nin Alaşehir'e ziyareti anlatılmıştır. Ocak 1920'de XXIII. Tümen Komutanlığı'na Aşir Bey'in getirildiğinden bahsetmekte olup, Aşir Bey'in hayatından bilgiler vererek Alaşehir'deki asker-halk kaynaşmasını sağladığı

bildirilmektedir. “Alaşehir Kuvay-ı Milliyesi’nin Başarıları (Ocak-Şubat 1920)” kısmında Ahmedli nahiyesi civarında Yunanlılar ile yaşanan sert çatışmalara dair bilgiler verilerek, Soma ve Akhisar cephelerine yapılan baskınlarla Yunanlıların büyük zayıat verdiği ve Kuvay-ı Milliye’nin bu başarısı ahaliye cesaret ve moral verme açısından dikkat çekmektedir. Ahmedli çarpışmalarına dair iki vesika eserde paylaşılmıştır. Ayrıca “Bozdağların İşgali” kısmında ise Yunanlıların 3 Mart 1920 tarihinde taarruza geçerek Gölcük Yaylası ve Bozdağları işgal ettiğini, bu durum karşısında ise İstanbul’daki Ali Rıza Hükümeti’nin istifa ettiğini ve İtilaf Devletleri’nin belirlediği Milne Hattı’nın Yunanlılar tarafından çiğnendiği anlatılarak Kuvay-ı Milliye’nin bu işgal karşısında yaptığı mücadelelerden bahsetmektedir. Eserin sonunda ise Mustafa Kemal Paşa’nın konuşmalarına ait kesitler vererek milli bağımsızlık ve egemenliğinin önemini yanı sıra ilim, irfan ve ekonomik zaferlerin önemli olduğundan bahsedilmiştir.

Eserin “Harita ve Fotoğraflar” bölümü oluşturularak XIX. yüzyıldaki Alaşehir’e dair civarını gösteren harita, Alaşehir’e kısmi görüntüler, Alaşehir Kongresi’ne katılan temsilcilerin fotoğrafları, kongrenin yapıldığı binanın fotoğrafı, 1925 Mustafa Kemal Paşa’nın Manisa’ya ziyaretinin fotoğrafı yer almıştır. Kongre zabıt defteri sahifesine ait orijinal metinler, Erzurum’un Alaşehir’e gönderdiği 1919 tarihli telgrafın metni ve sonlarda 17 Ağustos 1985 Cumartesi tarihli Yeni Asır Gazetesi’nde kongre ile ilgili habere ait görselle son bulmuştur.

Hocamızın bu eseri Yunan yayımlıcaılığının İzmir ile sınırlı kalmadığını tüm Ege Bölgesini ele geçirme faaliyetlerine giriştiğini ve bu durum karşısında bölgenin kurtuluşu için Kuvay-i Milliye kurulduğunu ifade etmiştir. İzmir işgalinden sonra Ege Kasabaları içinde Alaşehir, tepkisini ortaya koyarak ilk silahlı mücadeleye⁵⁶ giriştiğini ve vatani savunmaya çalıştığı eserde anlatılmış olup, Alaşehir Kongresi Erzurum ve Sivas Kongresi kadar pek bilinmese de aldığı kararlar ve toplantı amacı açısından oldukça önemlidir.

ç. Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Arşivinden: Sakarya Yazıları

Bu kitap Sakarya İl Kültür Ve turizm Müdürlüğü tarafından Sakarya’da Mayıs 2012 yılında basılmıştır. Bu kitap 251 sayfadan oluşmaktadır.

⁵⁶Enver Konukçu, **Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.245.

Kitap; Sunuş, Önsöz, Kaynaklar Hakkında, İçindekiler, Giriş, Bibliyografya bölümlerinden oluşmaktadır.

Eserin İçindekiler kısmına bakıldığında beş bölümden oluştuğunu görmekteyiz. Eserin birinci bölümünü Tarihi Coğrafya ana başlığı oluşturmaktadır. Burada öncelikle Sakarya Nehri üzerine yapılan köprülerden bahsedilmektedir. Sakarya Nehrinin birçok kez doğal ve insan eliyle yatağının değiştiğini, akışının çok hızlı, derin olduğuna değinerek Sakarya Köprüsünün kaynaklarda “Pontogephyra” olarak geçtiğinden bahsetmektedir. Sakarya Nehrinde VI. yüzyıla kadar yapılan tüm köprülerin yıkıldığını, Justinianus saltanatı zamanında Sakarya Nehrinin akışının başka yöne verilerek Sangarius(Sakarya) köprüsü yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Doğu- Batı ulaşımını sağlayan Beş Köprü zamanla eski önemini II. Bayezid köprüsünün açılması ve devamında gelişen olaylar nedeniyle kaybettiğini anlatmaktadır. Ortaçağ Bizans Batılı Tarih Araştırmacısı olan Clive Foss makalesini yazar burada değerlendirmiş, Bizans Malaginası ve Aşağı Sakarya ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. Yazar eserinde malagina’nın neresi olduğuna ve özelliklerine dair kaynaklardaki bilgilere dayanarak maddeler halinde vermiştir. Osman ve Orhan Gazi zamanında Bogaziçinde Beykoz ve Yoros (Anadolu Kavşağı), Üsküdar dâhil Kocaili adını, burayı feth eden Akça Koca tarafından verildiğinden ve ilk yöneticisinin de Orhan Gazini oğlu Süleyman Paşa olduğuna değinmektedir. Aynı şekilde Bursa merkez olmak üzere Hüdavendiğar Sancağı’da Şehzade Murat idaresine verilmiştir. Sakarya’nın doğusunda ilk büyük akarsu olan ilk ve orta çağlarda Hypios, Romalılarda Hypius adını alan akarsu, bölgede Türkleşmenin hızlandığı dönemde bölgeye yerleşen Türkmenler dolayısıyla Melen adını aldığına ve Melen ağzı denilen yerde Karadeniz’e döküldüğüne, Sakarya-Düzce sınırını oluşturduğu anlatılmıştır. Düzce Bazar veya Konrapa güneybatısında büyükçe bir göl olduğunu, ilk ve orta devirlerde Daphnusia adını aldığını, XV. yüzyılda ise tapu tahrir kayıtlarında ise Efteni olarak geçtiğini ve göl ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Eserde Orhan Bey zamanında bölgeye gelen Tancalı İbn Battuta’nın Sakarya Nehri ile ilgili yazdıklarına yer verilmiştir. Sakarya Nehri, menderesler çizerek Karadeniz’e dökülmeden önce üzerinde birçok iskele kurulduğunu ifade ederek, Yeni Mahalle iskelesinin deniz kenarında, nehrin menderesler çizmeye başladığı yerde Limon Dere iskelesi, Adatepe, Darı Çayı Köyü’de XVII. yüzyılda Sakarya’da iskele konumunda olduğu bilgisi aktarılmıştır. Hüdavendigar Livası içinde Akyazı ve Hendek’in iskelesi burası olduğu zikredilir. İzmit’den Bolu’ya

kadar alanın ormanlarla kaplı olduğunu ifade ederek Seydi Ali Reis Mirat el-Memalik eserinde ve Evliya Çelebi bu bölgeyi Ağaç Denizi olarak, Kâtip Çelebi Kereste Ocağı, Batılı gezginler ise Ağaç Okyanusu olarak adlandırmakta olup, Sakarya Nehrinin taşması, heyelan, nüfus artışı ve demiryollarının açılması nedeniyle ormanların azalmasına neden olduğu vurgulanmaktadır. Askeri amaçlı savunmaya yönelik yerlerde inşa edilen, içlerinde asker bulunan yerlere kale, küçüğüne Hisarcık denildiği, Bizanslılar devrinde Karasu’da sahilde denizi kontrol etmeye yarayan kalelerin olmadığı, ancak Sakarya ve Melen Nehirleri civarında Kefken ve Seyrek kalelerin Bizans’a ait olduğu anlatılır. Karasu civarındaki savunma hattının melen ağzının Akçakoca tarafında olduğunu ifade ederek Adapazarı ile Karasu arasındaki Harpo Tepe ve Seyifler tepesi kaleleri hakkında bilgiler sunulmuştur. Geyve adı hakkında yazar Sakarya Nehrine yakın bir alanda kurulduğu kanısına vararak konuyla ilgili P. Wittek’ten Prof. Dr. Sencer Şahin’e kadar gelen görüşlerin olduğunu söyleyerek Sencer Şahin’in bilimsel verilerine yer vererek yazar Geyve isminin Türkçe olduğuna dair bilgiler vermektedir. Sapanca, Taraklı ve Mekece aynı son eke (ca) sahip yerleşim yerleri olduğundan bahseden yazar bunlar hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır. İlk Osmanlı vakıf belgesine Mekece’nin sahip olması, Sapanca hakkında ilk bilgileri Hadidi’nin vermesi, Taraklı hakkında da Osmanlıların ilk devir kaynaklarında “yenica” olarak geçmesi dikkat çekmektedir. Eserde Darı Çayı iskelesinin XVII. yüzyılda Padişah hassı olduğuna ait bilgiler yer alarak, Pazar, Sarıçayır, Puna ile alakalı bilgiler yer alır. Devamında Charles Texier’de Sophon Gölü başlığı altında yazar Charles Texier’in anlatımlarına yer vermiş, Sapanca’nın kimliğini belirtmek için Sophon Gölü yeterlidir diye çözümleme yapmıştır.

Eserin üçüncü bölümünü “Türkler Döneminde Sakarya” ana başlığı oluşturmaktadır. Malazgirt zaferinden sonra Bizanslılar ile Türkler arasındaki güç dengesi değiştiğini anlatarak, Bizans’ta taht kavgalarının yaşandığını, frank asıllı ücretli askerlerin başkanı Roussel de Bailleul’un ile Selçuklu komutanlarından Sakarya yöresine ilk ayak basanlardan Artuk Bey’in savaşını konu edinmiştir. Eserde Komnenoslardan Andronikos’un taht mücadelelerine ait kısa bir bilgi yer almaktadır. Osmanlı Devleti’nin kuruluş devrinin en büyük hükümdarlarından olan Yıldırım Bayezid dönemi hakkında bilgilere yer verilerek, bu dönemde ilk defa Kostantinapolis içinde Göynük ve Taraklı’dan sürülüp gönderilen ahaliden oluşan bir Türk mahallesi kurulduğunu, 1402’de Ankara Savaşından sonra II. Manuel bu ahaliyi sur dışına çıkarmış, onlarda Tekirdağ’a

yerleştikten bahsetmektedir. Ankara Savaşı sonrası hadiselerle alakalı bilgilerde yer almış, İznik, Mekece, Geyve, Taraklı, Göynük ön plana çıktığını dile getirmiştir. Mekece bölgesinde göze çarpan ilk Türklerin Selçuklular olduğunu, devamında Moğol baskısı yüzünden Türkmenler (Kayılar, Germiyanlılar vs. gibi) Bithynia'ya Bizans sınırına geldiklerini, Kayılar ise Sakarya boylarına Ertuğrul Gazi'nin getirdiğinden bahsetmektedir. Osman Gazi döneminde yaylak- kışlak hayatı düzenlemesine dair bilgiler yer almaktadır. Orhan Gazi döneminde oğulları Orhan ve Süleyman Paşa'nın faaliyetleri hakkındaki hadiselerden bahsedilmektedir. Eserde Akyazı ile ilgili detaylı bilgiler ve Orhan Bey'den Fatih Sultan Mehmed'e kadar Sakarya'nın geçmişi ile alakalı kısa bir kesit verilmiştir. Orhan Gazi'nin Mekece Vakfıyesi, İstanbul'a yerleşen Taraklı ve Göynüklüler, Aşıkpaşazade'nin Geyve'deki hastalığı, Geyve'de Suhte karışıklığı, Kadırgalar için Kereste Temini, Geyvelilerin Suhtelere Yardımı, Doğu Seferine Yollanan Yeniçeriler Sakarya'da, Sadrazam Sinan Paşa Sapanca'da, Kızıl Ahmedlü Mustafa Paşa'nın Hendek'teki Vakıfları, IV. Murad'ın Taraklı, Geyve ve Sapanca'dan Geçışı, Geyvenin Sel Felaketine Uğraması, Evliya Çelebi Sapanca, Hendek, Geyve, Taraklı'da, Katırcıoğlu'nun Ada baskını, İncilli Kışlağının Basılması, Osmanlı Donanmasının Kerestesi Sakarya'dan Temin Ediliyor, başlığı altında yazar kısa bilgiler vermiştir.⁵⁷ Fatih Sultan Mehmed 1461 tarihinde Amasra üzerine sefere çıktığını, ordusuyla birlikte Akyazı'dan geçtiğini, buradan bataklık olması nedeniyle çok zorluk çektiğini "İstanbul Fatihinin Akyazı'dan Geçmesi" başlığı altında kısaca bahsetmiştir. II. Bayezid zamanında ise akarsuların Akyazıdaki köprülere zarar verdiğini ve II. Bayezid köprüsü kitabesinin metni'ni ve tercümesini görmekteyiz. Kanuni Sultan Süleyman dönemi vezir, sadrazam ve saray damadı Rüstem Paşa ait kısa bilgi vermiş, Sapanca'da yaptırdığı cami, hamam, han, suyolları üzerinde durmuştur. IV. Murad ise Doğu'ya iki sefer düzenlediğine değinerek Revan seferie dair gidiş yolu İstanbul-İzmit-İznik, dönüş yolu ise Taraklı-Geyve ve Sapanca üzerinden döndüğünü, burada epeyce yorulduğundan bahsedilir. Ayrıca yazar burada yazarı belli olmayan ruznamedeki kayıtları paylaşmıştır. "Diğer Adapazarılılar" kısmında Adapazarı'na İstanbul'dan ulaşan iki yol olduğunu, biri Karta diğeri Samandıra olduğunu, genellikle sahil yolunun kullanıldığı, XVIII. yüzyılda Adapazarı için Sapanca ile birlikte Adapazarı olduğuna değinerek Düzce, Hendek, Eski

⁵⁷ Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s.36-44.

Pazar gibi köylülerin toplanıp ürünlerini sattıklarını anlatmaktadır. Adapazarı orman konusunda çoğu kadılara yazılan hükümler olduğunu ifade edip, buna dair örnekleri eserde paylaşarak değerlendirmesini yapmıştır.⁵⁸ Âşık Mehmed hayatı hakkında bilgiler yer verilerek eserinde Sapanca ile ilgili verdiği bilgiler eserde nakledilmiştir. Polonyalı Simeon XVII. yüzyılda Fransız Jean-Babtite Tavernier'in ise 1632 tarihinde Adapazarı'nı seyahat etmesi ve buradaki izlenimlerine dair bilgiler yer almıştır. Tavernier Concali dediği Hendek, Tüske Bazar dediği şimdiki Düzce olduğunu dile getirmiştir. XVII. yüzyılda Adapazarı arpalığı hakkında bilgiler mevcuttur. "Tersane-i Amire Kerestesi" kısmında İzmit ve Adapazarı bölgesi, kereste bakımından oldukça zengin olduğunu o sebeple devletin miri haline getirildiği, Aralık 1781 yılına ait kereste ilgili yazı aktarılmıştır. İstanbul Ahkâm Defterinde Adapazarılılar ile ilgili bir metin ve tercümesi eserde verilmiştir. "III. Ahmed ve Geyveli Mehmed" kısmında III. Ahmed'in tahta geçmesiyle alakalı bilgiler verilmiş, Geyveli Mehmed Ağa olayı ile ilgili Anonim Osmanlı Tarihindeki konuyla ilgili kesit eserde paylaşılmıştır. XIX. yüzyıl şairlerinden Ürgüplü halk şairi Mahvi'nin 1851 yılında İstanbul'dan Ürgüp'e giden yolculuğuna ait dizeler verilerek, dönemin Adapazarı ve yöresiyle alakalı önemli bilgiler vermiştir. Sık ormanların olduğu yörenin çamurlu olduğu vb. bilgileri öğrenmekteyiz. Eserde I. Abdülmecid devrinde 1853-1856 Osmanlı-Rus harbinde Adapazarı meclisi üyesi Mehmed Ağa'nın bir damını gönüllü olarak savaşa gönderdiğine ait bilgiler vardır. "Voyvoda ve Ayanlar" kısmında ise Geyve, Akhisar, Adapazarı, Karasu çevresine ait bilgilerle Taraklı, Geyve, Akhisar ayanlarına dair bilgilere yer verilmiş, II. Mahmud devri voyvoda tayinleriyle ilgili Taraklı, Göynük, Geyve'ye atanan voyvodaların isimleri verilmiştir. Adapazarı ve civarı bölgesinde yağış bolluğu nedeni ile bolca ağaç yetişmekte olduğunu, gezginler tarafından bu sebeple ağaç denizi olarak adlandırıldığını, Osmanlı Devleti zamanında bu ormanların sahibi Devlet olduğunu ifade ederek, tersanelerde gemi yapımı için özellikle İzmit tersanesine Adapazarı, Sapanca, Akyazı, Geyve'den kereste gittiğinden bahsetmektedir. Eserde XIX. yüzyılda Tanzimat uygulamaları nedeniyle müftünün görev alanlarının daraltıldığını, Adapazarı müftüsü Veliyüddin Efendi'yi ahaliyi İzmit'teki meclise şikâyet ettiğinden bahsetmektedir. Fransız gezgini Ignace Xavier Morand Hommaire de Hell ile eski ressam Lavirens 1845 yılında İstanbul'a

⁵⁸ Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s.51-56.

geldiğini oradan İzmit'e geçerek burada Sapanca Gölünde incelemelerde bulunduğunu anlatarak Sakarya Köprüsüne ait bilgiler ve izlenimlerine yer verilmiştir. Eserde "Ahmed Vefik Paşa" kısmında ise Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı ve yürüttüğü görevlerden bahsedilmiştir. Anadolu Sağkolu Müfettişi görevi ile Tercüman-ı Ahval Gazetesindeki haberlerine yer verilmiştir. Bu kısımda ayrıca Tercüman-ı Ahval Gazetesi ile ilgili bilgilerde yer almıştır. Eserde İlhan Ekinci'nin Sakarya Nehrine vapur işletme teşebbüsü yazısı paylaşılarak Osmanlı Devleti'nin bu konuda yaptığı çalışmalardan bahsedilmiştir. Devamında 93 harbinde askerlere yardım eden Adapazarlıların listesi paylaşılmıştır.⁵⁹ 93 harbinde Rusların Erzurum ve Ayastephanos yerleşimine kadar gelmeleri üzerine cephedeki askerlere yardımcı olmak için Anadolu'dan gönüllüler oluştuğuna değinerek özellikle Çerkes ve Abazalardan Düzce'de Rıza, Hendek'te Ahmet Beyler önderliğinde gönüllüler oluştuğuna dair bilgiler paylaşılmıştır. Missionary Herald yayınında Nisan 1878'de Hitchcock ile Bayan Parsons'un İzmit-Geyce yolculuğu esnasında bir deprem olduğuna değinerek, bununla alakalı bilgiler yer almıştır. Bölümde Adapazarı'nın hızla geliştiği, bu sebeple mülki binalar yapıldığını ifade ederek özellikle 1883'de yapılan Rüsumat Dairesi binası üzerinde durulmuştur. Eserin "İstanbul Gazetelerindeki Sapanca Haberleri" kısmında Sapanca ile ilgili 1884, 1885, 1886, 1887, 1889, 1891, 1894 yıllarına ait önemli bilgiler verilmektedir. Sapanca kasabasının genel eğlencesi şenlik törenine Şehr-i Ayin denildiği belirtilmekle birlikte, İstanbul'daki Tarik gazetesinde bu şenliğe dair yazısını paylaşmıştır. Devamında Adapazarı'ndakabak, soğan ve patates ile simgeleştiğini söyleyerek patates hakkında İstanbul'da yayınlanan Sabah Gazetesindeki bilgilere yer aktarılmıştır. İznik, Söğüt, Bursa ve İstanbul arasında Anadolu'ya açılan yolların geçtiği yere Ali Fuat Paşa denildiği, II. Bayezid köprüsünün açılmasıyla daha çok işlerlik kazandığı vb. gibi birçok nedenlerle Ali Fuat Paşa yollarının işlerlik kazandığına dair bilgiler mevcuttur. Buraya XIX. yüzyılın sonlarında demiryolu yapıldığını (Sapanca-Arifiye- Geyve-Akhisar hattı), boğazın girişinde Doğançay ve çıkışında Güneye Geyve istasyonları olduğunu ifade etmiştir. Geyve İstasyonunun önemiyle alakalı bilgilerde eserde aktarılmıştır. "Yine İstanbul Basınında Adapazarı Haberleri" kısmında yazar Tarik Servet gibi yayın organlarından Adapazarı ve çevresine ait haberler (1887, 1888, 1889, 1890) yılları arasındaki gazetelerde bulunduğunu ifade ederek, Sultan Abdülhamid'in

⁵⁹ Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s. 77-80.

doğum günü, tahta çıkışı ile alakalı Adapazarı'ndaki kutlamalara dair bilgiler yer almaktadır. Demiryolu haberleri arasında özellikle İzmit-Ankara demiryolu ihalesi ile ilgili bilgiler verilip güzergâhın İzmit-Adapazarı-Eskişehir'den geçirilmesinden bahsedilmiş, yapılan çalışmaları ve devamında İzmit-Adapazarı güzergâhının açılışına dair bilgiler mevcuttur. Eserde II. Abdülhamid'in Hendek ve Akyazı hükümet konaklarının Kaymakam Mecid Bey'in ve halkın yardımları ile 1890'da Hendek 1891'de Akyazı Hükümet Konaklarının yapıldığını ve resmi gazetede açılışı ile yazılar vardır. "Adapazarılıının Kimlik Belgesi" kısmında bu belgede olması gerekenlerden ve belgenin işlevinden bahsedilmektedir. Demiryolunun Köprübaşından geçmesiyle birlikte gelişme gösterdiğini bu sebeple Monol isminde birinin yolcuların faydalanması için 1891 yılında hayır eserleri yaptırdığından bahsedilmektedir. Ayrıca Tanzimat'la birlikte yönetimde değişiklikler olduğunu Türkler gibi Rumlar, Ermeniler, Yahudilerinde meclisi idareden birer temsil hakkı olduğunu ifade ederek, Adapazarılı Dimitraki Hacı Matthieu'nun memnuniyetini Servet Gazetesine gönderdiği yazıdan bahsedilmiştir. Rumlarla ilgili kısa bir kesit paylaşılmıştır. Adapazarı ile ilgili haber yazılarına da yer verilmektedir. Osmanlı-Rus Savaşları sebebiyle Kafkasya ve Rumeli'den Anadolu'ya büyük göçler olmuştur. 1897 yılında Osmanlı-Yunan Harbinde Mehmetçiklerin Teselya, Valestin, Çatalca ve Dömeke'de Yunanlılara karşı zaferler kazandığını, şehit ve gaziler arasında Adapazarlılarında olduğu belirtilmiştir. Eserde Adapazarı'nın hayvancılık açısından önemli olduğu vurgulanmakta, hayvan hastalıkları, özellikle şarbon ve veterinerlikle ilgili bilgiler sunulmuştur. Osmanlı sınırları içinde yer alan göller ve nehirlerde ihtiyaca göre deniz işleri temsilciliği yapıldığını, bu sebeple Sakarya nehrindeki işler için Adapazarında liman dairesi kurulduğunu ve sonrasında müstakil bir liman dairesi oluşturulmasına dair bilgiler yer alır. Devamında Hacı Memişağazade Yusuf'un Sapanca'da yaptırdığı Lise ve buna binaen verilen Ma'arif nişanından bahsedilmekte olup, Adapazarı'nın Osmanlı Donanması Milli Yardım Teşkilatına yaptırdığı yardım ve aslen Çerkes asıllı Adapazarı kazası, Akyazı bölgesindeki kuzuluklu bir aileye mensup olan Yüzbaşı Kazım Bey'in Mahmud Şevket Paşa'ya yaptığı suikast ve yargılanıp idam edilmesine dair bilgiler yer almaktadır.

Eserin üçüncü bölümünü "Milli Mücadele Yıllarında Sakarya" ana başlığı oluşturmaktadır. Burada İstiklal Harbi esnasında Ankara'yı Geyve boğazında tehlikeden kurtaran kişilerin isimleri ve bazıları hakkında kısa bilgiler mevcuttur. Mondros

Mütarekesinden sonra Fransızlar Antep, Urfa, Maraş'ı ele geçirmeleri Adapazarlılar tarafından tepki ile karşılanmış, protesto edildiğinden bahsetmektedir. Balıkesir ve Alaşehir kongresi başkanı Hacim Muhittin bölgeye yaptığı ikinci seyahatinden bahsetmiş, izlenimlerine yer verilmiştir. İttihat ve Terakki döneminde birkaç defa seçim yapılmış olup, İzmit Sancağında 'da seçim çalışmaları, seçilen vekiller ve devamında Büyük Millet Meclisi ve vekilleri ile ilgili olarak da bilgiler yer alır. İzmit Mutasarrıflığındaki eşli Kaymakam Fuad (Carim), Geyve Kaymakamı Hamdi Namık, Adapazarılı Hafız Abdullah ve Halil İbrahim Beyler seçilerek Ankara'ya hareket ettiğinden söz edilmektedir. Balıkesir'de milli harekete karşı ortaya çıkan Anzavur önce Geyve Boğazını sonra da Ankara'yı ele geçirmeyi hedeflediğini, Damat Ferid Paşa tarafından İzmit'e Mutasarrıf yapılmış, daha sonra da Anzavur Geyve Boğazı harekâtını 18-22 Mayıs 1920 tarihlerinde yaptığını, ancak Ali Fuad Cebesoy tarafından mağlup edildiğinden bahsetmektedir. Eserde Bursa'da kurulan Kuvay-ı Milliye'nin kuvvetlerinden olan Şeyh Şamil bölüğü ve komutanı Şeyh Şerafeddin'e ait bilgiler vardır. Fransızca Journale D'orient olan Doğu Gazetesi'nin Damat Feridi görüşünü aksettiren bir haberi eserde paylaşmıştır. "Arslan Bey Olayı (Ağustos 1920)" başlığı kısmında ermeni yerleşmelerin olduğu Arslan Bey köyünün konumu çeteler teşkil etmesi ile ilgili Derdli Gazetesine intikal eden haber eserde sunulmuştur. Haberde kuvvetlerimizin asileri mağlup ettiği belirtilmiş, kayıpları hakkında bilgiler vermiştir. Devamında Selim Sarıbay'ın 1919-1921 işgal öncesi Mudurnu'ya ait izlenimlerine ve Hendek'in eski köylerinden Nuhviran'daki 1920'de meydana gelen olaylar hakkında bilgiler yer alır.⁶⁰ "Süleyman Paşa'nın Asılması (21 Ekim 1920)" kısmında Süleyman Paşa'nın hayatına dair bilgiler verilerek, Ahmed Anzavur'un İzmit Mutasarrıflığına gönderilmesinden sonraki süreci eserde kendi ifadesine yer verilmiştir. Adapazarı'nın tanınmış ailelerinden Şirin Bey 1918'de itibaren Damat Ferid Paşa hükümeti lehinde siyaset yaptığı, sonrasında ise TBMM'yi düşman gördüğü ve Derdli Gazetesinde paylaştığı siz Bolulular çok değişmişsiniz demesi önemli bir yer tutmakla birlikte Derdli'nin Kurtuluş Haberi hakkında kısa bir bilgi vardır. "İşgale Doğru (30 Ekim 1918-26 Mart 1921)" kısmında İstanbul'un ambarı durumuna gelen Adapazarı'nın öneminden bahsedilmiş, Mondros Mütarekesinden sonra itilaf devletleri kontrolüne girdiği, Adapazarı'nda Müdafaa-ı

⁶⁰ Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s.121.

Hukuk Cemiyeti şubesinin açıldığını ifade etmiştir. Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı ve sonrasında vuku bulan olaylar, Adapazarı'nda gerginleşen faaliyetler neticesinde Adapazarı'nın doğusunda Düzce'de 13 Nisan 1920'de ayaklanma çıkarak Haziran'a kadar Kuvay-ı Milliye'ye karşı savaştığından bahsetmektedir. Bu dönemde İstanbul ve Ankara Hükümeti arasındaki sınırı Sapanca Gölünün batısında Çuha Fabrikasının bulunduğu yerden geçtiği ifade edilir. Yunanlıların bölgeyi işgal ettiğine dair bilgilerde verilir. Eserde Albay Kazım Bey'in Adapazarı harekâtına dair hatıralarında yer alan kesitler verilmiştir. Dâhiliye Nazırı Ahmed İzzed Paşa ve maiyeti TBMM başkanı Mustafa Kemal ile görüşmek üzere trenle 3-4 Ocak'ta Sapanca'ya geldiği bilgisine yer verilir. Adapazarı'ndaki Mecidiye, Semerciler, Cami-i Cedid, Hasırcılar, Aziziye, Cami-i Sani, Papuççular, Çuukur Ahmediye, Garib, Gedikoğlu mahallelerindeki yunan zulümleri hakkında bilgiler yer almış olup, Adapazarlı esirler Atınadaki Lutiye kampına gönderildiğinden bahsedilmekte olup, Cami-i Cedid mahallesinden Hafız Hamdi Efendi esir yıllarına ait izlenimleri eserde paylaşılmıştır. Adapazarı İslam Ticaret Bankası Cumhuriyete intikal eden eski bir Osmanlı Bankası olduğunu, özellikle 1919-1920 yıllarında dalgalanmalara rağmen faaliyet gösterdiğini 1921'de Yunan işgali ile Adapazarı'ndaki faaliyetlerine ara veren ve 1922'de tekrar açıldığını ve buna dair önemli bilgiler eserde nakledilmiştir. Padişah Vahdeddin'in kızı Ulviye Sultan ile evlenen son Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu emekli Başkonsolos Yarbay İsmail Hakkı Okday, İstanbul'dan koyun tüccarı Adapazarlı Mustafa Ağa takma adıyla geçtiğini, Hereke İstasyonunda İngiliz kontrolünden geçtiğini, Mustafa Kemal ile görüşmesine dair izlenimleri yer almaktadır. Kocaeli Yarımadası ve Adapazarı yöresine çete kurarak Türkleri öldüren malına zarar verenlerden biri olan Rum kökenli Kara Yorgi'nin Yunanlıların Anadolu'dan kovulmasından sonra İstanbul'a kaçtığını oradan kaçarken yakalanıp yargılandığından bahsedilir. Devamında İstiklal Harbi sonunda imzalanan Lozan Görüşmeleri sırasında Akhisar'da Hayreddin Köyünde askeri birlikte görevli olan Teğmen İbrahim'in Adapazarı ile ilgili gün gün izlenimlerine yer verilmiş, 6 Ağustos'tan 8 Ağustos'a kadar yazmıştır. Bölümün sonunda Muhammed Fethhgerey Şoenu'nun Çerkes meselesini yayın yoluyla dile getirdiğini ve TBMM tarafından çıkarılan 1501'likler listesindeki Adapazarlı olanlar eserde verilmiştir.

Eserin dördüncü bölümünü "Cumhuriyet Döneminde Sakarya" ana başlığı oluşturmaktadır. Yabancıların gözünde çalışkan olarak ifade edilen Adapazarlı halkı II.

Abdülhamid, V. Mehmed Reşad döneminde karayolu ve demiryolunun bölgeye gelmesiyle birlikte ekonomik açıdan rahatlatma meydana geldiğini, İstiklal Harbinden sonra ise saban mücadelesinin başladığını anlatarak 1923-1933 yılları arasında Adapazarı'ndaki kuruluşların isimleri verilmiştir. İki asker çocuğundan biri olan eski Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Atıfet Sunay'ın 1929 yılında Adapazarı'nda evlendiğine iat kısa bilgi içermektedir. Yazar eski eserlere merakından dolayı İstanbul'daki sahaflar çarşısına gittiğini, burada geçmiş dönemin büyük yazarlarından Nahid Sırrı Orık'in Anadolu'da: Yol Notları Eserini aldığını ifade ederek, gezdiği yerlerin izlenimlerini paylaşmış, Adapazarı'nda bir, İzmit'te iki gece kaldığını ve kimsenin dile getirmediği erenler ve Tepesi hakkında izlenimlerine yer verilmiştir. “Gazeteci ve Milletvekili Asım Us'un Sapanca için Görüşü” kısmında Asım Us hakkında kısa bir bilgi verilerek, İzmit Körfezi-Sapanca Gölü-Karadeniz'in İncirli Mevki arasında Kanal Projesiyle alakalı hatıratındaki bilgiye yer verilmiştir. Devamında 1943'te meydana gelen Adapazarı Depremi ile alakalı bilgiler verilmiş olup, yapılan yardımlardan bahsedilmiştir. Bu deprem esnasında Dâhiliye Vekili Hilmi Uran'ın deprem bölgesine gelişi, buradaki izlenimleri eserde aktarılmıştır. Bölümde Ulaştırma Bakanı Şükrü Koçak'ın vagon fabrikasının temel atma merasimine söylediği 1947 yılına ait nutkuna yer verilmiştir.⁶¹ “Adapazarı Sanayi Şehri Oluyor” kısmında Adapazarı'na ait nüfus bilgileri verilmekte olup, akabinde buraya yapılan yatırımlar detaylı şekilde anlatılmıştır. Özellikle Adapazarı Şeker Fabrikasının açılışı ayrı bir başlık altında anlatılarak 1953 yılındaki bu açılışa Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes katılmış, konuşmalarına eserde verilmiştir. “Sakarya Vilayeti (1 Aralık 1954)” kısmında Kocaeli vilayetine bağlı Adapazarı kazası kaldırılmış, Adapazarı merkez olmak üzere Akyazı, Geyve, Hendek, Karasu kazaları, Sakarya vilayetine bağlandığını anlatarak, aynı tarihte il olması ile ilgili habere yer verilmiştir. Adapazarı ilinin tarihiyle alakalı eserde Abdullah Çelik'in yazısına yer verilmiş, içeriğinde önemli bilgilerde anlatılmaktadır. “Hendekliler Yeni Seçime Kararlı Olarak Giriyor” kısmında genelde CHP'de DP arasında siyasi rekabetin olduğunu CHP'nin daha şanslı olduğunu Hendek'insevilen çocuğu Kail Cerrahoğlu'nun CHP listesinde yer aldığına dair bilgilerden bahsedilmektedir. 1956 yılından itibaren haftalık olarak çıkan Hayat Dergisi tüm yurttaki olduğu gibi Adapazarı'nda da göze çarpmış, Karasu

⁶¹ Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s.171-173.

ve Sapanca'ya ait dergideki röportaj eserde paylaşılmıştır. Turizm ile ilgili plajlar, oteller, lokantalar hakkında bilgiler de vardır. Bölüm de 1965 tarihinde aşırı sağanak yağmurun yağmasıyla Sakarya Nehrinin taşıdığını birçok yörenin sular altında kaldığını ifade edere, köprülerin yıkıldığını, yolların kapandığını, binlerce hayvanın telef olduğundan bahsetmektedir. Bölümün son başlığını “Fesleğendeki Adapazarı” oluşturmaktadır. Burada yazar, Adapazarı hakkında edebi türlerden bahsetmiş, İpek Arman'ın Fesleğen'in Uğurunda eserine değinerek 1878 yılı Adapazarı hakkında izlenimlerini yazar eserinde paylaşmıştır.

Eserin beşinci bölümünü “Sakarya Tarihinde Bazı Ünlü Simalar” ana balığı oluşturmaktadır. Burada ilk olarak Yahşi Fakih hayatı ve faaliyetlerine dair bilgiler yer alır. Adapazarı'nın kültür tarihinde tarihçilik alanındaki ilk kişilerden biri olması önem arz etmektedir. Akabinde Aşıkpaşazade, XVI. yüzyılda Adapazarlı Mehmed ve Sinan Efendilerle ilgili olarak hayatına dair kısa bilgilerde verilmiştir. XVIII. yüzyılda III. Mustafa zamanında yaşayan Hattat Halil ile ilgili, Akyazı'da doğduğu, zamanın en iyi yazı üstatlarından vb. gibi bilgiler anlatılmıştır. Sapanca ve yöresini korumakla görevli olan Yeniçeri Mehmed Ağa ise III. Selim zamanında yöreyi korumuş, 1802'de vefat ederek Sapanca mezarlığına defnedildiğinden bahsedilir. II. Mahmud döneminde Adapazarına egemen olan ayan Karaosman Mezartaşı adı altında açıklamalarda bulunmuş, kaynaklarda Adalı Karaosman diye geçtiği, Prof. Dr. Atilla Çertin'in makalesinden kesit paylaşılmıştır. Bölümde Adapazarı ayanı Esad Beyin idamı ile ilgili kısa bir bilgi yer almış, akabinde Ermeni dini hayatında önemli yeri olan Armaş Manastırı Başpiskopos Boğos Karakoçyan ile II. Mahmud zamanında buraya atandığını 1825 tarihinde ise Armaş köyünde vefat ettiğine dair bilgiler vardır. Osmanlı ordusunda ağa rütbesinde Osman Bey ile ilgili Zıştovi'de çatışmalarda şehit düştüğünü vatansever biri olduğu, İngiliz ve Fransızlar tarafından cesaret madalyası verilen Adapazarı'ndan yerli ve yabancı şeref belgesi alan ilk kişilerden olduğunu bahsetmiştir. Aslen Adapazarlı Ortaköylü olan Dr. Pandali Patropulas Ortaköy'e gelerek köy 'ün gelişmesinden bahsedilmiş, halkın Dr. Pandali'yi sevdiği, Pandali'nin eğitim hayatına dair bilgiler yer almıştır. Ünlü simalardan biri olan Çakırcalı Mehmet Efe ile ilgili bilgiler de vardır. II. Abdülhamid devrinde Almanlarla iyi ilişkiler kurulmuş olması nedeniyle, hem Türkiye'de hem de Almanya'da Türkiye'ye gelen Colmar von Goltz'a dikkat çekmektedir. Colmar von Goltz eserinde Adapazarı ve yöresiyle alakalı arkeolojik kalıntılar ve kasabanın sosyal hayatına dair

bilgiler verdiğini ifade ederek özellikle demiryoluna dadeğindiğini, haritaların bulunduğunu, Sapanca Gölü batısındaki tepede yer alan Ak Gülgen Tekkesi ile alakalı açıklamalarda bulunmuştur. Devamında yazar Atatürk Üniversitesinde tanıştığı Osman İnandık'a dair bilgilere yer ermiş, Özellikle Osman İnandık'ın babası olan İstanbul Üniversitesi Coğrafya öğretim üyesi olan Hamid İnandık'a değinen yazar oğlu babasının Adapazarı ile ilgili araştırmalarda bulunduğunu, bu araştırmalarını yeşil kaplı bir defterde topladığını söyleyerek bunu yazara hediye ettiğinden bahsedilmektedir. Bu defterde Adapazarı köyleleriyle ilgili bilgiler verilmiş, mahallinde notlar tuttuğunu, coğrafya araştırmalarını ele aldığını anlatmaktadır. Yazar Hamit İnandık'ın araştırmalarını değerlendirmiştir. Sırrı Bellioğlu adlı kısımda Sırrı Bellioğlu hayatına dair önemli bilgilerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti ve Yeni Türkiye döneminde birçok görevde yer almıştır. 1882'de İstanbul'da asker bir ailenin çocuğu olarak doğan Ali Fuad Paşanın hayatı, İstiklal Savaşından büyük kahramanlığı, Ulu Önder ile sınıf arkadaşlığı vb. gibi birçok yönünü yazar açıklamıştır.⁶² Saffet Arkan ile alakalı olarak eserde kısa kesit verilmiş, 1923 yılında Kocaeli Milletvekili olduğu gibi birçok görevde çalıştığı anlatılır. Faik Faysal hakkında yazar Sait Faik'in kaleme aldığı 8 roman,3 şiir, 4 Hikâye, 2 Oyun Kitabı, 9-10 Tercüme eser olduğunu ifade etmiş, bizzat Sait Faik'in anlatımlarına yer vermiştir. Çocukluğunun Adapazarı'nda geçtiği bilgisi dikkat çekmektedir. Ayrıca yazar 1906'da Adapazarı'nda dünyaya gelen Sait Faik ile ilgili bilgileri bu bölümde paylaşmıştır. Burgaz Adası Güzelleştirme Derneği vasıtasıyla Sait Faik Evi oluşturulduğuna ve bu evdeki yazarın izlenimlerine yer verilmiştir. Özellikle dünyaca ünlü Mark Twain Derneğinin fahri üyeliğine seçilmiş olmasıyla ilgili konuşmalarına yer verilmiştir. Akabinde Prof. Dr. Fikri Alican hayatına dair bilgiler vermiş, kaleme aldığı Kocameşe'nin Gölgesinde eserinden bahsederek değerlendirmelerde bulunmuştur. İstiklal Savaşı gazilerinden olan Doktor Mustafa Sakarya'ya Adapazarı'nın tanınmış eşraflarından Mehmet Bahaettin Diyarbakırlı'ya dair bilgiler yer almaktadır. Eserin sonunda ilk devir Osmanlı Tarihine eğilmiş Prof. Dr. Necdet Öztürk'ün hayatına dair, 1949'da Düzce'nin Taşlık köyünde doğduğu vb. g.b. birçok konuda bilgiler yer almış, çok sayıda eser kaleme aldığını ifade etmiş, çeviri eserlerinin isimleri de zikredilmiştir.

⁶² Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s.218-230.

Esere genel olarak baktığımızda yazar kısa bir süre Sakarya Sosyal Araştırmalar Merkezinde (SSAM) bulunması sebebi ile Sakarya ve yöresi bölgesini yakından tanıma fırsatı bulabilmiş ve bölge ile alakası burada başladığını öğrenmekteyiz. Genel olarak eser beş bölümden meydana gelmiştir. Hocamızın oldukça zengin kaynak⁶³ kullanarak kaleme aldığı eser, bir şehir tarihi olan Sakarya vilayeti ile ilgili farklı birçok önemli bilgiler vermektedir. Sakarya ve çevresinin zaman içinde özellikle Cumhuriyet döneminde tarımsal faaliyetlerin yanı sıra sanayileşmenin de yaygınlık kazanmasıyla hızlıca büyümesini anlatmıştır. Ayrıca kaynaklara hiç müdahale etmeden eseri kaleme alması oldukça değerli ve mühimdir.

d. Ardahan Tarihi

Bu kitap Ardahan Valiliği Kültür yayınları tarafından Ankara’da 1999 yılında basılmıştır. Eser 312 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Sunuş, İçindekiler, Önsöz-Giriş 79 ana başlıktan ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Kitap konu içeriği bakımından Ardahan tarihini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Öncelikle Ardahan ve civarındaki tarihi coğrafyasını, bulunduğu coğrafi konum açısından kaynaklara dayandırılarak ele almıştır. Etimolojik açıdan Ardahan ve içindeki yerlere yönelik tarihteki isimleri sunulmuştur. Geçmişten günümüze kadar bakıldığında Ardahan ve civarındaki Medler, Persler, Sasaniler, Romalılar, Bizanslılar, Gürcüler, Kıpçaklar, Kara ve AkKoyunlular, Osmanlılar gibi tarihteki etkili devletlere ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Bu devletleri bölgede bulunuş zamanlarında meydana koyulan tarihe miras olarak kalan “Ardahan Kaleleri” başlığı altında bilgiler verilmektedir. Gerek “Ardahan Tarihi” başlığı altında yabancı kaynaklar gerekse “Ardahan Kaleleri” başlığı altında Evliya Çelebi gibi seyyah ve bu konu üzerine incelemede bulunmuş, Prof. Dr. Mecid Doğru hocanın çalışmaları göz önüne alınmış, Fahrettin Kırzioğlu’nun “Şeytan Kalesi”ne dair 1948 yılındaki izlenimine yer vermiştir. Devamında kalelere dair fotoğraflar ve haritalara yer verilmiştir.

⁶³Enver Konukçu, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2012, s.245-251.

“Selçuklulara Kadar Ardahan” başlığı altında tarih öncesi çağlardan başlayarak, Urartuların bıraktığı yazıtlardan, bölgeye hâkim olan Medler, Kimmer, Saka/İskitler, Roma ve Bizans gibi devletlerin siyasi teşekküllerinden bahsetmektedir. Devamında 645 yıllarında başlayarak İslam orduları bölgeye gelerek hâkimiyet mücadelelerinde bulunmuştur. Ayrıca Ardahan ve bölgesi Bizans, Ermeni, Gürcü mücadelelerine sahne olmuş bu sebeple bölgede uzun süre sükûnet sağlanamadığını eserden öğrenmekteyiz.

“Selçuklularda Osmanlılara (XI. yy’dan XVI. yy’a Kadar)” kısmında Selçuklular hakkında Oğuzname, Ermeni ve Gürcü kroniklere dayanarak kısaca bilgiler vermektedir. Daha sonrasında Selçukluların, Anadolu’nu doğusundan başlayan akınlara yönelik Bizans ile olan Kutalmış ve İbrahim Yınal gibi Selçukluların önemli komutanların önderliğinde girilen önemli çarpışmalardan bahsetmektedir. Öncelikle Selçukluların Erzurum yakınlarındaki Artze (Karaz) ve Kaput-rat (Hasankale) Bizans’a büyük darbe indirilen savaşlardan başlayarak Ermeni ve Gürcü unsurlara yönelik yapılan savaşları anlatmaktadır. İbn El-Esir gibi önemli tarihçi olan El-Hüseyni’den Alparslan’ın 1064 yılında olan Gürcü Seferi’ne yer verilmiş, Kars ve Anı Harekâtı öncesi gerçekleşen sefer ve kuşatmalar hakkında kaynaktan bilgiye yer verilmiştir. Selçukluların Anadolu içlerine girişi açısından tarihe yön vermiş olan Malazgirt Savaşı (1071) kısaca anlatılarak Reşid ed-Din kaynak gösterilerek Erzurum merkez olmak üzere Saltuk ailesinin bölgeye yerleşmesi, devamında Gürcülerle yapılan çarpışmadan sonra kazanılan Kol Zaferi’nden itibaren bölgenin Türkleşme hareketlerini öğrenmekteyiz. XIII. yüzyıl başlarında Harezmîlilerin bölgede faaliyetleri yürütmesi, Moğolların Anadolu’ya doğru ilerleyişindeki etki, İlhanlıların yerel yönetimlerle “Ocaklık” ve “Yurtluk” gibi vasıtasıyla anlaşmalar sağladığını eserde yer vermiştir. İlhanlıların tarihe karışmasında sonra Atabeglerin bölgede etkin siyasetiyle daha sonra XIV. yüzyıla kadar Kara ve Akkoyunluların bölgedeki etkin faaliyetlerinden bahsetmekte, Yavuz Sultan Selim döneminde ise Safevilere darbe indirilerek Osmanlı Devleti’nin bölgedeki hâkimiyeti tamamıyla sağlandığı bilgisi verilmiştir.

“Atabegler Yurdunda Ardahan Çevresinin Tanıtımı (1520)” kısmında Fransız araştırmacılarından J. L. Bacqu-Grammont’un bulduğu bir yazma sayesinde bölgenin Osmanlı açısından ilk tanıtımına yönelik kaynağın aslına dair ifadeler yer verilmiştir. Kaynakta Ardahan’ın bulunduğu bölgeye dair kale, su yolu bölgedeki siyasi ağırlığı olan şahsiyetler vb. gibi konular hakkında bilgi verilmiş, ayrıca yazmanın içeriğine dikkat

çekilerek Müslümanlara dair pek bilgi verilmediği vurgulanmaktadır. Akabinde “Atabegler” başlığı altında Fahrettin Kırzioğlu’nun çalışmaları da dikkate alınarak Atabegler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Atabegler için kasaba ve şehirler kurduklarını, yaylak ve hayvancılıkla uğraştıkları, zamanla Kara ve Akkoyunlular, Safeviler sonrasında da Osmanlı hâkimiyeti altında girdiklerinden bahsedilmektedir. XIII. yüzyıldan başlayarak tarih içerisindeki önemli Atabeg hanedanlarının isim listesi bu eserde mevcuttur.⁶⁴

“Kanuni Sulatan Süleyman Devrinde Ardahan” başlığı altında Kars ve Oltu istikametindeki kaleler ele geçirilerek Osmanlı nüfuzu altına alınan Erzurum’un beylerbeyliği merkezi haline getirilmesi ile Ardahan’ında bağlı bir sancak olduğu bilgisi verilmektedir. Prof. Dr. D. Aydın tarafından belgelere dayalı olarak Ardahan Sancağı hakkında ilk bilgilerin tespitine yer verilmiş, yazarın buna yönelik kayıtları eserde yer almıştır. Yapılan tespitte görüldüğü üzere Ardahan’ın ilk defa sancak olarak mühime defterlerine hangi tarihte geçtiği, sancağın başına geçen kişilere dair bilgiler, sancağın dirliklerinin tespit edildiği bilgiler ve evvelce ayrı birer sanca olan Kelhis ve Peneskird’in Ardahan Sancağı’na ilhak edildiğine dair ifadeler yer verilmiştir. Ayrıca Ayas Paşa’nın Beylerbeyliği zamanında (1553-1559) Ardahan Kalesi’nde büyük bir cami inşa ettirdiği ve kaleye dair yapısal özellikler, süslemeler ve kitabeler hakkında bilgilerde bulunmaktadır.

“Ardahan Beyi Mirza Ali ve Göle Kalesi (1558-1560)” kısmında ise Osmanlı’nın Ardahan beyinin İran’dan gelenler tarafından öldürüleceği duyumu üzerine dönemin Revan hâkimine uyarı mahiyetinde ve suçlularında cezasının verilmesi için emirinde birebir bu eserde geçtiği dönemin Türkçesiyle bize aktarılmıştır. “Ardahan Kalesi’nde Ayas Paşa’nın Yaptırdığı Cami” başlığı altında ise Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ardahan Kalesi eskiye nazaran yeniden düzenlenerek canlanması amaçlanmış ve Ayas Paşa tarafından da kale içine bir Ulu Camii yaptırılmış. Daha sonraları caminin zamanla harap olması sebebiyle dönemin Ardahan kadısına Nisan 1699’da yazılan hükmün metni de eserde geçmektedir.

“Çıldır Meydan Savaşı ve Zaferi (9 Ağustos 1578)” başlığı altında III. Murat (1574-1595) döneminde Safevilerle yapılan meydan savaşı ve Ardahan Sancağından

⁶⁴ Enver Konukçu, **Ardahan Tarihi**, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları no:2, Ankara 1999, s.59.

bahsedilmekte olup Çıldır Zaferi hakkında bilgiler vermektedir. Nusretname yazmasında minyatür olarak aksettirildiği, Künhü'l-Ahbar, Alem ara, Peçevi ve Selaniki'de zafere dair bilgiler verildiğini öğrenmekteyiz. Aynı zamanda XVI. yüzyıl Osmanlı tarihlerinden Tarih-i Selaniki'de Çıldır Meydan Savaşı ve zaferi için kayıt edilen bilgiler bu bölümde yer almaktadır. Peçevi'ninde geniş olarak Çıldır Meydan Savaşı hakkındaki bilgilerine geniş yer verilmiş, savaşın cereyanı ve yaşanan olaylara dair bilgileri görmekteyiz. Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili bir manzumede bu savaşı bahis eden yazarın mısralarında yer almaktadır. Savaşın tasvirine dair Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'ndan bilgiler mevcut olup savaşın içeriği ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ordu şairi Hayal'inin de zafere dair şiiri eserin içerisinde paylaşılmıştır. Savaşa dair kaynak ve kişilerin tasvirlerine yer verilmiştir.

“Osmanlı Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Ulaşım” kısmında Erzurum Beylerbeyliğine bağlı olan Ardahan'ın kullandığı yollara dair eserde bilgi vermektedir. Görüldüğü üzere iki yol kullanılmış olup, birincisi Ardahan-Kars-Bardız-Zivin-Horosan-Hasan Kalesi ve Erzurum, İkincisi; Ardahan (Göle), Akşar, Penek, Oltu, Nomruvan(Narman), Tortum, Gürcü Boğazı, Hinsk/ Dumlu, Umudum-kan Köyleri takiben Gürcü Kapı'dan Erzurum'a ulaşmada kullanılan yollar olduğunu aktarmaktadır. Nusretnameden bilgi verilerek Ardahan ve Tiflis yolu üzerinde bulunan konakların isimleri verilmiştir.

“Menuçehr Mustafa Paşa'nın İnanç Değiştirmesi(1582)” kısmında tarihçi Selaniki'den kayıt edilen din değiştirme olayı ile ilgili bilgiler verilip, Menuçehr Mustafa Paşa'nın akıbeti hakkında Mustafa Paşa'nın kaçtığı olay üzerine, Çıldır ve Ahıska'nın kontrol altına alındığı anlatılmaktadır.

“Ahıska Kalesinin Yenilenmesi” kısmında ise Şah İsmail devrinde bölgenin boşaldığını daha sonra Kanuni dönemi ile birlikte bu bölgelerin kontrolü tekrar Osmanlıya geçmiş ve bölgenin tekrar yapılandırılması ile canlılık kazandırıldığı anlatılmaktadır. Selaniki'nin yazdıklarından Gürcistan sınırında bulunan Ahıska Kalesi'nin önemi vurgulanmıştır.

“Beylerbeyi Hızır Paşa” başlığı altında ise Çıldır Beylerbeyi olan Hızır Paşa'nın bölgedeki cesareti, ataklığı övgüyle bahsedilmekte olup, Osmanlı-Gürcü çatışmalarında Kahramanlığından bahsedilmektedir. Hızır Paşa'dan sona Hasan Paşa'nın görevi devir aldığını aynı şekilde hizmetlerde bulunduğunu eserde görmekteyiz.

“XVIII. Asırda Ardahan /Çıldır” başlığı altında Osmanlı yazarı Hazerfen Hüzeyin Efendiye bakılarak Kars Eyaletine bağlı livalar bildirilmektedir. XVIII. Yüzyıla ait bir yazmada, asıl Ardahan’ında içinde bulunduğu Çıldır Eyaleti ile ilgili ifadeler paylaşılmıştır. Bu yazma eser içerisinde Ahıska’nın ya da Çıldır Eyaletinin, 14 sancaktan oluştuğu tımar erbabının 50 kılıç, beylerinin 1500 asker temin etmekle görevli olduğu konusunda bilgiler vermektedir. Devamında Eyalet-i Kars, Eyaleti-i Çıldır şeklinde ayırarak eyaletler üzerine askeri ve ekonomik bilgiler kaynaktan sunulmuştur. Bu başlık altında Evliya Çelebi’nin Erzurum’da gümrük görevlisi iken Ardahan ve dolaylarını yazdığı gezi notlarından bilgiler aktarılmıştır.⁶⁵

“Mehmet Arslan Paşa” başlığında ise XVII. Yüzyılın önemli simalarından biri olan ayrıca Çıldır Beylerbeyliği görevinde dev bulunmuş olan Mehmet Arslan Paşa’nın icraatlarına dair bilgiler verilmekte olup, Defterdar Sarı Mehmet Paşa’dan ölümüyle ilgili bilgiler mevcuttur. Mehmet Arslan Paşa Oltu’da cami, medrese, han, hamam, saray, dükkân, değirmen sahibi olduğu bu bakımdan birçok sosyal yapıya yardımcı olduğunu öğrenmekteyiz. Yaptırdığı camideki kitabeye yönelik metin eserde nakledilmiştir. Yaptırdığı caminin de yine aynı aileden Zeliha/Züleyha Hanım’ın mezarı olduğu bilinmektedir. Eserin devamında “Atabeylerden Arslan Paşa’nın halası Zeliha Hanımın” başlığı altında Zeliha/Zülayha Hanım hakkında kısa bir bilgi verilmiştir.

“Le Chevalier Chardin’in Ahıska Dolaylarındaki Gezisi (1672)” başlığı altında ise XVII. Yüzyıl gezginlerinden olan Le Chevalier Chardin’in 1672 yılındaki Gürcistan dolaylarındaki gezisi hakkında ve eserine yönelik bilgilere yer verilmiştir. Bay Şövalye Chardin’in İran ve Doğu’nun diğer yerlerine gezileri adlı eserinde Ahıska’nın tasviri paylaşılmıştır. Bu tasvirdeki kendine göre isimlendirmelere, açıklamalar yapılmaktadır. Sayfanın devamında Le Chevalier Chardin’e göre Ahıska ve civarı (1673) görseli paylaşılmıştır.

“1702-1703’de Çıldır Eyaleti” kısmında 1702’de Erzurum eyaletine atanan Halil Paşa, daha sonra Gürcistan Seferi’ne tayin edilmiş bu sırada Eyalet-i Çıldır’daki bütün askerler Halil Paşa’nın emrine verildiğini ifade eder. Devamın da “Çıldır Eyaleti Vergisi” başlığında ise 1694-1732 yılları arasında Çıldır Eyaletinin 14 sancaktan oluştuğunu ifade

⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz. Enver Konukçu, **Ardahan Tarihi**, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları no:2, Ankara 1999, s.75.

etmiş. Akabinde vergi defterinde köyler, nahiyeler ve bazı idareciler hakkında verdiği kısa bilgiler göze çarparak Ardahan ve çevresi ile ilgili bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. “Ardahan ve Çıldır 1722-1732” kısmında ise XVIII. Yüzyılda Ardahan’ın Çıldır dâhilinde yer aldığını ifade ederek Ardahan Sancağı idarecisi Yahya’nın ölümü üzerine bir takım problemler çıktığını, bu sırada bu sancağa Yahya’nın babası kısa bir idare ettiğini ancak Osmanlı Devleti tarafından Çıldır Beylerbeyi’ne bir name yazılarak duruma müdahale edilmesi istenilmiş, Erzurum valisi Vezir Paşa’nın emri ile Yahya’nın oğlu Hafız İbrahim babasının haklarına sahip olduğunu ifade etmiş devamında İshak Paşa Yurtluk ve Ocaklık yolu ile Çıldır Eyaletine 1722’de sahip olmuş, Tiflis Kalesi’nin sorumluluğunu da kendisine verildiğini, Çıldır merkez livası Mutasarrıf Mehmet Halife’nin ölmesi üzerine 1723’de Beylerbeyi İshak Paşa’nın oğlu Hafız Mehmed geçmiştir. Ayrıca Poskhev Sancağının otuz yıldır başında bulunan Yusuf Bey’in Gürcistan sınırı ve İran üzerinden gelen tehlikelere karşı başarılı savunmada bulunduğu, daima halkı ile birlikte savaşa hazır durumda bulunduğu eserde bildirilmektedir. Çıldır valisi Süleyman Paşa’nın adamlarının ava çıktığında o döneme kadar hiç karşılaşmamış dört ayaklı büyük bir hayvana rastlayıp öldürdükleri olay anlatmakta ve verilen emirle İstanbul’a gönderildiği “Süleyman Paşa’nın İstanbul’a Gönderdiği Av Hayvanı (1782)” başlığı altında anlatmaktadır. “1791’de Çıldır Eyaleti Olayları” kısmında ise XVIII. yüzyılda ise Çıldır eyaletinde bir takım hadiseler vuku bulduğunu belirterek Çıldır valisi Süleyman Paşa ile Ereli/Irakli Han arasındaki anlaşmazlıktan Rusların faydalanmak istediğini ifade edip 1791’de Süleyman Paşa ani bir şekilde ölmesi üzerine yerine İshak Paşa’nın Beylerbeyi olarak atandığını anlatmaktadır. Devamında İshak Paşa’nın askeri konuda Ahıska ve Çıldır askerleri yanında Hristiyanları da asker olarak kullanmak istemesi halkı huzursuz etmiş, Süleyman Paşa oğlu Şerif Bey ile ters düşmesi, halkın şikâyetleri İstanbul’ bildirilmesi ile cereyan eden olayların Cevdet Paşa eserinden alıntı yaparak aktarımlarda bulunmuştur. İshak Paşa döneminin önde gelen isimlerinden olmuş ve Atabeg hanedanları içerisinde en ünlüsüdür. “İshak Paşa ve Sarayı” kısmı ile yazar İshak Paşa’ya dair, bölgede yaptırmış olduğu sarayı hakkında verdiği detaylı bilgiler göze çarpmaktadır. İshak Paşa’nın ölümünden sonra oğlu ve torununun devlet işlerindeki memuriyetlerine dair bilgiler mevcuttur. Yaptırdığı saray ise Doğu Anadolu’da en görkemli yapı olmuştur. Bu yapı Rus işgaline maruz kaldığı zamanda içerisinde bulunan

kıymetli kitaplık ve yazmalar Rusların eline geçtiği eserde ifade edilmektedir. Devamında saraya dair görseller paylaşılmıştır.

“XIX. YY. Başlarında Ardahan ve Çıldır Hadiseleri (1802-1828)” başlığı altında Ahıska ve Çıldır bölgelerinde önde gelen Şerif Paşa, Selim Bey gibi şahsiyetlerin birbiri ve bölge üzerindeki hâkimiyet kurma istekleri üzerine yaşanan karşılaşmaları konu almıştır. Bu yüzyıl Doğu’da beliren Rus tehdidinin yoğunlaşması nedeniyle Ruslarla ilgili hadiselerde meydana gelmekteydi. Başlık içerisinde Rusların Gürcistan üzerinden Osmanlı Devleti’nin Doğu Anadolu sınırlarına yönelik girişimlerine karşılık verilen mücadelelerden bahsetmektedir. 1807-1810 tarihleri arasındaki Ahıska ve Çıldır çevresindeki kuşatma hadiseleri anlatılıp, Rusların Dağıstan ve Gürcistan’daki nüfuzlarını artırdığından bahsetmektedir. 1811 tarihinde ise Osmanlı ve İranlılar, Ruslara karşı ittifak yapmış, ancak Erzurum Paşası seraskerinin suikast sonucu yaralanması, bu ittifakı bozmuş bu da Rusların harekete geçerek Ahılkelek’i ele geçirmesine neden olmuştur. Akabinde 1812’de imzalanan Bükreş anlaşmasından sonra Osmanlı Devleti doğuda kaybettiği yerlerin çoğunu ele geçirdiğini anlatmaktadır. Daha sonra 1816 tarihinden 1819 tarihine kadar Acaralı Ahmet Bey ve Acaralılar ile uğraşıldığını, Selim Paşa’nın bölgedeki Osmanlı egemenliğini tesis etmeye çalıştığını aktarmaktadır. Çıldır valilerinin divan kâtipliği görevinde bulunmuş 1814’te Erzurum’da vefat etmiş, ulu cami ve Çifte Minareler karşısında Ebu İshak Kazeruni Türbesi dediği yere gömüldüğü ve mezar taşında neler yazdığını bu eserde “Çıldır Valisi Divan Kâtibi Mustafa Efendi’nin Ölümü (1813)” başlığı altında anlatmaktadır.

“İlk Rus İstilas (1828-1829)” başlığı altında 1829’ da Ardahan-Kars- Ahıska ve Erzurum civarında iki önemli komutanın olduğu, bunların Osmanlı Seraskeri Salih Paşa ve Ahıska’da kanlı olaylara sebep olan Rus Ordusu Komutanı İvan Fyodoroviç Paşkeviç hakkında bilgiler mevcuttur. Salih Paşa’nın aynı zamanda Erzurum, Edirne, Bozok, Diyarbakir Valiliği, Tokat Voyvodalığı, Kandiliye Derterdarlığı, Filibe Nazırı, Edirne, Rumeli Seraskeri maiyet memurluğu gibi çeşitli görevlerde bulunduğu anlatmaktadır. Ayrıca eserde General Paşkeviç’in Ahmet ve Dursun Beylere yazdığı mektup “Rusların Acaralılara Mektubu” başlığı altında anlatmıştır. “Ahıska’nın Rusların Eline Geçmesi (28 Ağustos 1828)” başlığı altında General Paşkeviç Anadolu’daki faaliyetleri nedeniyle Ahıska ve Gümrü’ye kendine üs yaptığından bahsetmektedir. Ayrıca Ahıska’nın ele geçirilişi ile ilgili İngiliz yazar J.F. Baddley’in ifadesine yer verilmiş olup, şehirde 25.000

kişi yaşadığını, üç tane savunma hattı olduğunu, Rus kuvvetlerinin sayısı ve Ahıska'yı ele geçirmesiyle birlikte iki tarafın verdiği kayıplar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin devamında “Ardahan’ın İlk İşgal Acısı(22 Ağustos 1828)” başlığı altında General Paşkeviç tarafından önce Kars sonra Ardahan’ın ele geçirilmesiyle bölge ahalisi Erzurum’a göç etmiş, W.E.D. Allen-P. Muratov; sonrasında gerçekleşen olayları bu eserde aktarmıştır. 1828 tarihinde yapılan Osmanlı-Rus Savaşının bitmesi üzerine onaltı maddeden oluşan Edirne Antlaşması yapılmıştır yazar “Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829)” başlığı altında bu anlaşmaya dair bilgileri sunmuştur. Gerek anlaşmanın maddeleri gerek ise Osmanlı Devleti açısından değerlendirmesi yapılmış, Ardahan açısından ise serhad durumuna geçtiği bilgisini öğrenmekteyiz. Yapılan bu savaş aynı zaman şiirlere de konu olmuştur. Nitekim Ardahanlı şair Ahmed Dursun Efendi adlı şairin şiirleri de bu konu üzerine yer almıştır. Yazar eserin de “Ahmed Dursun Efendi/Natiki” başlığı ile yer vermiştir. Aynı zamanda Natiki takma adıyla yazdığı “Divan” eseri hakkında bilgi vermiştir. Devamında Natiki’ye ait şiirin orijinal metnlerinin görselleri yer almaktadır.

“W.R.Hol Mes ve Batum Karayolu” başlığında ise 1846 tarihinde Erzurum’da İngiltere’nin konsolosluk görevinin yürüten W.R.hol Mes’in Kars üzerine gezi yaptığı, buradaki gözlemlerini rapor olarak Londra’ya gönderdiği bilgileri verilmekte, bu noktada ticari açıdan Kars-Ardahan-Batum yol güzergâhı üzerine durulmuştur.

“İkinci Rus İstilas(1855-1856)” kısmında ise Paşkeviç’ten sonra Ardahan’ı bu kez Kovalevskiy komutasında Rusların ele geçirdiklerini ifade edip, Osmanlı Devleti ise Doğu Anadolu’yu korumak için IV. orduyu görevlendirdiğini, Ardahan’daki Osmanlı komutanı Ali Paşa’nın Ruslara karşı başarısız bir harekâta bulunduğunu, buna binaen Rusların ileri harekât yaparak ilerlediğini ancak kış şartlarından dolayı Gümrü’ye çekildiklerinden bahsetmektedir. Daha sonra 1855’de Ruslar tekrar hareket ederek Kars ve Ardahan’ı ele geçirdiklerinden ve bu savaşta Hacı Hüseyin Paşa ve kardeşi Hasan Bey’in kahramanlıkları, hayatına dair bilgiler vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti’nin resmi yayın organı olan Takvim-i Vekayi’de 8 Aralık 1853’de Ardahan hadiseleriyle ilgili olarak bir haber bu eserde verilmiş olup, Erzurum valisi Zarif Paşa’nın kendisi tarafından anlatılan taarruz ve Ardahan’a gidişini “Takvim-i Vekayi’nin 8 Aralık 1853 Haberi” başlığı kısmında eserde aktarmış olup “Zarif Paşa’nın Yazdıkları” kısmında ise Zarif Paşa’nın hatıratlarındaki konuyla ilgili kısımlar paylaşılmıştır. Ahıska ile ilgili bilgilerden bahsedilmekte olup Ahıska’nın ele geçirilişi, Rusların eline geçmesi süreçlerine dair

verdiği bilgiler son derece önemlidir. Devamında “Ahıska’nın Elden Çıkması” kısmında Ahıska meselesine dair Takvim-i Vekayi’de yayınlanan haberi eserde zikretmektedir. Salih Hayri’nin de Ahıska konusunda yazdıkları aktarılmıştır. Salih Paşa’nın hatıratındaki konuyla ilgili bilgiler “Bozgun Askeri Ardahan’da” kısmında zikredilmiştir. Eserin “Salih Hayri’nin Olaya Bakışı” kısmında Salih Hayri’nin Doğu ve Ardahan’daki olayları değerlendirilmesi son derece önemlidir. Akabinde Rus hâkimiyeti altında olan Ardahan’ın geleceği Paris Andlaşması ile belli olduğunu, bir geçici ve otuz dört maddeden oluştuğunu, bu andlaşma ile Ruslar Kars Ardahan gibi bölgelerden çekildiği ve 1877-1878 savaşlarına kadar Osmanlı idaresine geçtiğini “Paris Barış Adlaşması (30 Mart 1856)” kısmında anlatılmıştır.

“Üçüncü Rus İstilas (1877-1878)” ana başlığı altında İngiliz maceraperest ve gezgin olan Fred Burnaby 1876 yılında Ardahan ve çevresine yaptığı yolculuğundan bahsetmiştir. Ardahan’a doğru giderken yolda bir Kürt köyünde dinlendiğini, arkasından Ardahan’a ulaştığını, şehir hakkında izlenimleri, burada bulunan asker, tabyalar ve topların sayısı ve bulundukları yerler ile ilgili vermiş olduğu bilgiler önem haiz etmektedir. Fred Burnaby ile bir Türk topçu subay arasında gecen konuşmada eser de verilmiştir. Daha sonra Ardahan da atları satıp Artvin üzerinden Batum’a oradan da İstanbul’a gideceklerinden bahsetmiş, yanlarında uşağı olarak belirtilen Muhammed adlı kişinin atları belli fiyatlara bir Çerkez’e sattığına dair izlenimler aktarılmıştır. XIX. Yüzyıldan itibaren teknolojik gelişmelere bağlı olarak korunma amacıyla yapılan kaleler önemini kaybetmiş, bunun yerine tabya denilen taş binalar yapılmaya başlanılmıştır. Osmanlı Devleti de Kırım Savaşından sonra önemli gördüğü, boğazlar ve sınır hatlarına bu tabyalardan inşa ettirmiş olduğunu, Erzurum, Kars, Ardahan, Batum gibi yerlerin hakim noktalarına tabyalar yapıldığından bahsetmektedir. Ramazan, Emiroğlu, Senger, Kaz, Kaya, Ahali, Düz, Mihrab adlı tabyalarla Ardahan’ın Ruslara karşı müdafaası sağlanılmaya çalışılmıştır. Eserde en önemli tabyanın Ramazan tabyası olduğundan söz edilmiştir. Ayrıca eserde bu savaşta üç Türk Generalin katıldığını bunlardan biri İstanbul’ dan Ardahan’a sürülen Ferik Hüseyin Paşa, ikincisi Ali Paşa, üçüncüsü ise Hasan Paşa olduğundan bahsedip, tabyalar ’da yapılan mücadeleleri anlatmıştır. Rusların tabyaları tek tek ele geçirip, Ferik HüseyinPaşa’nın ise ricat ederek Şavşat’a doğru çekilmesi sonucunda kalan kuvvetler daha fazla dayanamayarak Ardahan Rusların eline düştüğünden bahsetmektedir. Yapılan mücadeleler Erzurum kilidi olan görülen

Ardahan'ın düşmesini engelleyememiştir. Eserde W.E.D Allen'nin Ardahan'ın düşmesiyle ilgili olarak görüşleri de yer almış olup, buradaki iki tarafın kumanda heyetinin zayıf olduğunu, Türklerin korkak biri tarafından idare edildiğini bu karşılık Rusların ise taktiksel hatalar yaptığı, gibi değerlendirmelerde bulunmuştur. Erzurum valisi ve IV. Ordu komutanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Ardahan ile ilgili olarak yazılan telgraflar yer almıştır. Burada Türk kuvvetlerin mevcudiyeti, Loris Mekilof, Heimann ve Devel gibi Rus Generaller önderliğindeki düşman kuvvetlerinin hareketleri, Ardahan Komutanı Ferik Hüseyin Sabri Paşa'nın Divan-i Harpte yargılanarak rütbesinin alındığı vb. gibi bilgilere yer verilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ile Büyük Millet Meclisi yönetiminde bulunan, ikinci başkanlık yapan Celalaeddin Arif Bey'in babası ve IV. Ordu komutanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sekreteri olan Mehmed Arif Bey'in Ardahan bozgunu ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmede ise Ardahan'ın, Rusların eline geçtiği ve Ferik Hüseyin Paşa'nın Artvin'e gittiğinden bahsetmektedir. Ferik Hüseyin Paşa ve askerlerinin askeri açıdan alakası olmayan Artvin'e gidişini Mehmet Arif Bey kendi hayatlarını kurtarma olarak değerlendirmiş, yollarda halkın bunlara ağır söz ve hareketlerde bulunduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Ardahan komutanlarından Ali Paşa'nın esir düştüğü, Hasan Paşa'nın ise bozgun asker ve komutanların içinde Artvin'e gittiği belirtilmektedir. Ayrıca bu Paşalar hakkında Ferik(Kasap) Hüseyin Paşa'nın Ordu içerisinde korkak olarak tanındığı, Ali Paşa'nın bu zamana kadar komutanlık yapmadığı, Hasan Paşa'nın ömründe askerlik, komutanlık yapmadığı gibi son derece ilginç bilgiler göze çarpmaktadır. Ardahan bozgunu İstanbul aydınlarınca da işlenmiş bunlardan biri olan Mahmud Celaledin Paşa'nın "Mir'at-ı Hakikat/ Gerçeklerin Aynası" eserinde Erzurum cephesi Başkomutanlığı görevine daha önce Bosna ve Hersek Komutanlığı, Girit Valiliği gibi görevlerde bulunan Ahmed Muhtar Paşa verildiğini ve buradaki ordu mevcudiyetiyle alakalı bilgilere yer verilmiştir. Bunun akabinde Ahmed Muhtar Paşa emrindeki orduyu Ardahan, Van, Kars, Erzurum gibi mevkilere yerleştirdiğini, Ardahan'ın muhafazası için yirmibeş bin kişilik askere ihtiyaç olunduğu ancak gerçekte onbeş ile onaltı bin ile sınırlı kaldığını ifade etmektedir. Ruslar Ardahan'a saldırınca Ferik Hüseyin Paşa Erzurum'dan destek istemiş, bunun sonucunda bin kadar piyade ve yüz kırk kadar süvari birliği desteğe gittiğini, ancak bu destek birliğinin çoğu askerden firar eden oğullarının yerlerine gelen altmışlı yaşlarda olan yaşlılardan oluştuğunu bu sebeple sonuca etki etmeyeceğini değerlendirmesinde bulunulmuştur.

Ardahan'daki askerlerin kifayetsizliği sebebiyle dūřman istediği her noktadan kolayca ilerlemiş ve Rusların zayıyatını toplam beşyüz, Osmanlıların ise iki bine yakın olduğunu, bu önemli mevkiinin kaybedilişi devlet erkânı ve mebuslara ağır geldiğini ve sonrasında İstanbul'a gelişen olayları aktarmaktadır. Hüseyin Hilmi Pařa'nın Divan-ı Harp'de yargılaması sonucunda suçlu görölerek görevinden men edilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Rusların Ardahan'ı işgal etmesinden sonra halk batıya doğru göç etti. Osmanlı Devleti Rumeli ve Anadolu'da Ruslara yenilmiş Ayastephanos (Yeřilköy)'da Osmanlı ve Ruslar bir araya gelerek Osmanlı Devleti şartları çok ağır olan Ayastephanos (Yeřilköy) anlaşmasını imzalamıştır. Devamında 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile Osmanlı arasında Kıbrıs Anlaşması imzalanmış, Rusların Anadolu'yu istila ederse İngiltere bu bölgeleri korumak için Osmanlı Devleti yanında yer almış bunun karşılığında ileride Kıbrıs meselesi ortaya çıkacaktır. İngiltere, Fransa, Almanya Ayastephanos Anlaşmasına karşı çıkarak yeni bir anlaşma için Berlin'de büyük bir konferans toplanmasını istemiş, bunun sonucunda ise Kars, Ardahan, Batum gibi yerleri Osmanlı Ruslara bırakmıştır. Osmanlı harp tazminatı olarak Ardahan ve çevresini Ruslara bırakmıştır. Bu bölümde Ardahan'ın kaybıyla ilgili şiirler'de yer almış olup, Ahmed Muhtar Pařa, Çar II. Aleksandr gibi bölgede faaliyet gösteren önemli şahsiyetlerin fotoğraflarında yer almaktadır.

1895 tarihinde Ardahan'da meydana gelen ve halkın hafızasında silinmeyen dolu yağış ve sonrasında yaşanan can ve mal kaybı burada Meře Ardahan'da Dolu Destanı şeklinde ifade edilmektedir. Zengin tahıl ambarı olan Doğu Anadolu'nun Kars ve Ardahan bölgesi hayvancılıkla uğraşıyorlardı. 1907 yılında vuku bulan kuraklık bu bölgeyi de etkilemiş, hayvanların temel besin kaynağı olan saman'ı ahali bulmada zorlanmış olup, halk bunu kara güz diye zihinlere kazınmış, saman destanı bu dönemde kaleme alınmıştır. 1908 Ardahan'ı Orta Hanak bölgesinde hayvanlarda salgın hastalık meydana geldiğini birçok hayvanın telef olduğu bildirilmekle beraber Rus ve Ardahan'dakilerin baytarların bu hastalığı önlemeye yönelik çalıştıklarını öğrenmekteyiz. Orta Hanak'ta Ahmed Mazlumi hocanın yazdığı destanı eserde verilmektedir. Devamında Ardahan ve yöresinin geçmişte ormanlarla kaplı olduğunu ifade edip, insanların tahripleri ile birlikte tarlaya dönüştüğünü, Zedezumde'li Mehmed hoca'nın Nakasor Ormanı kırımına Ağıtı eserde verilmiştir. 93 Harbinden sonra yapılan Berlin Anlaşmasının gereği olarak Osmanlı-Rus sınırları karma komisyon

tarafındanyeniden haritalar üzerinde belirlenmeye başlanmış, 1912'den sonra kesin sınırların meydana getirildiğine ve neleri kapsadığına dair bilgileri vermektedir. 29 Aralık 1914 - 4 Ocak 1915 arasında gerçekleşen Ardahan'a yönelik yapılan harekâtı hakkında eserde Türk milisleri ve Stenge'den bahsedilmektedir. Alman subay Stange'nin Ardahanlılar tarafından İbrahim Bey olarak tanıdığı bildirilmektedir. Bölgede bulunan Türk milisleriyle birlikte hareket ederek Ruslara karşı 29 Aralık 1914'te Ardahan'ı tekrar ele geçirmek için verdiği mücadeleyi öğrenmekteyiz. Bir hafta kadar süren zorlu mücadele hakkında Stange'nin raporundan kısa bir kesit paylaşılmıştır. 1914 yılında geldiğinde ise I. Dünya Savaşı patlak vermiş, Ruslar Doğu sınırını ihlalleri neticesinde sulh bozulmuş tarihte Sarıkamış olarak bilinen çatışmalar başlamış olup, Hafız Hakkı Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin Ardahan'ı ele geçirmeye yönelik harekâtı anlatılmaktadır. Eserde Ardahan'ın kurtuluşuna yönelik Diyarbakır, Maraş veya Mardin kazalarının ileri gelenleri tarafından kutlamaya yönelik telgraf'dan bahsetmekte olup orijinal metini 'de verilmiştir. Ardahan'da yaşanan olaylara dair dönemin önde gelen Sinop'a sürülen Refii Cevad (Ulunay)'ın Sinop'taki Ardahan'ın ele geçirilişine yönelik bir hatırası 'da eserde yer almıştır. Ardahan Rus işgalinde iken Bakü Müslüman Cemiyeti tarafından bölgeye yardımlarda bulunulmuş, Ardahan, Göle, Çıldır gibi yerlerde temsilcilikler açıldığını ve Ermenilerin Türklere karşı çeteleşmesini ve Rusların bölge ahalisine karşı takındığı tavırlarından söz etmektedir. Eserde 36 yıl Türk bayrağına hasret kalan Ardahan ve çevresine Azerbaycanlılar tarafından Kardaş kömeği şiarıyla başlattıkları yardımlar konusu üzerine durulmuş, B. Aslan'ın bu konuda yazdığı yazısına yer verilmiştir. Yardım kömeği Rusların Türklere zulmüne kayıtsız kalamamanın neticesi olarak ortaya çıktığı Kars, Ardahan gibi bölgelerde Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, yardım heyeti adıyla zulmün tarihteki kayıtlara geçirilmesine vesile olduğu ifade edilmektedir. Cemiyet-i Hayriye'nin bölgedeki çeşitli yardımları bölge halkına güven vermiş, bu destekle halkın toparlanmasına zemin hazırladığı anlatılmaktadır. 1829 tarihinde yapılan Edirne anlaşması ile General Paşkeviç Ermenistan rüyası olarak görülen politikaların neticesi olarak Ermeniler Ahıska, Ahalkalek ve Gümrü'ye iskân ettirilmiş, 1878 yılında yapılan Berlin Anlaşması ile Ardahan Rusların eline geçmesiyle ahalinin bir kısmı batıya göç etmiş diğerleri ise yerlerinde kalarak ikinci sınıf vatandaşı olarak görülmüştür. Eserde Petro tarafından kovulan Dukoborlar ve malakanların Ardahan- Kars bölgesine iskân edildiğine yönelik bilgiler mevcuttur. Rusya'da vuku bulan 1917 ihtilali

sonrasında 3 Mart 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması ile Osmanlı Devleti 93 Harbi ile kaybettiği Kars, Ardahan, Batum’u geri almış olduğunu ve anlaşmanın on birinci maddesi eserde verilmektedir.

Eserde Akdes Nimet Kurat’ın Elviye-i Selase’nin Anavatana Katılması Hakkında görüşleri yer almış olup, burada Brest-Litovsk müzakereleri ve anlaşma maddeleri üzerinde durularak, Elviye-i Selase içinde bulunan Kars, Ardahan, Batum’da plebiscit(referandum) yapıldığını ve sayısal sonuçlara eserde yer verilmektedir. Ayrıca Sovyet Rusya tarafından mühim bir öneme sahip olan Batum’un geleceği hakkında Sovyet Rusya önce Osmanlı Devleti ile girişimlerde bulunulduğunu daha sonra ise Ankara hükümeti ile yapılan barış görüşmelerinde Batum’un Sovyet Rusya’ya bırakılması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devletinin önde gelen yazarlarından olan Ahmed Refik’in 1918 yılında Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Artvin, Batum gibi yerlerde bulunmuş buradaki gezilerine ait izlenimlerini “Kafkas Yollarında” adlı eserinde anlatmakta olduğunu ifade etmektedir. Eserde Ahmed Tevfik bu bölgelerin doğal güzellikler, yolda gördüğü köyler, karşılaştığı insanlar, söylenen türküler, Rusların inşa ettiği yapılar vb. gibi birçok konuda izlenimlerine ve kişisel duygu ve düşüncelerine yer verilmektedir. Eserde Kars, Ardahan, Batum referandumu sonrasında İstanbul’da yayınlanan Yenigün Gazetesi muhabiri Abdülaziz Kars, Oltu, Ardahan gelmiş, buradaki izlenimlerini Yenigün Gazetesinde yazdığından bahsedilmektedir. “Ardahan’da Toplu Kırımlar (1915-1921)” başlığında ise 1915’de Rusların Ardahan Kırgını Destanı, 1915 Ardahan Kırgını Ağıtı, 1915-1916 Ardahan Kırgını ve Alığı Destanı, Moskof Zulmü ve Ardahan Kırgını Destanı metinlerine yer verilmesi de son derece önemlidir.

Brest-Litovsk Anlaşmasında Kars, Ardahan, Batum’da halk oylaması yapılması kararlaştırılmış, bu sebeple Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezareti altında içlerinde Hilmi Uran’ında bulunduğu Şakir Kesebir, Necati, Asaf Talat isimli Mülkiye müfettişlerini halk oylamasını yapması için bölgeye Gülnihal adlı bir vapurla Batum’a gidişi ile birlikte Batum, Artvin, Ardahan, Kars bölgesindeki izlenimlerini ve halk oylaması sonucunda ahalı reyini Osmanlı’dan yana kullandığını, buradaki ahalinin önde gelen isimlerinin İstanbul’a gönderildiğini Enver Paşa ve Padişahla görüştüklerini, Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey’in hatıralarından kesitler verilen bu eserden öğrenmekteyiz. “1918 Yılına Ait Kayıtlar” kısmında ise bilinen Mondros Ateşkes Antlaşmasında Elviye-i-Selase terk edilmiş olması sebebiyle Cenubigarbi Kafkasya Müslümanları Kars’ta bir milli hükümet

kurmuşlardır. Ancak İngilizlerin bunu kabul etmediği gibi Gürcü ve Ermenilere destek vererek bölgeyi işgal etmişler, ahaliye zulmederek, binlerce kişinin ölmesine ve 200 bin kişinin göç etmesine neden olduğundan bahsetmektedir. Eserde Sultan Mehmed Vahideddin Elviye-i Selase Ahalisine yazdığı Hattı hümayuna da yer verilmektedir. Kars Milli Şurasıkışmında ise şura kelimesinin konuşma yeri veya konuşmak için toplanma anlamına geldiğini ifade edilmektedir. Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı Ordusu elviye-i selase'den çekilmek zorunda kaldığından Kars, Ardahan, Batum'daki aydınlar Ermeni tehdidine karşı Kars Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi (5 Kasım 1918) kurmuşlardır. Daha sonra Cenubi Garbi Kafkas hükümeti adını aldığını (18 Ocak 1918) ve 19 Nisan 1919 tarihinde dağıtılıp üyeleri tutuklanıp sürgüne gönderildiğini anlatmaktadır. Ardahan'daki Milli İslam Şurası' da 26 Nisan 1919'da dağıtıldığından söz etmektedir. Ardahan kongreleri kısmında ise Kongre'nin kökeni ve ne anlama geldiği hakkında bilgi verilmiş, I. Ardahan kongresi (3-5 Ocak 1919) toplanmış olup başkanlığını III. Tümen Komutanı Halit (Karsıalan) olduğu ve Kongre'ye katılanlar hakkında bilgiler verilmiştir. Bu Kongre'de dört önemli karar alınmış bunlar, hiçbir şekilde Mondros Mütarekesi uygulanmamalı, silahlar teslim edilmemeli ve silahlandırılmaya gidilmeli Elviye-i Selase terk edilmemeli ve Milli Şura hükümeti ile temasa geçilip II. Ardahan kongresi yapılmalı gibi kararlar alınmış olup, 7-9 Ocak 1919'da ikinci kongre daha geniş kapsamlı toplanmıştır. Kongre'ye katılanlar ve alınan kararlar eserde verilmektedir.⁶⁶ Ayrıca Batum'da Saday-ı Millet adında bir gazete çıkarılarak milletin sesinin duyurulması hedeflenmiş, amacının ise Güneybatı Kafkas İslam Cemiyetinin fikirlerini yaymak olduğu anlatılmaktadır. Serpil Sürmeli ise General Kvinitadze "Ardahan işgali", S. Atabek " Güneybatı Kafkas Devleti, F. Erdoğan " Türk Elllerinde Hatıralarım", ve ATASE belgelerinden faydalanarak yeni belgeler ışığında Gürcülerin Ardahan'ı ele geçirmelerini ele alarak Gürcülerin bölgede yaptıkları katliamları, ele geçirdikleri bölgeleri yakıp yıktıklarını taşınır ne varsa çalıp sattıklarıyla ilgili detaylı bilgiler göze çarpmaktadır. 23 Şubat 1921 tarihinde Gürcüler Ardahan'ı TBMM'ye bırakmış ve sonrasında gerçekleşen tebrik telgraflarından bahsedilmektedir. Mondros mütarekesinden sonra İstanbul işgal edilip Mebusan Meclisi kapatıldıktan sonra Ankara'da Milli Meclis açılmıştır. 1920-1921 yıllarında bu meclis birçok iç ve dış işler başardı. Ardahan'da bu

⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Enver Konukçu, **Ardahan Tarihi**, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları no:2, Ankara 1999, s.239-240.

meclis sayesinde Şark Harekâtı sonrasında kurtuldu. 1921 yılında mutasarrıflık haline gelerek Büyük Millet Meclisine Milletvekili temsil hakkı elde etmiştir. Birinci dönemde Hilmi ve Osman Server Beyler, ikinci dönemde ise Halit, Talat, Tahsin beylerin seçildikleri ve bunlar hakkında eserde önemli bilgiler mevcuttur. Daha sonra Kars'ın ilçesi yapılmış bir süre sonra 1922'de il haline tekrar getirilerek Büyük Millet Meclisinde temsil hakkı elde etmiştir. Eserin devamında Ardahan Milletvekillerinin görselleri yer almaktadır. Devamında Ardahan'ın Gürcistan ve Ermenistan ile sınırları ifade edilmektedir. Eserde milli mücadele döneminde yapılan doğu harekâtı ile Kars Ermenilerden Artvin ve Ardahan Gürcülerden alınmış olmasıyla beraber yapılan görüşmeler sonucunda Moskova Anlaşması yapılarak Batum Gürcistan'a, Kars, Ardahan TBMM'ye bırakılmıştır. Moskova, Kars, Gümrü anlaşmaları ile doğu sınırlarımızın şekillendiğini yapılan görüşmeleri anlatmaktadır. Kars Anlaşmasından sonra Kazım Karabekir baş gedikleri ziyaret etmiş arkasından tarihi kalıntıları olan Anı'ya geçerek buradan otomobillerle Ardahan'a gittiklerini, yolculuk esnasında Kazım Karabekir izlenimlerini eserde aktarmaktadır.

Ardahan'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan eski kaleyi ziyaret etmiş, 93 Harbinden önce yapılan Tabyalarından Kayabaşı Tabyasını gezmiş, kurmaylarına buranın tetkiki hakkında bilgiler vermiştir. Eserde Kazım Karabekir Rusların yaptıklarına bağlı olarak Doğu'yu İslam kabristanı olarak nitelendirmesi son derece önem arz etmektedir. 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa ve Latife Hanım Karadeniz gezisinde bulunduğu sırada Erzurum'da meydana gelen deprem nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa gezisini yarıda keserek Samsun üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Burada incelemelerde bulunmuş daha sonra Sarıkamış ve Kars'ı ziyaret etmiş Ardahan'a gideceği esnada Lozan görüşmelerinde Musul Meselesi hakkında telgraf gelmesi nedeniyle çok arzu etmesine rağmen buradaki gezisini gerçekleştiremeden Erzurum yolu ile Ankara'ya hareket ettiği eserde ifade edilmiştir. 1923-1926 yıllarında Ardahan Vilayetinde valilik görevinde bulunan Ali Rıza Ceylan, Mehmet Eşref Sayıt, Mehmet Behçet ve Mehmet Hurşit Akkaya hakkında bilgilerde bulunmaktadır. 1926'ya kadar vilayet olan Ardahan'ın 30 Mayıs 1926 yılında çıkarılan kanun ile kaza haline getirilmiş, Kars vilayetine bağlamasına dair ilgili kanun maddelerine eserde yer verilmiştir. 1927-1928 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde Kars adına Ardahan'ın oyları ile milletvekili seçilen Dr. Sadreddin, Halid, Baha Tali ve Ağaoğlu Ahmed Beyler olduğunu da öğrenmekteyiz. Tanınmış gazeteci ve yazar olan

Atatürk döneminde Doğu Anadolu'yu gezen İsmail Habip Sevük Yenigün ve Hâkimiyet-i Milliye'de çalışmış Açıksöz'deki yazıları ile göze çarpmış 9 Temmuz 1937'de Çıldır Gölü ve Kuyruklu Yıldız 13 Temmuz'da Ardahan'dan Selam, 17 Temmuz'daki Heyecan Yolu adlı makaleleriyle Ardahan'ı anlattığından bahsedilmektedir. İsmail Habip Sevük'ün izlenimlerine ait kesitler eserde paylaşılmıştır. 1945-1946 yıllarında ise İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde SSCB tek taraflı eski anlaşmayı kaldırdığını ifade ederek Kars ve Ardahan'ı tekrar elde edebilmek istemiş, bu yıllarda Kars Ardahan krizi meydana gelmiştir. Konunun ortaya çıkışına dair bilgilere de kısaca yer verilmiştir. Bu konuyla ilgili ayrıca Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu'nun hatıralarındaki görüşlerine yer verilerek bu dönemdeki Rus-Türk Diplomasisi, Rusların isteklerine karşı Türkiye'nin ulusal bağımsızlık ve egemenliğini zedeleyecek ne bir karış toprak ne de boğazlarda üs bırakılmayacağı kesin bir şekilde aktarıldığını eserde görmekteyiz. Devamında TBMM'de Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşülürken General Kazım Karabekir'in ve Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın Ardahan meselesi ile ilgili demeçleri eserde geniş yer almıştır. Ulusal basında önde gelen Falih Rıfkı Atay "Rusya ile Münasebetlerimiz", "Peyami Safa: Sovyet Nazileri", "Asım Us'un: Ermeni Vatandaşlarımızla Açık Konuşalım ve Ermeni ve Gürcü Meseleleri Arkasında Gizlenen Hedef", "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Ermeni Meselesi", "Nadir Nadi'nin O Metod Bize Sökmez" adlı başlıkları ile Rusya, Ermeni ve Gürcü meselelerine dair dönemlerinde yazdıkları yazı dizilerine yer verilmiştir. Yabancı basında ise Sovyet isteklerini inceleyen Evening News gazetesi, İsviçre gazeteleri, Times gazetesi, Washington Post gazetesi, Reuter gazetelerindeki demeçleri eserde bulunmaktadır. "Cumhurbaşkanının Kars Nutku" kısmında ise Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Ardahan meselesi gündemde iken yaptığı Kars gezisi ve halka yaptığı moral konuşmasının içeriği eserde yer almış olup, Abdülmecid Tokdemir'in Gürcü bilginlerin yazdığı yazılara cevaben yazdığı şiiri eserde bulunmaktadır. İngiliz yazar Lord Kinross 1948 yılında Trabzon'a gelmiş, Asım Zihnioğlu ile tanışmış, Rize ve çevresini gezdikten sonra Ardahan ve Erzurum'a gitmek istemiş ve sırayla Ardahan'a gelmiş burada halkın moralinin yüksek olduğunu gözlemlediğini ve Erzurum'a gittiğini anlatmaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya iki kutba ayrılmış, doğuda yani Sovyetlerin Demir Perdesi teşekkül etmiş olup, ülkemizin Kars-Ardahan bölgeleri komünizmden etkilendiğini, 1946-1950 döneminde Ardahan'da SSCB tehdidi gözlendiği, 1950 ve sonrasında ise Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle askeri

önlemlerin arttırıldığını ve tehdidin savuşturulmasından bahsetmektedir. Devamında 66 sene Kars'ın ilçesi olarak kalan Ardahan 1921'deki gibi 1992 tarihinde il haline getirildiği kanun maddeleri, devamında Ardahan'a bağlanan ilçe, bucak, kasaba ve köylerin isimlerini eserden öğrenmekteyiz. “Ahıskalılar'ın Yerlerinden Çıkarılması, Sürgün Yılları, Anavatan'a Dönüş Gayretleri, Iğdır'da Yerleşmeleri” başlığı altında ise 1829 yılına kadar Ardahan'ın yanı başında mutlu yaşayan Ahıskalılar'ın 1829'dan sonra Rus saldırıları neticesinde yer ve yurtlarından ayrılışları, yapılan antlaşmalar sonucunda ise Türkiye sınırları dışında kalmalarıyla ilgili bilgilere eserde değinilmiştir. Daha sonrasında ise II. Dünya Savaşı'nın neticesinde çeşitli yerle sürgün edilişlerini ve toparlanma mücadelesinde bulundukları, 1992 yılına gelindiğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin koruması altına alınarak, bir kısmının kabileler halinde Iğdır iline getirilip yerleştirildiğinden bahsetmektedir. Getirilen Ahıskalılar'a Iğdır ilinde barınma yerleri, eğitim-öğretim, sağlık hizmetlerine kadar her türlü ihtiyaçları karşılandığını eserden öğrenmekteyiz.

Esergenel olarak Ardahan tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermekte ve doğal zenginliklerini tanıtmaktadır. Yer aldığı coğrafya üzerinden değerlendirilmesi yapılmış olup, kaynakların el verdiği kadar geriye giderek Ardahan'ın tarihi üzerinde durulmuş, devam eden süreçlerde gerek ekonomik gerek siyasi öneminden bahsedilmiştir. Doğu'da meydana gelen teşekküllerin sahası olması sebebiyle eserde detaylıca incelenmiştir. Verilen görseller ve orijinal metinler ile tarihin zihinlerde canlandırılması sağlanmış, vermiş olduğu bilgiler Ardahan ve bölgesine dair tarihi açıdan son derece önem arz etmektedir.

e. Büyük Güçler ve Ermeni Kışkacındaki Erzincan'ın Albayrağımıza Kavuşması

Bu kitap Erzincan İli Kültür Ve Eğitim Derneği-Erzincanlılar Kültür Ve Sağlık Vakfı Yayını tarafından Ankara'da 2001 yılında basılmıştır. Eser 264 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Takdim, İçindekiler, Önsöz, Sonuç ve Bibliyografyadan oluşmaktadır.

Eserin içindekiler kısmına bakıldığında otuz sekiz ana başlıktan oluşmaktadır. “Erzincan” adını alan ilk kısmında Erzincan'ın kısa bir tarihçesi hakkında bilgiler ve

tarihçi İbn Bibi'nin Erzincan anlatımı eserde paylaşılmıştır. Armenia coğrafyasının içinde olan bu kentin adı ilk ve orta çağlarda Yeriza, Yertzinka, Arsenga, Med veya Pers döneminde Eriza veya Erzen, bugün ki kullandığımız Erzincan ismi ise Megüçük Beyliğinin burasını başkent etmesi sebebiyle kullanılmaya başlanıldığı gibi bilgiler yer almıştır. “Urartulardan Osmanlılara Erzincan” kısmında ise zengin bir geçmişe sahip olan Erzincan'ın birçok devlete ev sahipliği yaptığı belirtilmiştir. Bölgedeki ilk hâkim güç Urartularla başlamış, Medler veya Persler hâkiminde kalmış, devamında Roma, Doğu Roma'dan sonra Araplar, Halife, Emevi, Abbasiler X.-XI. yüzyılda hâkiminde kaldığını ifade ederek daha sonra Oğuzların buraya gelmesiyle özellikle Malazgirt Zaferi'nden sonra Mengücekliler Beyliğini kurduğunu, bu beyliği Konya Selçuklularının son verdiğini, Kayıların bir müddet Erzincan'da bulunduğundan bahsetmektedir. Daha sonra Kadı Burhanettin, Mutahharten, Ak ve Karakoyunlular, Timur, Safeviler hâkimiyetinde kalan Erzincan Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'ne kesin olarak bağlandığını anlatmaktadır. Erzincan ahalisi ilk gâvur olarak Rusları bildiğini söyleyerek, Rusların 1829 ve 93 Harbi dolayısıyla Erzincan önlerine kadar geldiğine dair bilgiler mevcuttur. “Ermeniler” ve “Türkler ve Osmanlılar Zamanında Ermenilere Hoşgörümlü Yaklaşımı” kısmında başlangıç olarak Erzincan ahalisinden olan Ermenilerle alakalı bilgiler verilmiş olup, nereden geldiklerine dair bilgilere yer verilmiştir. Ermeni ahali Bizans döneminde zor günler geçirdiğini, Türklerin ise Ermenilerin serbest yaşamalarına ve ibadetlerine karışmadığını özgürce yaşadıklarından bahsetmektedir. Bu kısımda ayrıca Marco Polo, W.Rubluck, İbn Batuta, Ruy Gonzales de Clovijo ve Pegolotti gibi gezginler Ermenilerin bu dönemlerde özgür olduğundan bahsetmiş, Marco Polo'nun bu bölgeye Armenia değil Turcomania olarak tasvir ettiğini görmekteyiz. Türklerin Ermenilere karşı yürüttüğü hoşgörü siyaseti Osmanlı döneminde de devam ettiğini, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Celaliler yüzünden bir takım sorunlar yaşadığını söyleyerek Erzincan'dan göç ettiğini ancak daha sonra tekrar geldiklerine dair olaylardan bahsedilmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Ermeniler üzerinde Osmanlı koruyuculuğu devam ederek kıtlık ve siyasi olumsuz şartlardan dolayı İran, Kars, Erzurum gibi yerlerden gelen Ermeniler Erzincan ve Tokat'a yerleştiğini, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rusların etkisinde kalarak Gümrü, Ahıska, Ahılkelek kasabalarına göç ettiğini ancak bir süre sonra tekrar eski yerlerine dönme çabaları olduğundan bahsedilmektedir. “II. Abdülhamit Zamanında Erzincan” kısmında 1876 yılında tahta II. Abdülhamit'in

geçtiği bunun Erzincan'da da kutlandığını, ayrıca Kanun-i Esasi'nin ilan edildiğini, Meclis-i Mebusan'ın açıldığını ancak bunun Osmanlı Rus harbi dolayısıyla meclisin kapatıldığını aktarmıştır. Bu dönemde Erzincan askeri bir kent haline sokularak, IV. Ordunun merkezi olduğunu belirterek Erzurum vilayetine bağlı bir sancak olduğunu ve bu sancağın nüfus özellikleri, yetiştirilen ürünler, binalar vb. gibi birçok konuda bilgilere yer verilmiştir. Eserde Erzincan'la ilgili coğrafi eserlerde Vital Cuinet'in verdiği bilgiler, Baker ve Sait Paşa'nın Erzincan'a ait rapordaki bilgiler sunulmuştur. Devamında bu döneme ait 11 tane fotoğrafa yer verilmiştir. "Fred Burnaby'nin 1876 İzlenimleri; Eğin, Kemah ve Erzincan" kısmında İngiliz asıllı gezgin yüzbaşının Erzincan yöresine gidişini anlatmaktadır. İlk olarak Eğin'e gittiğini, buradaki izlenimlerini özellikle Ermeni kilisesine söylenen iki şarkından biri İngiltere Kraliçesine diğeri padişah için söylenmesi, Türk hekimleri, Rus ajanları, Dersimliler hakkında anlatılanlar son derece önemlidir. Kemah'ta ise çevreye dair izlenimleri, kaymakamla tanışması, Kemah'ın bir tahıl ambarı olduğuna dair ifadeler ve Rusların yakında saldıracağına dair bilgiler verilmiştir. Daha sonra gezgin Erzincan'a on bir saatte gittiğini buradaki izlenimlerine, madenler hakkında bilgiler yer almıştır. Ayrıca mutasarrıf ile yapılan görüşmesi ve sosyal konularda Rus meselesine dair bilgiler yer almaktadır. Yolculuk esnasında yolların durumunu özellikle kış aylarında donan insanlarla ilgili tasvirleride vardır. "Ermeniler ve Başkaldırmalar" kısmında ise II. Abdülhamit'e göre batılıların her zaman Ermeni meselesi olduğunu dile getirmiş, Millet-i Sadıka olarak bilinen Ermenilerin milliyetçilik akımı ve ajanlar vb. kişiler sebebiyle büyük Ermenistan hayali kurmaya başladığını ifade ederek özellikle 1878 Berlin Antlaşması ile Ermenilerin durumlarının iyileştirildiğini ve 1879'da vuku bulan bir hadiseden bahsedilmektedir. Batılılar Doğu Anadolu'ya (Ermenilerle) ilgilenmek için konsolosluk açarak gerçek dışı bilgiler verdiğini, özellikle Rus konsolosların haber alma merkezi olduğuna dair bilgiler sunulmuştur. Erzincan Ermenilerinin olumsuz hareketlerine dair 1880'de Baker ve Sait Paşa heyetinin raporu, İngiliz Erzurum William Everett'in Binbaşı Trotter'e yazdığı rapor ve Ermenilerin 1887 ve 1891'de Hınçak ve Taşnak komitelerinin kuruluş ve faaliyetlerine dair bilgiler yer verilmektedir. Özellikle 21 Ekim 1895'de Erzincan'da IV. Ordu merkezinde bir ayaklanmaya teşebbüs etmeleri son derece ilginçtir. "Ermenilerin Yer Değiştirmesi" kısmında Ermenilerin Osmanlı-Rus savaşında Rusların yanında olacağı, Osmanlı Devleti'ne ihanet edeceği gibi bilgiler sebebiyle yer değiştirmeye (Tehcir) maruz

kaldığını bu esnada yolda bir takım olumsuzluklara dair hadiseler verilmiştir. Ayrıca Ermenilerin Van, Bitlis, Harput, Erzurum, Erzincan'da gizlice teşkilatlandığını özellikle 1913'de Ermeniler Erzincan'ı silah deposu yaptığını, kiliselere kadar silah depoladıklarını ve Ermeni çete liderlerinden bahsetmektedir.

“1914-1916’ da Ermeni Hareketleri” kısmında Erzurum vilayetinin düşmesinden sonra Erzincan'da panik havası oluşturduğunu, doğudan batıya göçlerin yaşandığı, Ermenilerin ise büyük Ermenistan hayali nedeniyle mutlu oldukları anlatılarak 1914'te seferberlik ilan edildiğinden bahsetmiştir. Türklerin buna uyduğunu Ermenilerin ise uymayarak saklandıklarından Erzincan'daki Ermenilerin çoğunun Ruslara kaçtıklarını, Ermeni çetecilerin insanlık dışı hareketlerine dair bilgiler yer almaktadır. Devamında “Büyük Dost Alman Görevliler” kısmında Dünya Savaşında Almanların Müttefikimiz olduğunu Erzurum'da Konsolosları olduğunu ifade ederek, Türklere karşı Ermenilerle daha sıcak samimi davrandıklarını, boş vakitlerinde Ermeni mahallesinde geçirdiklerini anlatarak, Tehcir olayında üzüldüklerini, Türklerin çektikleri zorlukları ise olağan olarak kabul ettiklerini eserde aktarılmıştır. “Erzincan'ın İlk Olarak Rus İşgaline Düşmesi (25 Temmuz 1916)” başlığında eskiden IV. Ordu merkezi seferberlik öncesi, çekiliş ve elveda döneminde ise de III. Ordu'nun merkezi olduğunu ifade ederek Faik Tonguç'un savaş öncesi ve savaş esnasında cephede bulunan Fahri Çakır'ın Erzincan'a ait anlatımlarına yer verilmiştir. Şubat 1916'da Rusların Erzurum'a kadar geldiğini belirterek Ilıca, Egemansur, Aşkale'nin Rusların eline geçtiğini, Osmanlı Ordusundaki komuta değişikliklerini, IV. Türkistan Avcı Tümeninden 13. Piyade Alayı ile 39. Piyade tümeninin 154. Piyade Alayı 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı ele geçirdiğini anlatmaktadır. Devamında yapılan mücadelelerden bahsederek 1917 yılında Rusya'da meydana gelen İhtilal ile Çarlık Rusya'nın yıkılışından ve sonrasında oluşan birtakım faaliyetlerden bahsederek Enver Paşa'nın bölgeye yaptığı ziyaret eserde o dönemin şahitlerinden aktarılmıştır. “Erzincan ve Tercan'da Rus-Ermeni Çetelerinin Kırım ve Yağma Hareketleri” kısmında 1916 Temmuz-Ağustosunda Erzincan ve çevresini Rusların istilasına maruz kaldığını, Refahiye Dağları'nın sınır kabul edildiğini, Ermeni çetelerinin köyleri bastığının (Kurugöl, Mezgeyik, Terposik, Sipki, Alirik, Parsinink, Zaza Vartik, Aktaş, Pakeriç) akıl almaz eziyetlerinden bahsedilmiştir. Rusların sessiz kalarak bazılarının yağmalara katıldığını eserde ifade ederek Erzurum vilayeti Müşaviri Kemal Bey ve Ilıca nahiyesi Müdürü Şükrü Efendi tarafından Tahribat ve Mezalim hakkında

tahkikata dair rapor eserde sunulmuştur. Osmanlı ordusunda teğmen olan Rıfat Erdal'ın Erzurum'dan sonraki 1917'ye kadar ki çekilişine kadar dair olayları yazar eserinde "Rıfat Erdal'ın Çekiliş Notları" başlığı altında anlatarak Ruslarla 1916'da 1917'ye kadar ki dönemde yaşanan mücadelelerin içinde yer alarak önemli bilgiler paylaşmıştır. 1918 yılında ise Osmanlıların Ruslarla arasının iyi olduğundan bahsetmiş, hatta Karadeniz çocuklarının tercümanlığı ile birbirleriyle konuştuğuna dair bilgiler yer almaktadır.

Şevket Süreyya Aydemir I. Dünya Savaşı'nda görev aldığını, İstanbul'dan harp cephesine kırk günde geldiğini bu yolculuk esnasındaki izlenimlerini "Suyu Arayan Adam" eserinde anlatmıştır. Özellikle yolculuk esnasında karşılaştığı doğudan batıya doğru gelen göç dalgasını, göçmenlerin çaresizliği vb. gibi izlenimlerine dair tasvirleri eserde paylaşılmıştır. "Çekilişin Diğer Tanıkları" kısmında yazar Osmanlı ordusunun Ruslar karşısındaki 1916'da ki çekilişiyle alakalı iki Erzincanlı'nın notlarına da değinmiştir. Bunlar Cumhuriyet Döneminde TBMM'de Erzincan'ı temsil eden Aziz Samih Bey'in Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları ve XIX. Süvari Numune Alayı Komutanı Süleymanoğlu Ahmet Hamdi'nin hatıraları olduğunu söyleyerek çekilişe dair kısa bir kesit eserde verilmiştir. "Osmanlı ve Rus Ordusu (Ocak 1918)" kısmında 1917 sonu 1918 başında Osmanlı kuvvetlerinin adı Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanlığı olduğunu ancak III. Ordu diye anıldığından bahsetmekte olup ordunun yapısı ile ilgili bilgiler verilmiş ve Rus ordu komuta heyetine dair bilgiler mevcuttur. Rus komutanı General Perjevalskiy'nin 1917'de III. Ordu Komutanlığı'na yazdığı telgraf, III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın General Perjevalskiy'e mektubu, 1918 harekât öncesi Türk-Rus sınırı, General Yudenic ve Rus komutanları (1917) ile III. Ordu Komutanı Vehib Ahmet Paşa'nın görsellerine yer verilmiştir. "Savaşa Son Veren Sözleşme: Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)" başlığında Enver Paşa 22 Kasım 1917 tarihinde V. İ. Lenin hükümetine barış mütarekesi yapılması teklif ettiğini bu sebeple III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'dan da mütareke teklif edilmesini ve göz önünde tutulacak hususları bildirerek eserde o esnada Doğu Cephesi'nde bulunan Şevket Süreyya Aydemir'in mütareke ve sonrasına dair görüşlerine yer verilmiştir. Devamında mütareke için ilk adımın Vehib Paşa'dan atıldığını, müzakerelere başlama mektubunu Erzincan'daki Rus I. Kafkas Kolordu komutanı General Lyahov'a gönderdiği ve sonrasında meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Erzincan Mütarekesi'ne giden süreçler eserde detaylı şekilde yer almış, General Prjevalskiy 14 Aralık 1917'de Osmanlı tarafını görüşmenin

Başkomutanlık düzeyinde yapılmasını ve Osmanlı-Rus ordularından oluşan bir komisyonun oluşturulmasına ve bu komisyonun iki taraf için şartların kabul edileceğini ifade etmiş, 15 Aralık da Türk-Rus Delegeleri Erzincan'da görüşme yapacağı kararı alınmıştır. 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandığını anlatmaktadır. Eserde dokuz maddeden oluşan mütareke metnin görseli paylaşılmış ve tercüme metni verilmiştir. U başlığın sonunda 1917'de Erzincan, Erzincan'da mütareke görüşmeleri, mütarekede Türk tarafı temsilcilerinden Binbaşı Hüsrev (Gerede)'ye ait fotoğraflar yer almaktadır. Erzincan Mütarekesinden sonra Ruslar Ermenilerle ilgili "Ermenistan Kararnamesi (11 Ocak 1918)" çıkardıklarını, dört madde ve ekini de yazar eserinde sunarak değerlendirmede bulunmuştur. Ocak 1918'de Rus esaretinden kurtularak Suşehri'ndeki III. Ordu Karargâhına gelen Hüsameddin Bey, Vehib Paşa'ya Bolşeviklerin barış istediğini, bu sebeple çözümler olduğunu, Rusların boşalttığı yerlerde Ermenilerin harekete geçeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle bölgede Türk bırakmayacağına dair bilgiler vererek, yiyecek sıkıntısını karşılayacak Rus ambarlarının Ermenilerden önce ele geçirmek gerektiğine dair bilgileri "Hüsameddin Bey III. Ordu Karargâhında" başlığı altında önemli bilgiler verilmiştir. "Çardaklı Boğazında Donmak Üzere Bir Asker" kısmında Şevket Süreyya Aydemir 1916'da Erzincan önlerine kadar geldiğini ancak geri döndüğünü, Erzurum ve Erzincan'ın elden çıktığını Osmanlı-Rus sınırının Refahiye Dağları olduğunu anlatarak 1918 yılındaki Erzincan'a giderken Çardaklı Boğazında donma tehlikesi geçirdiğine ait tasviri eserde verilmiştir. Erzincan Mütarekesinden sonra Brest-Litowsk görüşmeleri devam ettiği sırada Bolşeviklerin bölgedeki etkisi azalınca Ermeniler Büyük Ermenistan'ı kurabilmek için Erzincan'da kısımlar yaptığını bu sebeple Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehib Paşa bu durum karşısında I. Kafkas Kolordu'sunu görevlendirdiğini, başına da Kazım Karabekir'i tayin ettiğini anlatmaktadır. Daha sonra Kazım Karabekir kolordunun düzenlemesini yaparak 10 Şubat'ta harekete geçtiğini planlanan günden bir gün önce Erzincan'ı ele geçirdiği, bu süreçteki olayları "I. Kafkas Kolordu'sunun Erzincan Harekâtı (12 Şubat 1918)" başlığında anlatılmıştır. Bu harekâta dair harita, kroki ve fotoğraflarda bu kısım içerisinde yer alır. "Esaretin Sonu: Tarih 13 Şubat 1918 Çarşamba" başlığı altında Erzincan'ın bir buçuk yıllık esaret döneminin I. Kafkas Kolordusu tarafından sonlandığını ifade ederek Sivaslı Murad Paşa emrindeki Ermenilerle olan mücadeleleri ve 15 Şubat 1918'de Erzincan'a ilk Dersimlilerin girdiğine dair bilgiler yer almıştır. Ayrıca bu kısımda Erzincan'ın kurtuluşunda emeği geçen

Erzincan Fatihî olarak belirtilen I. Kafkas Kolordusunun Komutanı Kazım Karabekir, Erzurumlu Rüşdi Bey ve Halid Bey hakkında bilgiler ve fotoğrafları yer alır. Erzincanlılar kendilerini Rus boyunduruğundan ve Ermeni zulmünden kurtaran Kazım Karabekir’e 1923’de Erzincan Mutasarrıfı Hüseyin Hüsnü Bey’in onayı ve Belediye Başkanı Abdülhak Bey ve Yedi üyenin imzaladığı Fahri Hemşerilik belgesini verdiği ve bu belgenin içeriği eserde verilerek “Kazım Karabekir Erzincan Hemşehrisi” başlığı altında anlatılmıştır.

“Erzincan’da Ermenilerin Türklere Uyguladıkları Kırımlar (Ocak-Şubat 1918)” başlığı altında Ermenilerin Türklere karşı katliamlarına dair birçok bilgiler yer almaktadır. III. Ordu komutanı Ferik Vehib paşa 16 Şubat 1918’de kente gelerek Ermenilerin yaptığı katliamları görerek, dünya tarihinde böyle bir şeyin kaydedilmediğini nakletmiş, I. Kafkas Kolordusu Komutanı Kazım Karabekir’de katliama dair izlenimlerini aktarmıştır. Ayrıca Ruslardan esir düşenlerden Ermenilerin yaptıklarına dair bilgiler rapor şeklinde alınıp resmi makamlara verildiğini ifade etmiştir. Erzincan’daki katliam sorumluları Rusların ve Ermeniler olduğunu dile getirmiştir. Şehrin yakılıp yıkıldığı ahalinin katledildiğini ve bunları Sivashlı Murad yan ile Taşnak komitelerin yaptığına dair bilgiler yer almıştır. Erzincan Mezaliminin tanığı olan Rus subayı Yüzbaşı vekili Kazimir, General Odişelidze’nin bu olaya karşı izlenimleri, III. Ordu Komutanı Ferik Vehib Paşa’nın General Odişelidze’ye ve Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Perjevalskiy’e yazdıkları eserde paylaşılmıştır. Erzincan mezalimi ile ilgili I. Kafkas Kolordusu Komutan Vekili Rüşdi Bey’in Raporu, 30 Ocak 1918 Tarihli Kazım Karabekir’in Yazısı, 13 Şubat 1918 Erzincan’ın kurtarılışı ile ilgili telgraflar paylaşılmıştır. Kazım Karabekir tarafından Kazimir Aleksandr ve Bayan Pass adlı kişilerin mezalime dair kaleme aldıkları gözlemleri önce III. Orduya sonra Başkomutanlığa bildirdiğini ve bu kişiler hakkında bilgilerde yer almaktadır. Bu bölümde mezalime ait fotoğraflarda mevcuttur. 90 yaşındaki Gazi Ali Dede Ermeni Mezalimi ile ilgili 1986 yılında Tercüman Gazetesi’ne röportaj verdiği aktarılmıştır. 1918 tarihinde ise yaşanan bu mezalimden sonra Mayıs ayında Ahmet Vefik, Avrupalı gazetecilerden Dr. Weis, Dr. Stein ve eski Erzurum Alman Konsolosu Dr. Anders’ın Erzincan’a geldiğini ifade edip Ahmet Vefik Bey’in 1-2 Mayıs’ta II. Şube Müdürü Seyfi Bey’e gönderdiği iki

telgraf ve inceleme gezisine ait izlenimleri eserde yer almaktadır.⁶⁷ Erzincan'daki kırım tarihi kazandıran 1930-1932 yıllarında Erzincan Valiliği yapan Ali Kemal Aksüt olduğunu ifade eden yazar Ali Kemal Aksüt hakkında bilgiler vererek, kaleme aldığı Erzincan Tarihi üzerinde durmuştur. Bu eserini kaynak nakilleri yanında Ermenilerin yaptığı soykırımın belgelerini canlı şahitlerinden dinlettiğini ve topladığını aktarmış, yazar eserinde Ali Kemal Bey'in Ermeni vahşetini ve olaylarını canlı şahitlerinden derlediği bilgileri paylaşmıştır. "III. Ordu Komutanı Erzincan'da (16 Şubat 1918)" kısmında III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın Suşehri'nden Refahiye'ye oradan Erzincan'a geldiği, burada Kazım Karabekir tarafından karşılandığını ve halka yaptığı konuşma yer almaktadır. Kazım Karabekir burada yeni hedefin Erzurum olduğunu belirtip kısa zamanda buranın bayrağımıza kavuşacağını dile getirmiştir. "Sansa Harekâtı (14-18 Şubat 1918)" kısmında Tercan-Erzincan ulaşımı Kötür Köprüsü, Bican Sansa geçidi üzerinde olduğunu I. Dünya Savaşı esnası sırasında Sansa yolu Karasu kenarında inşa edildiğini ifade ederek, Rus ve Ermenilerin çekilişinden, Erzincan'ın alınışından sonra harekât yapıldığından bahsedilmektedir. Kazım Karabekir'in Sansa Harekâtı ile ilgili değerlendirmesi eserde verilmiştir. Daha sonra I. Kafkas Kolordusu Karargâhı'nda Sansa'ya gitmiştir. Kazım Karabekir Paşa Sansa'da Brest-Litovsk anlaşmasının imzalandığını öğrenip 5 Mart 1918'de Tercan'a doğru hareket etmiştir. "Tercan'ın Kurtuluşu (22 Şubat 1918)" kısmında Erzincan ile Erzurum arasında en önemli merkezin Tercan olduğuna değinerek Halid Bey emrindeki IX. Tümen Süvarisi Bölüğü ve 36. Tümen Süvari bölüğü tarafından ele geçirildiğini ifade edilmiş, şehrin yakılıp yıkıldığı, insanların topluca öldürülüp kuyulara doldurulduğundan bahsetmektedir. Tercan'ı ele geçiren Halid ve Rüşdi Beyler buradaki kıyımı Kazım Karabekir'e oda III. Ordu Komutanına bildirerek Enver Paşa'ya intikal edildiğini ifade edilmiştir. Tercan ile ilgili fotoğraflar bu kısımda yer tutar. Kazım Karabekir 1919'da Tercan'a gelerek bu yörede ilk şehitlik anıtı yaptırdığından bahsetmektedir. 30 Ekim 1918 Mondros mütarekesi ile Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşından çekilmiş olduğunu belirterek, bu mütarekede Erzincan'la ilgili olarak Vilayet-i Sitte'de karışıklık çıkarsa işgal kuvvetleri işgal etme yetkisi verilmiştir. Bu sebeple merkezi İstanbul olan Vilayet-i Şarkîye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin merkez şubesi Erzurum'da Cevad Dursunoğlu gayretleri ile

⁶⁷ Enver Konukçu, **Büyük Güçler ve Ermeni Kıskaçındaki Erzincan'ın Albayrağımıza Kavuşması**, Erzincan İli Kültür ve Eğitim Derneği-Erzincanlılar Kültür ve Sağlık Vakfı Yayını-I, Ankara 2001, s.194-201.

açıldığını anlatmaktadır. Devamında “Thomas Woodrow Wilson ve ilkesi” kısmında 1913 ve 1921 yılları arasında A.B.D. Başkanı olan Wilson’un büyük savaşta tarafsızlık siyaseti izlediğini ve Wilson ilkeleri ile kendisinden söz ettirdiğini anlatmaktadır. Wilson ilkelerinin Türkiye’deki akislerine değinen yazar çoğunluk yönetiminin hukuki bir temel olduğunu gören, 12. Madde üzerine değinerek Erzincan ziyaretine gelen Harbord heyetine 12. Madde yazılı pankartlarla karşılatıldığı anlatılır.

“İzmir’in İşgali Acısına Ortak Olmak” kısmında 14 Mayıs 1919 tarihinde Redd-i İlhak Cemiyeti, Belediye başkanlığına telgraf göndererek Yunanlıların İzmir’e asker çıkaracakları ve işgal edeceklerini ilettiler. Bu sebeple tepki olarak Erzincanlılar, Erzurum ve ilçeleri Mayıs ayının sonunda miting yaptığını, İstanbul hükümetine telgraf gönderdiklerini anlatmaktadır. A.B.D. Doğuda araştırma yaptırmak için General Harbord’u görevlendirmiş, Harbord önce İstanbul’a sonra Sivas’ gelerek Mustafa Kemal ile görüşmüş, devamında Erzincan’a gelerek buradaki yetkililerce karşılanıldığını anlatmış Rusların çekilişinden sonra Ermenilerin yaptıkları mezalim ve kırımı öğrendiği daha sonra ise Erzurum’da Kazım Karabekir tarafından karşılandığı bilgisi eserde geçmektedir. “Sevres-Erzincan ve Wilson” kısmında Mondros mütarekesinden sonra İtilaf Devletleri Osmanlılara dayatılacak şartları belirlemek için Paris Barış Konferansında belge hazırlama çalışmalarına başlayıp, San Remo Konferansını toplayarak plan yapıldığını, sözleşme metninin ise 11 Mayıs 1920’de Bab-ı Ali’de imzalandığını, Mustafa Kemal ve TBMM kabul etmediğini ifade edip, Gümrü Antlaşmasını imzaladıklarından bahsedilir. Basında çıkan Sevres Anlaşma metni eserde yer verilmiş, Türkiye-Ermenistan sınırının tespitini ABD Başkanının hakemliğinde olacağını, Wilson’un sınır olarak Erzincan’ın batısında geçirilmesi ve şehrin Ermenilere bırakıldığı görülmekte olup, Harbord’un yazdığı rapor göz ardı edilmiştir. Wilson’un Sınırları (1920), Sevres’e göre Doğu Anadolu (1920) Sevres’e ait Diğer Haritalar adlı haritalar eserde verilmiştir. Damat Ferit Paşa hükümeti döneminde Ermeni meselesiyle alakalı olarak Anadolu’da tehcir olayına karışmış özellikle de İttihat ve Terakki’ye yakın kişilerin İngilizlerin gözüne girmek amacıyla tutuklatırıp, Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesinde yargılanması ve idama mahkûm edilesine dair bilgiler yer almaktadır. “Cumhuriyette Ermeni İstekleri” başlığı altında Cumhuriyetin ilanı ile Osmanlı Devletinin sona erdiğini, mutasarrıflık olan Erzincan’ın il haline getirilerek TBMM’de temsil edildiğini ifade etmektedir. II. Dünya Savaşı esnasında SSCB Boğazlar Anlaşmasını bahane ederek Doğu Anadolu’da toprak

istediğini belirterek, Kazım Karabekir'in tepkisini ve kabul edilemez olduğunu anlatmaktadır. Ermenistan'ın vakit buldukça Hayali Büyük Ermenistan'ı dile getirmeye çalışmış, Sevres'in uygulanmasını istemişler, Soykırım gibi hususlarda Batılılardan yardım umduklarını aktarmıştır. Eserin son kısmında Erzincan'da yetişen Ermeni yazarlardan biri olan Hagop Demirciyan hakkında bilgiler verilmiş olup, Armıdan/ Fırat'ın Öte Yanı eserinde yazar doğduğu Armudan köyünden İstanbul'a yolculuğu, I. Dünya Savaşının sonuçları gibi temalara değindiğini belirtmiştir. Yazar bu eserin içeriğine dair anlatımlarda bulunmuştur.

Eser genel olarak baktığımızda bölümlere ayrılmamış, başlıklar halinde oluşmuştur. Tarihi şehirlerden biri olan Erzincan üzerinde birçok millet ve devlet yaşamıştır. Ermeniler kısa bir süre Erzincan'a hâkim olmuşsa da daha sonra kurulan büyük devletlerin hâkimiyeti altında yaşadıklarını, Özellikle Türklerin hâkiminde Ermeniler bölgede mesut bir şekilde varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Ermeniler Fransız ihtilalinden sonra oluşan milliyetçilik akımı ve batılıların kışkırtmasıyla, bölücülük faaliyetlerine girişerek ayaklanmalar çıkardıklarını, I. Dünya Savaşı esnasında, 1918 yılının başlarında başta Erzincan olmak üzere Doğu illerinde Türklere yapılan mezalim ve katliamlarına, Büyük Güçler ve Ermeni Kışkacındaki Erzincan'ın Albayrağımıza Kavuşması eserinde öncekilerden daha değişik bir şekilde kaleme alınmıştır. Konunun akışına göre, yer yer o günleri yaşayanların izlenimlerine yer verilmiştir. Böylece, olay ve etki birlikteliği sağlanmıştır. Bu sebeple eser bize geçmiş aydınlatması nedeniyle oldukça önemli ve mühimdir.

f. Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum

Bu kitap, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı tarafından Ankara'da 1992 yılında basılmıştır. Eser 974 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Erzurum haritası, Önsöz, Önsöz I, İçindekiler, on beş bölüm ve Dizin bölümlerinden oluşmaktadır.

Önsöz bölümünde, Başlangıçta Erzurum'un tarihi geçmişi ve önemi üzerinde durarak, Erzurum tarihi üzerine eserler kaleme alan kişilerin adlarını zikretmiştir. Erzurum Atatürk üniversitesine 1968'de asistan olarak girmesinden sonra Erzurum'a olan ilgisi ortaya çıkmış, o zamandan bu eseri kaleme alana kadar ki Erzurum'a ait bütün tarihi

bilgileri topladığını belirterek böyle bir eser meydana geldiğini ifade etmiştir. Faydalandığı kaynakları sıralamıştır. Yardımları olan kişilere ve kurumlara teşekkür etmeyi de unutmamıştır. Önsöz I bölümünde ise, eseri yayınlayan Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı adına Mütevelli Heyeti Başkanı Ali Sırrı Kuşkay tarafından Erzurum'un her devirde de önemli bir yere sahip olduğunu, birçok devlet hâkimiyeti altında varlığını ta günümüz Türkiye'sine kadar sürdürdüğünü belirterek bu zamana kadar Erzurum tarihi ile ilgili kapsamlı bir eser olmamasından dolayı Prof. Dr. Enver Konukçu'ya böyle bir eser yazmasını teklif ettiklerini anlatmaktadır. Birinci bölümde; Selçuklu Akınları, İkinci bölümde; İlk Türk Beyliği: Saltuklular, Üçüncü bölümde; Erzurum Selçukluları, Dördüncü bölümde; Selçuklulardan İlhanlılara Erzurum, Beşinci bölümde, İlhanlılar Devrinde Erzurum, Altıncı bölümde; Sutaylı, Çobanlı, Eratnalılar ve Mutahharten, Yedinci bölümde; Timur Ve Erzurum, Sekizinci bölümde, Karakoyunlular, Dokuzuncu bölümde; Akkoyunluların Erzurum Hâkimiyeti, Onuncu bölümde; Şah İsmail Ve Erzurum, On birinci bölümde; Osmanlı Devrinde Erzurum, On ikinci bölümde; Seyyahlar, On üçüncü bölümde; Osmanlı-Rus Savaşları, On dördüncü bölümde; Erzurum'daki Ermeniler, On beşinci bölümde; Mütarekeden Cumhuriyete Erzurum bölümlerinden oluşarak dizin ile son bulur. Ayrıca her bölümün sonunda kaynakçası belirtilmiştir.

Eserin ilk bölümünü oluşturan “Selçuklu Akınları” ana başlık altında 395-398 yılları arasında Doğu Anadolu'ya akınlar yapan Hun Türkleri Erzurum üzerinden Malatya'ya kadar geldiğini, bunun tarihte Anadolu'ya ilk Türk girişi olduğunu, Hunlardan sonra Sabarlar sonra sonra ise İslam Devletinin hâkimiyetine girdiğini anlatır. Bizanslılar tarafından Theodosiopolis, islam kaynaklarında Kalikala, Ermeni kaynaklarında Karin-Garin olarak adlandırılan Erzurum ve çevresi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Selçuklulardan önce Erzurum ve çevresinin Bizans, Ermeni ve Gürcülerin mücadele alanı olduğu gibi 1048 yılında Sultan Tuğrul Bey mahiyetindeki bir birliği gönderdiğini anlatmaktadır. Daha sonra İbrahim Yinal önderliğinde Anadolu seferi yapılmış, Erzurum önlerine kadar gelinmiş, Artze muharasası yapılarak galip gelindiğini, devamında Kapetru denilen yerde bir Meydan Savaşının yaşandığını (18 Eylül 1049), bu savaşa modern tarihçilerin Hasan Kale Zaferi dediği anlatılmaktadır. 1054 yılında Sultan Tuğrul Bey'in bizzat katıldığı Anadolu Seferi ile Erçiş, Muradiye gibi yerler ele geçirilerek Erzurum önlerine geldiğini, şehrin alınmasının uzun zaman alacağını düşünüp oradan

ayrıldığından bahsetmektedir. Sultan Tuğrul'dan sonra yerine AlpArslan geçmiş, 1064 yılında Gürcistan seferine çıkarak Anı başta olmak üzere birçok yeri ele geçirdiğini, 1069-1070 yıllarında tekrar Sultan AlpArslan'ın Anadolu'ya geldiğini ve 1071 Malazgirt Savaşı ile zaferini perçinlediğini anlatmaktadır.

Eserin ikinci bölümü ise “İlk Türk Beyliği Saltuklular” başlığı altında oluşmuştur. Malazgirt Zaferinden sonra Bizans'ta iç karışıklıklar çıkmasını fırsat bilen Türk Komutanlar Anadolu'yu fethetmeye başladılar. Sultan yörenin ele geçirilmesi için Saltuk, Mengücek ve Artuk Beyi görevlendirdi. Saltuk bey Theodosiopolis ele geçirip Saltukluların başkenti yaparak, fetihten sonra adını Arz-ı Rum adını aldığından bahsedilmektedir. Beyliğin kurucusu Saltuk Bey olmak üzere sırası ile Ebu'l Kasım, Ali, Gazi, İzzeddin, Mama Hatun, Nasıreddin Muhammed ve Melik Şah olmak üzere, bu kişiler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Melik Şahın çocukları ve torunlarının bir kısmının şimdiki Tunceli ilindeki Çemişgezek' geldiği, burada Melkişilar diye tanındığı, Kanuni Sultan Süleyman Dönemine kadar Çemişgezek Beyliğini sürdürdüğünü ve sonra iki sancak ve ondört tımar ve zeamete döldüğünden bahsetmektedir. Kanuni Sultan Süleyman, Çemişgezek hâkimi Pir Hüseyin'in büyük oğlu Muhammed Bey'e Horosan Sarıkamış arasında yer alan Micingerd Kalesin de görevlendirdiğini de buradan öğrenmekteyiz. Daha sonra Saltukluların kültür ve medeniyet hayatına dair Kaleler, Melik Saltuk Gazi ve Ulu Camiler, Üç Kümbetler, Sultan Melik Mescidi, Saltuk Mahallesi, Mama Hatun Kervansarayı, Cami ve Türbesi ile ilgili bilgiler eserde yer verilmiştir.

Eserin üçüncü bölümü ise “Erzurum Selçukluları(1202-1230)” başlığı altında Saltukluların yıkılışından sonra yerine Erzurum Selçuklularının geçtiğini, kurcusunun Mugiseddin Tuğrul Şah olduğunu, Konya Sultanına bağlı olarak Gürcülerle mücadele ettiğinden bahsetmektedir. II. İzzeddin KılıçArslan'ın onbir oğlundan biri olan Tuğrul Şah (1202-1225) yılları arasında hüküm sürmüş, birçok münasebetlerde bulunduğunu ondan sonra yerine Erzurum Selçuklularının ikinci ve son Sultanı Rükneddin Cihan Şah geçerek 1225-1230 yılları arasında devleti yönetmiştir. Bu dönemde Konya Sultanı Alaeddin Keykubat tehlikesine karşın Celaleddin Harezmsah'a yakınlaştığını, Yassı Çimen Savaşı'nda Celaleddin Harezmsah safında yer aldığını ve savaşı kaybettiğinden ve Konya Sultanı'nın Erzurum'u ele geçirdiğini teferruatıyla anlatmıştır.

Eserin dördüncü bölümünü “Selçuklulardan İlhanlılara Erzurum” adlı ana başlığı oluşturmaktadır. Alaeddin Keykubat Erzurum zaptına ilişkin dost hükümdarlara fetihnameler yazdırıp gönderttiğini anlatır. Doğu Anadolu’da Moğol tehlikesinin baş göstermesiyle Sultan doğudaki uçların korunması görevini Mübarizeddin Çavlı’ya verdiğini, dönemin önemli tüccarı olan Kazvinli Şemseddin Ömer’in Erzurum ile alakalı söyledikleri ve Moğol Kağanı Ögeday ile görüşüp Alaeddin Keykubat ve ülkesi hakkında bilgiler verdiğini de söz edilmektedir. Doğudaki Moğol baskısından dolayı Horasan’dan yurtlarını terk ederek batıya gelen Kayılar Süleyman öncülüğünde Erzurum’a geldiğini, bir müddet burada kaldıklarından bahsedilir. Ayrıca Konya Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev doğudaki Moğol tehlikesine karşın Erzurum’a Sinan eddin Yakut’u görevlendirdiği, 1242 tarihinde Baycu Noyan’ın Erzurum önlerine geldiğini, şehiri muhasara ettiğini ancak Yakut’un savunması ile karşılaştığını anlatarak Erzurum Şahnesi Divinli Şerefeddin ihanetiyle şehirin Moğolların eline geçtiği, yakılıp yıkıldığı, surlarının yerle bir edildiği gibi bilgiler yer almaktadır. Barış görüşmeleri için Selçuklu heyetindeki Mühezzebeddin ve Fahreddin, Baycu Noyan ile görüştüklerinden ve iyi karşılandığından bahsetmektedir. XIV. yüzyıl başlarına kadar Erzurum’da tarihi kaynaklara aksedecek birçok önemli hadise olmuştur. Erzurum’da Selçuklulardan kalma birçok eser kalmış ise de çoğunun izi bile kalmadığı belirtilmekle birlikte en önemlisinin Çifte Minare olduğu ve XIII. yüzyılda inşa edilen Darüşşifa olduğu anlatılmaktadır.

Eserin beşinci bölümü ise “İlhanlılar Devrinde Erzurum(1256-1336)” başlığı oluşturmaktadır. XIII. yüzyıl ikinci yarısından İran ve Azerbaycan’da, Moğolların yerini İlhanlılar aldığından bahsetmektedir. Bu dönemde Erzurum ticaretin ortak noktası konumundaydı. Hülagü’den Argun Han’a kadar Erzurum anlatılarak, Geyhatu’nun Erzurum’dan geçmesi bahsedilmiş, Gazan Mahmut Han (1293-1304) hakkında bilgi verilerek, Ölceytü Han devrinde Erzurum’da ona ait çıkarılan paralardan bahsedilmiştir. XIV. yüzyıl âlim, şair ve mutasavvıflarından olan Eflaki’nin Erzurum’a dair yazdıklarına da yer verilmiştir. 1317-1335 yılında İlhanlı tahtına Alaeddin Ebu Said Bahadır Han geçtiği, Erzurum’da onun adına hutbe okunup, para bastırıldığına dair bilgiler vardır. Bu dönemde kültür ve medeniyet alanında; Yakutiye, Ahmediye, Sultaniye Medreseleri, Gümüşlü Kümbet gibi eserlere de yer verilmiştir.

Eserin altıncı bölümünü “Sutaylı, Çobanlı, Eratnalılar ve Mutahharten” başlığı oluşturmaktadır. İlhanlı hamiyetinden sonra Erzurum ve çevresinde Sutaylılar ortaya

çıkıldığını arkasından Çobanlıların bölgeyi idare ettikleri (1340-1358), sonrasında Eratnalıların hükmüne girdiği (1335-1381) ve en son Türk asıllı Mutahharten (1379-1403) tarafından idare edildiği anlatılmaktadır.

Eserin yedinci bölümü “Timur ve Erzurum(1388-1405)” adlı ana boşluk oluşturmaktadır. Burada Timur hakkında bilgiler verilerek, 1386 yılında Anadolu kapılarında görüldüğünü daha sonra Sürmeliye hücum ettiğinden bahsetmektedir. Timur Tebriz-Erzurum arasındaki Bayezid’i alarak Avnik kales önlerinden Erzurum’a geldiğini 1389 yılında burayı ele geçirdiğini yazmaktadır. Timur 1400 yılında Gürcistan ve Ermenistan seferini takiben Anadolu’ya Avnik Kalesi önlerine kadar gelip geri döndüğünü ifade eden yazar bu sırada Osmanlı- Timur gerginliğinin yaşandığından da bahsetmektedir. 1402 yılında tekrar Anadolu’ya gelen Timur, Yıldırım Bayezid’i Ankara Meydan Muharebesinde mağlup ettiğini, ege sahillerine kadar gelip, buraları eski sahiplerine verdiğini anlatır. Daha sonra geriye dönüp Erzurum’a gelen Timur bir müddet burada kalıp, atamalar yapıp, buradan ayrıldığından bahsedilir. Timurdan sonra Erzurum ve havalisinin Kara Koyunluların hâkimiyetine girdiğini anlatmaktadır.

Eserin sekizinci bölümü “Karakoyunlular(1330-1468)” adlı ana başlıktan oluşmaktadır. Karakoyunlular XVI. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıktığını, Duğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak hüküm sürmüş Türk asıllı devlet olduğunu anlatmaktadır. Kara Mehmed (1380-1389), Cemaleddin Kara Yusuf (1389-1406), İskender (1420-1438), Cihanşah (1438-1467) ve Hasan Ali (1467-1468) gibi hükümdarlar tarafından yönetildiği ve bu dönemde vuku bulan hadiseleri etraflıca anlatmıştır.⁶⁸

Eserin dokuzuncu bölümünü ise “Akkoyunluların Erzurum Hâkimiyeti” adlı ana başlık oluşturmaktadır. Erzurum’daki türkmen mücadelesinde göze çarpan iki unsurun Kara ve Akkoyunluların olduğunu anlatmakla birlikte Akkoyunluların yirmidört oğuz boyundan biri olan bayındırlıların obası olduğunu Diyarbakır ve Ergani yöresinde hâkim olduklarını anlatmaktadır. Akkoyunlular önce Tur Ali Bey, sonra oğlu Kutlu tarafından idare edildiği, kaza olarak Trabzondaki Rumları seçtiklerini ancak bunlarla dostluk ve ailevi münasebetler kurduğundan bahseder. Ahmet Beyden sonra başa Kara Yülük Osman geçtiğini anlatır. Özellikle Akkoyunluların en meşhur hükümdarı olan Erzurum tarihine

⁶⁸ Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s.105-109.

büyük izler bırakan Uzun Hasan ile ilgili bilgiler verilmiş olup Otlukbeli Savaşından, yazar eserinde bahsetmektedir.

Eserin onuncu bölümünü “Şah İsmail ve Erzurum” ana başlığı oluşturmaktadır. Burada Akkoyunluların yıkılışından sonra boşluğu Şah İsmail’in Safevilerin doldurduğunu, bu hanedanın ismini Erdebili Şeh Safiden aldığını, kendisini Akkoyunlu hanedanının mirasçısı görerek topraklarını ele geçirdiğini anlatmaktadır. Bu bölümde ayrıca Osmanlı padişahı II. Beyazıt ve bu sıralarda Trabzon valisi olan oğlu Şehzade Selim hakkında bilgilere de yer verilmiştir.

Eserin onbirinci bölümünü “Osmanlı Devrinde Erzurum” ana başlık altında oluşturmaktadır. Erzurumda en fazla saltanat süren türk devletinin Osmanlılar olduğundan bahseder. Yıldırım Beyazıtın Erzincan meselesi yüzünden Erzurumun batısına kadar ilerlediğini, Timur tarafından Ankara Meydan Savaşında esir düştüğünü devamında Çelebi Mehmet ve II. Murat’ın Erzurum ile ilgili bir ilişkisinin olmadığını, Fatih’in Trabzon seferinde Erzurum yakınlarından geçtiğini ve Akkoyunlular ile Otlukbeli Meydan Savaşını yaptığını ve galip geldiğini anlatır. II. Beyazıt döneminde oğlu Selimi Trabzona vali olarak göndermiş, Selim burada doğudaki kızılbaz tehtidini erken fark etmiş, birtakım faaliyetlerde bulunarak engel olmaya çalıştığından bahsetmektedir. Özellikle Çaldıran Savaşı ile alakalı detaylı bilgiler mevcuttur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Erzurum mülki teşkilatını tamamlamış, İran ve Gürcüler ile savaşta bu kale bir üs haline getirilmiş, kısa bir müddet Bayburt’a bağlı Erzurum daha sonra Beylerbeyliği merkezi haline geldiğini anlatmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman ilk İran Seferi(1534) ve ikinci seferi(1548) sırasında Erzurumdan geçtiğini detaylıca anlatmıştır. Erzurumu idare eden paşalardan da bahsedilmiştir. II. Selim döneminden XVII. yüzyıl başına kadar Erzurum, II. Murat, III. Murat daha önceki önemini korumuş, orduların kışlağı haline geldiğine değinmiştir. XVII. yüzyılda Erzurum Osmanlı orduları için seçkin ve önemli bir kışlak merkezi olduğunu, Gürcistan, Azerbaycan ve İrana yapılan seferler için son ikmal merkezi olduğu açıklanmıştır. Bu dönemde çok sayıda vali Erzurumda kalmış, devlet işleriyle meşgul olmuşlardır. Abaza Paşa ayaklanması eserde etraflıca anlatılmıştır. IV. Murat Revan Seferi esnasında 1635 yılında Erzurum’dan geçtiği aktarılmıştır. XVII. yüzyıl kültür ve medeniyet alanında, Erzurumda yetişenler arasında Osman Dede, İbrahim Mülhemi, Hagob, Abi Mahmut, Hatta Ömer, Cafer Çelebi ve Feyzullah Efendi gibi önemli insanlara yer vermiştir. 1701 yılı Köprülüzade Numan

Paşadan 1799 yılı Alattin Paşaya kadar Erzurum’u idare eden paşalar sırasıyla verilerek, bu paşalar hakkında ve bu dönemde Erzurum ve çevresinde gelişen olaylar hakkında bilgiler mevcuttur. II. Mahmut (1808-1839), Abdulmecit(1839-1861),Abdullaziz ve V.Murat(1861-1876),II. Abdullahamit(1876-1909),V. Mehmet Reşat(1909-1918) devrinde Erzurum’un sosyal, mülki ve askeri olayları anlatılmıştır.

Eserin on ikinci bölümünü “Seyyahlar” ana başlığı oluşturmuştur. Asya ve Avrupa arasında önemli bir geçiş noktası, Anadolunun doğu kapısı olan Erzurum XIII. yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar önemli bir geçiş ve konaklama merkezi olduğunu anlatmış, birçok seyyahın doğu yolculuklarında Erzurum yolunu tercih ettiğinden dolayı seyyahlar, Erzuruma dair birçok bilgi aktarmıştır.⁶⁹Seyahatnamelerde Erzurum ve Doğu Anadolu için; Armenia, Turcomania, Levant, Fıratın Kaynakları, Türk Ermenistanı, Yükaek Ülke, Asya Türkiyesi, Küçük Asyadaki Türkiye, Erzurum Vilayeti, Erzurum Elayeti, Vilayet-ı Şarkıye, Elviye-i Selase, Vilayat-ı Sitte ve The Six Armenian Provinces adları geçmektedir.

Eserin on üçüncü bölümünü “Osmanlı-Rus Savaşları(1828-1918)” ana başlık altında oluşmaktadır. Erzurum tarihinin en önemli safhalarının birini de Osmanlı-Rus münasebetleri oluşturduğu bir gerçektir. Erzurumlu ahali arasında Ruslara, Urus, Moskovlu veya Moskov diye tanımışlardır. Nitekim 1828-1829, 1855, 1877-1878 ve 1914-1918 yılları arasındaki Osmanlı- Rus savaşlarından bahsederek, bunlara dair birçok bilgiye bu bölümde ulaşabiliriz. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Rusların Erzurum’u işgali sırasında yaşanan mücadeleler detaylı şekilde anlatılmıştır.

Eserin ondördüncü bölümü “Erzurum’daki Ermeniler” adlı ana başlık altında oluşmaktadır. Ermenilerin başlangıçları karanlık olmakla birlikte Persler; Armenia, Yunanlılar, Armenci olarak adlandırılmış, kendilerine ise Hay/Hayk, yaşadığı topraklara da Hayastan dediklerini öğrenmekteyiz. Urartularla birlikte tarih sahnesine çıktıklarını, Med ve Pers egemenliğinde küçük bir toplum olarak yaşadıklarını, Surp Kirkor Lusavoriç(Aziz Grigorios)tarafından Hristiyanlığı benimsediklerine dair bilgiler yer almaktadır. Bizans, Sasani, Arap hâkimiyeti, Selçuklu, Saltuklu, Moğol, İlhanlı, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlılar hâkimiyetleri altında hayatlarını sürdürdüklerinden

⁶⁹ Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s.423-467.

bahsetmektedir. Ermenilerin Erzuruma Garin dedikleri ve burada Gürcüler ile birlikte yaşadıklarına dair bilgiler mevcuttur. Ermenilerin, Rusların kışkırtmasıyla ilk toplu göçlerini 1829 yaptığına dair bilgiler mevcuttur. 1877 Osmanlı-Rus savaşına kadar Türkler ile Ermeniler arasında adi vak'alar dışında herhangi bir problem olmadığını, bu savaşla Ermenilerin Türklere ihanet ettikleri anlatılmıştır. Sanasaryan okulu, Silahlılar Cemiyeti, Hınçak Komitesi, Taşnaksutyunlar gibi bölücü gizli cemiyetler kurmuş olduklarından bahsedilmektedir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Ermenilerin yer değiştirmesi ve Ermenilerin Erzurumlulara uyguladıkları Kırım Hareketleri ve zulümleri bu bölümde genişçe yer verilmiştir.

Eserin son bölümü olan onbeşinci bölümünü “ Mütarekeden Cumhuriyete Erzurum(1918-1923)” adlı ana başlık oluşturmaktadır. Erzurum I. Dünya Savaşı'nda en çok zarar gören şehirlerin başında geldiğini, iki yıl kadar işgal altında kaldığını bu sebeple nüfusunun azaldığını ve Ermenilerin katliamına maruz kaldıklarına değinilmiştir. Mart 1918 den sonra şehirde Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiş, yeni tayinler yapılarak mülki işler eskisi gibi yoluna koyulmuştur, 1918 de valilik görevine Ahmet Münir(Akkaya) getirilmiş, milli mücadele boyunca ise Mithad bey göreve başlayamamış, Ahmet Reşit, Münir, Sabit ve Zühtü Beyler valilik görevinde bulundukları belirtilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadeleyi başlatmak amacıyla, Samsundan Erzuruma hareket etmiş, bu süreçte genelgeler yayınlayarak Erzurum ve Sivas kongresine dair birçok teferruatlı bilgiye burada görmekteyiz. Kazım Karabekir Paşa'nın yürüttüğü Sarıkamış harekâtı hakkında birçok önemli bilgileri de burada görmekteyiz.

Eser genel olarak Erzurum tarihimizde önder illerin başında gelmektedir. Ön Asya'nın kilidi mevki'inde olan şehrimiz, günümüzde olduğu gibi geçmişte de önemli ticaret merkezi idi. Birçok kere istilaya uğramış, buna paralel olarak büyük ıstırap çekmişti. Buna rağmen, bu acılarını hemen sarabilmeyi başarabilmiş, tarihe altın yapraklarla geçmiştir. Geçmiş çok eskilere dayanan Erzurum'un tarihi hakkında bilgiler veren kapsamlı ve hacimli bir eserdir. Bu eser incelendiğinde birbirini takip eden olaylar silsilesi şeklinde Erzurum'da vuku bulmuş olayları, farklı bilgileri de katarak zenginleştirmiştir. Yaşadığı devire etkisi olan şahsiyetler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Birbirinden farklı başlıklar altında kaleme alınan eser okuyucuya farklı

bilgiler sunmaktadır. Eserde Erzurum’da zaman olarak en fazla hüküm süren⁷⁰ Osmanlı Devleti hakkında geniş yer verilmiştir.

g. Erzurum’da Kars Kapı Şehitliğindeki İki Mezar “Hafız Hakkı ve Cemal Paşalar (1915,1922)”

Bu kitap Atatürk Üniversitesi Yayınları tarafından Erzurum’da 2010 tarihinde basılmıştır. Bu kitap 664 sayfadan oluşmaktadır.

Kitap; İçindekiler, Takdim, Önsöz, Giriş, Sonuç, Cemal Paşa’ya Ait Yayınlar ve Kaynaklar bölümlerinden oluşmaktadır.

Üç bölümden oluşan eserin, Birinci Bölümünde; Erzurum Kars Kapı Şehitliği, İkinci Bölümünde; X. Kolordu Ve III. Ordu Komutanı Hafız Hakkı, Üçüncü Bölümünde; İttihad Ve Terakki Önderi Enver Ve Talat Paşaların Arkadaşı, Bahriye Nazırı Ve IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa bölümlerinden oluşmaktadır. Takdim kısmını Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hikmet Koçak kaleme almıştır. Üniversitenin vizyonun’dan bahsederek konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan bahsetmekte olup Prof. Dr. Enver Konukçu’nun da döneminin en önemli komutanları olan Hafız Hakkı ve Cemal Paşa etrafında detaylı araştırma sonucunda bu eserin kaleme aldığını söylemiştir. Önsöz bölümünde ise Kars Kapı Şehitliği ve burada yatan şehitlerle ilgili çalışmaların yeterli seviyede yapılmadığı üzerinde durulmuş, buna binaen bu çalışmayı yaptığının bahsetmiştir. Giriş bölümünde, vatanımızın her karış toprağında şehitlerin yattığını belirterek bunları Türkistan geleneğinin Anadolu’da devamı olarak iri bir taşla belirleyici olarak kullanıldığını söylemiştir. Erzurum’u doğu-batı mücadelesinde savaşların anavatanı olarak benimseyenlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına katılan Erzurum’un askeri nedenlerle dünya dengesini Kanuni Sultan Süleyman devrinde tamamlamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu’da şehit olan Mehmetçiklerimiz toplu mezar şeklinde defnedildiğinden bahsedilmiştir. XIX. Yüzyılda Erzurum Ruslarla mücadele alanı olduğunu ve bu mücadelede binlerce şehit verildiğini söylemektedir. Eserde, Erzurum ve bölgenin özellikleri ile geçmişi üzerinde durulmuştur. Bölgenin Türkleşme süreci hakkında kısaca

⁷⁰Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s.137.

bilgiler yer almıştır. Kırım harbinden sıralarında Rus istilalarını önlemek için Doğu Anadolu'da ve Erzurum'a tabya denilen savunma hattı oluşturulması için Osmanlı Devleti ve Erzurum ahalisi her türlü yardımı sağladığını bu tabyalar açıldıktan sonra da Erzurum kalesinin kapılarının önemi kaybettiği anlatılır. Halk bu savunma hattına toprak tabya adını vermiştir. Erzurum dört ana kapıdan meydana gelmiştir. Bunlar batıya İstanbul Kapısı, doğuya Kars Kapısı, kuzeye Ardahan Kapısı, güneye Elâzığ Kapısı adı verildiği ifade edildiği anlatılır. İstanbul ve Kars Kapıları doğu ve batıdaki işler için oldukça yoğun kullanılmıştır. Ayrıca önemli birçok kişinin Erzurum'a İstanbul Kapısından giriş yaptığından bahsedilir.

I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Albay ve Tuğgeneral olarak çeşitli görevlerde bulunan Hafız Hakkı Paşa, 36 yıllık kısa ömründe adeta cepheden cepheye koşarken, Kahraman Türk Subay'ını Kars kapı Şehitliği ile buluşturan ise, yakalandığı Tifüs hastalığı oldu. Hem III. Ordu Komutanlığı'nın merkezinin Erzurum'da bulunuşu, hem de çetin savaş şartları dolayısıyla cenazesi İstanbul'a gönderilemeyen Hafız Hakkı Paşa, 1915 yılının soğuk bir Şubat gününde Erzurum'da toprağa verilirken, kahraman kumandanın defnedildiği alan, zaman içerisinde bugünkü Kars Kapı Şehitliği halini aldı. Kars Kapı Şehitliği'nin geçmişine yönelik önemli bilgilere yer veriliyor. Eserde, Kars Kapı Şehitliği'nin ilk misafiri olan Tuğgeneral Hafız Hakkı Paşa'dan bahsedilirken, kitapta aktarılan bilgilere göre, Erzurum'un, aynı zamanda Padişah damadını bağrında misafir ettiği anlaşıyor. Osmanlı Sultanı V. Murat'ın torunu Behiye Sultan'ın kocası olan Hafız Hakkı Paşa, saraya olan yakınlığı ve yürüttüğü görevlerin stratejik önemiyle de biliniyor.

Erzurum'da hayatını kaybeden, yaralanıp ölenler ve şehit düşenlerin, genellikle Cami hazirelerinde veya özel ya da genel mezarlıklarda toprağa verildikleri bilgisi aktarılırken, Kars Kapısı'nda bir şehitliğinin meydana getirilmesine kadar da, bu usulün devam ettirildiği belirtiliyor. Sarıkamış Cephesinde, Yeni Köyde aldığı büyük yara nedeni ile Erzurum'a nakledilen Makedonyalı, Grebene kasabasından Bekir Fikri Bey'in, öldüğünde, Murat Paşa Cami önündeki ve yanındaki hazirede toprağa verildiğinin hatırlatıldığı eserde, ondan önce de II. Abdülhamid devrinin Generallerinden olan Hersekli Mehmed Ali Paşa'nın, yine aynı yerde defnedildiği kaydediliyor. Diğer büyük kişiler ve komutanların da, cami hazireleri mezarlıklarına gömüldüğünün bilindiğine işaret edilen kitap da, Erzurum ve çevresindeki savunma hatlarını inşa ettiren Fosfor lâkaplı Mustafa Paşa da aynı şekilde cami bahçesinde toprağa verildiğini söylemektedir.

Cumhuriyet döneminde ise şehir içi mezarlıkların kaldırılması yasalaşarak yürürlüğe girmiş, belediye bu defa şehir dışında asri mezarlık vücuda getirdiğinden bahsedilmektedir.

Kars Kapı Şehitliği ile ilgili olarak tarihi bilgilerin yer aldığı söz konusu eserde, şehitliğin teşekkül ettirilişine dair hususlar, şöyle aktarılıyor: “III. Ordu Komutanlığı’nın merkezi Erzurum idi. Askeri ihtiyaçlardan dolayı, görülen lüzum üzerine ayrı bir şehitlik meydana getirilmesi kararlaştırıldı. Galiba, Hafız Hakkı Paşanın beklenmedik ölümü ve cenazesinin İstanbul’a naklinin savaş şartları nedeni ile zorluğu ve ailesinin de kabul etmesi ile Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın da onayı ile şehitlikte toprağa verilmesi istenildi. III. Ordu Komutanlığı Vekâletindeki Galib Paşa’nın da, bu emre uyarak, Hafız Hakkı Paşa’yı Kars Kapısı yolu üzerinde ve sağındaki bir alanda toprağa verdirmesi ile Kars Kapı Şehitliği resmen teşekkül ettirilmiş oldu. Zamanla, Cumhuriyet döneminde de, bazı mezarların nakilleri yapılmıştır. Böylece Şehitlik yavaş yavaş daha da şümüllü hale sokulmuştur. Kars Kapısı Şehitliği’nin, adı geçen kapı ile Pasinler yolu üzerinde, buraya yakın ve Devre-i Muttasıla denilen toprak tabyanın doğusunda bulunduğu anlatılan kitapta, Erzurum Kalesi nedeni ile de buraya verilen ilk isim Mevki-i Müstahkem olmuştur. Cemal Paşa ile ilgili yazışmalarda bu husus daha da belirgin hâl almıştır. Böylece, 1916’da, tarihe geçmiş askerlerimiz küçük de olsa anıt mezarların birlik teşkil ettiği ve ziyaretleri de kolaylaştıran külliye meydana getirilmiştir. 1916 ile 1918 yılları arasında Rus işgali altında kalan mezarlığın şehitliğin durumu hakkında bilginiz yoktur. 12 Mart 1918’de, III. Ordu’nun I. Kafkas Kolordusu harekâtında, Ermenilerle çatışmaların yaşandığı Kars Kapı Şehitliği de kurtarılmıştır. Kâzım Karabekir de, elden geldiği kadar şehitlik için ihtimam göstermiş, İstanbul’da Harbiye Nezaretindeki karargâhta komutanı olan Hafız Hakkı Paşa’nın mezarına yeni bir şekil vermiştir. 1922’de, aynı mezarlıkta, ikinci büyük bir devlet adamı Cemal Paşa da, törenle, yaverleri ile birlikte defnedilmişlerdir.”⁷¹Bilgisi veriliyor. Ahmet Cemal Paşanın hayatı hakkında da detaylı bilgiler eserde verilmiştir. Cemal Paşa son devrin en önemli şahsiyetlerindendir. Midilli’de doğmuş olup, askerliğe Çengelköyden başladığı için bu sıfatla anılmıştır. İttihat ve Terakki’nin ilklerinden olup, sonraları ilk üçü içinde yer almıştır. Daha sonra Bahriye Nazırlığına yükselmiş olup aynı zamanda Sina ve Süveyş

⁷¹Enver Konukçu, **Erzurum’da Kars Kapı Şehitliğindeki İki Mezar “Hafız Hakkı ve Cemal Paşalar (1915,1922)”**, Atatürk Üniversitesi Yayınları no:982, Erzurum 2020, s.15.

harekâtını üslenmiştir. Tehcir meselesinde Ermeniler nezdinde tarafsız davranmış, suçluları cezalandırmıştır. Cemal Paşa, Von Kress'in ileri sürüdüğü gibi Osmanlı ordusunu kuma sürmüş ve sonuç alamamıştır. 1917'deki Suriye'nin kaybindan sonra İstanbul'a gelmiş ve nazırlık görevini devam ettirmiştir. Cemal Paşa, Mondros Mütarekesi'ni takiben üç İttihatçı lider arasında bulunmuş, yurdu terk etmiştir. Avrupa'da, Almanya'da ve Afganistan'daki etkinlikleri ile kamuoyunun ilgisini çekmeye devam etmiştir. İstiklal Harbi'nde Anadolu hareketini desteklemiştir. 22 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis'e gelmiş Afganistan yolculuğuna hazırlandığı sırada Ermeni Komiteciler tarafından öldürülmüştür. Mezarı Kazım Karabekir tarafından Erzurum Karskapı Şehitliği'nde Hafız Hakkı Paşa'nın yanında toprağa verilmiştir.

Genel olarak kitabının ilk bölümünde Erzurum Karskapı Şehitliği'ni ele alınmış, ikinci bölümünde 10 ve 3'üncü Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, üçüncü bölümünde ise, Enver ve Talat Paşaların arkadaşı, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı anlatmıştır. Konukçu, yüzlerce kahramanın topraklarımızda barındırdığını belirterek, Nene Hatun, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Kurd İsmail, Bahri Bey ve Musa gibi isimlerin yanında, Hafız Hakkı ve Cemal Paşa gibi tarihe damgasını vurmuş şahsiyetlerin de, yine bu şehirde ebedi uykularını uyuduklarını dile getirmiştir. “Burada nereye dokunursanız dokunun, tarih, kahramanlık, millet ve vatanseverlik fişkirir.” diyen Prof. Dr. Enver Konukçu, Tiflis'te şehit edilen Cemal Paşa'nın, özellikle Ermeni meselesi konusunda günümüze ulaştırılan en değerli bilgilerin sahibi olduğunu kaydetmiştir. Söz konusu şahsiyetlerin ailevi, sosyal konumları ve askeri, kültürel etkinlikleri bakımından yazar tarafından büyük bir titizlikle araştırılmış ve ilgi çekici hale getirilmiştir. Hafız Hakkı ve Cemal Paşalar, Türklüğü ön planda tutan cesur askerler olduğunu ifade etmiştir.

ğ. Kuşan ve Akhunlar Tarihi

Bu kitap Atatürk Üniversitesi yayınları tarafından Ankara'da 1973 tarihinde basılmıştır. Eser 121 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Önsöz, İçindekiler, Bibliyografya, Kısaltmalar ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Önsöz bölümünde yazar Kuşan ve Akhunlar tarihi üzerinde çalışmaların yetersizliğinden bahsederek, bu konuda çalışma yapan ilim adamlarından bahsetmiştir.

Özellikle J.F. Fleet, V. Smith, E.w. Thomas, L. Domes gibi kişilerin Kuşan tarihine daha fazla önem verdiğine değinmiştir. Fransızların bu araştırmalara yön verdiğini söylemiştir. Bu gibi araştırmalardan sonra Kuşan ve Akhunlar tarihi üzerine gelişmeler hız kazanmıştır. 1960 tarihinde Akhunlara dair bir eser yayınlandığı söyleyerek, Kuşan tarihinin Akhun tarihine göre üzerinde daha fazla durulduğunu, Akhun tarihinin bir iki eser ve çok az makale dışında bilgi olmadığını anlatmıştır. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan konuyla ilgili eksikliği fark ederek hocamızdan Kuşan ve Akhunlar Tarihi altında bir doktora tezi hazırlamasını istemiştir. Kaynakları toplama da birçok sıkıntı yaşadığını, buna rağmen asla pes etmediğini azimle çalıştığını ve sıkıntıların üstesinden geldiğini ifade etmiştir. Tezini tamamlamadan danışman hocası olan Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan kaybeden hocamız tezini Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Prof. Dr. Abidin İtil danışmalığında bitirmiştir.

Eserde geniş bir bibliyografya verilerek önemi arttırılmıştır. Hocamızın doktora tezi olan bu eser iki bölümden meydana gelmiş, birinci bölümünde; Kuşan Tarihi, ikinci bölümünde, Akhunlar Tarihi ana başlığı altında konuyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Kuşanların Türk, Moğol, Saka-İran menşeli olduklarına dair görüşlere yer verilerek, Yüeçiler'den inmeleri nedeni ile Asyalı bir kavim olduğundan bahsetmektedir. Asya Hun İmparatorluğunun yükselme devrinde rakipleri Yüe-çiler ve Tung-hular idi. Maotun tahta geçtikten sonra önce Tung-hular sonra Yüe-çiler üzerine sefer yaparak mağlup etmiş, buna bağlı olarak Yüe-çiler yurtlarını terk ederek batıya doğru göç ettiğini, Wusun mâniasını aşarak Sakaları mağlup ettiğini anlatarak onların yurtlarına yerleştiğini ifade etmektedir. Büyük Yüe-çilelerin beş yabguluğundan bir olan Kuei-chuang'un kendi dillerine aktardıkları kelimenin aslı Kuşan'dır. Kuşan ismi kendilerinden kalan paralarda olmak üzere yazıtlarda, vesikalarda geçtiğinden bahsedilmektedir. Kuşan kelimesi toharca asil, asilzade manasına geldiği ilk olarak Fan-ye'nin tarihinde K.'ieouts'iev-k'io'nun Kuşan Kralı olduğu ve devlet haline gelmeleriyle alakalı bililer yer alır. Kuşan Kralları kitabe ve sikkelerin verdikleri imkândâhilinde düzenlendiğine dair bilgilerde eserde paylaşılmıştır. Kujula Kadphises'in Çin kaynakları ve sikkeler vasıtasıyla ilk Kuşan hükümdarı olduğunu ifade etmiştir. Kujula Kadphises isminin kaynaklarda zikredilişleri hakkında bilgiler de vardır. Ayrıca Kujula Kadphises'in mevcut paralarında Grek Kralı Hermaios'un tesiri olduğuna dair bilgiler anlatılmıştır. Bu dönemde Kuşanların İmparatorluk haline geldiğinden bahsedilmiştir. Kujula Kadphises'ten sonra

Kuşanların başına Kujula Kara Kadphises'in geçtiği bilgisi o dönemki paralardan çıkarıldığı bilgisi aktarılmıştır. Devamında Vima Kadphises'in Kuşan tahtına geçtiği ve bu dönemle ilgili bilgiler verilmiştir. Vima Kadphises'ten sonra yerine Kanişka grubu, I. Kanişka (78-101), Vasişka (102-106), Huvişka (111-138), Vasudeva (145-176) vb. gibi hükümdarların geçtiği bilgisi verilmektedir.⁷² Vasudeva ile birlikte Kuşanların Kanişka grubu hükümdarları sona erdiğini devamında başa geçen hükümdarları yazar, sonraki Kuşanlar başlığı altında olarak Vamatakşa, II. Kanşka, III. Kanişka, Ejhuna Yaşaga hakkında yazıt ve kitabelerde elde edilen bilgileri paylaşmıştır. Kasnişka'nın ölümünden sonra kuşan imparatorluğu içinde karışıklıklar çıkmaya başladığını, Parthların Sasanilere yenildiğini, Akhunların güçlenmeye başladığını ve Kuşan prensliklerinin Akhun hükümdarı tarafından tayin edildiğinden bahsetmektedir.

Eserin ikinci bölümünü "Akhunlar Tarihi" oluşturmaktadır. İlk olarak Akhunlarla ilgili Çin, Eski İran, Latin- Bizans, Ermeni-Süryani, İslam, Tibet-Hind kaynakları verilerek açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca Akhunlara dair arkeolojik malzemeler az olmasına rağmen paralar ve kitabelerde de Akhunlar tarihine ışık tutacak bilgiler yer aldığını ifade etmektedir. Bölümde Akhunların etnik menşeleri ile alakalı yazar mevcut nazariyelerden Turfanlı, Kang-çü, Büyük Yüe-çi, Kao-çe oluşları hakkında değerlendirmelerde bulunarak, çağdaş araştırmacıların görüşlerine yer vermiştir. Özellikle Akhunların Türk ve Hun menşeli olduklarına dair âlimlerin görüşlerine yer verilmiş, J. Marquart tarafından ise de Akhunların Moğol menşeli olduğu fikri savunulmuş ancak P. Pelliot, W. Barthold ve daha sonra kendisi tarafından bu fikir aleyhinde görüşler ifade edildiğinden bahsedilmiştir. Akhunların ortaya çıktıkları yerin İran'a yakın oluşu nedeniyle İranî kabile olabilecekleri görüşü ortaya atıldığını ifade etmiş, yazar Akhunların 456-457 yıllarında Baktria (Belh Bölgesi) ve Toharistan'a hâkim olduğundan bahsetmiştir. Akhunların Gur, Huo(A-hoan-çeng/Varvaliz), Belşh, Hsi-mo-ta-lo (Batı Bedahşan) gibi yerlere hâkim oldukları anlatılmıştır. Afganistan'da be Herat şehrinin doğusundaki dağlık bölge olan Gur, şimdiki Kunduz'da Huo, Kuzey Afganistan'da Ceyhun ırmağının güneyinde Dehas kolu üzerinde ve Kuh-i Babab dağının eteklerinde bulunan Belh ve Bedahşan'ın batısındaki Himalota hakkında önemli bilgiler yer alır. Özellikle Çinli seyyah Hsüan Tsang'ın bu şehirlerle alakalı verdiği bu bilgiler eserde

⁷² Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları no:297, Ankara 1973, s.23-30.

paylaşmıştır. Orta Asya’da Akhunların kendilerine has bir dilleri varken, batıya doğru yayılırken, Toharistan’ı ele geçirdikten sonra İran dili olan Toharca’nın etkisinde kaldığına dair bilgiler vermektedir. Yazar Akhun dil problemi hakkında nazariyeler kurulmasını mümkün görüldüğü ve bu dile ait bazı isim ve ünvanlar (Yen-tai-i-li-t’o, Ahşunvar, Nizek Tarhan, Tung(ok:-D’ung) hakkında birtakım bilgiler anlatmıştır. Batı Türkistan’daki Fergana ve Sogdianadaki krallıkları hakkında Çin yıllıkları bize bilgi verdiğinden bahsetmektedir. M.Ö. II. Yüzyıldan beri Çinlilerce Fergana, Ta-yüan olarak tanındığını, krallarının Çin sarayına elçi gönderdiğini, Maverâünnehr ve Sogdiana’ya Kong-çölerhâkim olduğunu ve hükümdarının adının u-kiu Ta-tu Kağan olduğunu ifade etmektedir. III. Yüzyılda Baktria, Toharistan, Kuzeybatı Hindistan’a Kuşanların küçük prenslik halinde hâkim olduğu bilgisi yer alır. II. Yüzyılda en önemli hadiselerden biri İran ve Hindistan’da milli hüviyete sahip imparatorlukların kurulması idi. Sasani sülalesi 226 civarında Partları devirip, İran’da Sasaniler devrinin açıldığını söylemektedir. Kuşanlarla birçok savaş yaptığını, Orta Asya milletleriyle temasa geçtiğini bahseder. Bu dönemde ise Hindistan’da da Guptalar Saka ve Kuşan hâkimiyetini kırarak burada milli Hind kültürünü tekrar sağlamıştır. V. Yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan, batıda Sasani, güneyde Hindistan içlerine kadar uzanan Akhunlar ile ilgili esas kaynak mevcut olduğunu, bunların hanedan tarihlerinden Liang-şu(502-556) ile Vey-şu (386-589) olduğunu ve bu vesikalara ait bilgiler yer alır. Akhunların büyük Yüe-çi asıllı olduğunu kabul etsek bile, Türklerle meskun sahalarda oturduğunu söyler. Daha sonra IV. Yüzyıla kadar Sogdiana’da kaldılar. Sogdiana’daki hunlar ilk olarak batı kaynaklarında Ammianus Marcellinusda Chianitae ismi ile geçmiştir. Hun boylar birliğine dâhil Chianitler çağdaş araştırmacılar Akhun olarak tanımlamaktadır. Yazar Akhunların Sogdiana’ya hâkim oluşlarını çin kaynaklarından mukayese edildiğini ifade eder. Veşu’da Seyhun, Ceyhun nehirleri arasındaki üç yerden elçi geldiğini ve buna dair bilgiler eserde aktarılmıştır.⁷³ Sasani hükümdarı V. Behram Gur zamanında Akhunlar Ceyhunu 250.000 kişilik ordusuyla Sasani topraklarına girdiğini, Akhun hakanının Horasanı ele geçirdiğini, ancak SASani Hükümdarı V. Behram Gur Akhun Hakanının karargâhına an baskın yaparak onu öldürdüğüne ve bu sebeple iki devlet Ceyhunu sınır kabul ederek anlaşma yaptığından bahseder. Sasani tahtına Behram Gur’dan sonra oğlu Yezdegerd’in geçtiğini, bu dönemde Akhunlarla ilişkilerin bozulduğu ifade edilmiş, Yezdegerd Akhunlar üzerine

⁷³ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları no:297, Ankara 1973, s.74.

bir sefer düzenlediğini ancak mağlup olarak Akhunlar daha önce kaybettiği yerleri geri aldığını, Yazdegerd 457 yılında öldükten sonra yerine oğlu Hürmüz'ün geçtiği ve bu sırada Akhun Hükümdarının Ahşunvar olduğunu öğrenmekteyiz. Ahşunvar döneminde Sasani- Akhun ilişkisi ise ölen Sasani hükümdarı Yazdegerd'in oğlu Firuz'un taht mücadelesi için Ahşunvar'dan yardım istediği, bu sayede Firuz kardeşi Hürmüz'ü tahtan indirip kendisi geçtiğine dair bilgiler vardır. Ahşunvar Firuz'a yardım edip tahta geçmesinden dolayı kızıyla evlenmek istediğini bildirmesi ve Firuz'un kızı yerine bir cariye kızıymış gibi ona göndermesi ve açığa çıkmasıyla devamında gelişen olaylar anlatılmaktadır. Firuz Şah 475 senesinde Ahşunvar'a yeni bir sefer düzenleyerek üzerine yürüdüğünü ancak Ahşunvar onu Turan taktiğiyle kısıp alarak bizzat Firuz Şah'ın Ahşunvar'a eman dilemesi ve ayaklarına kapanması ile noktalandığını anlatır. 484 tarihinde Firuz Şah tekrar Ahşunvar üzerine sefer hazırlıkları yaparak intikamını almayı arzularken Ahşunvar savaş meydanına erken gelerek derin hendekler kazdığını, üzerine dalar ve toprakla örttüğünü bu sayede Sasani hücumlarının başarısız olduğunu bizzat Firuz Şah'ında hendeğe düşerek öldüğünü anlatmaktadır. Daha sonra Sasani Sicistan valisi Suhra ile sulh yapıldığından bahsedilmektedir. Firuz Şah'tan sonra Sasani tahtına Balas'ın geçtiği Firuz Şah'ın oğlu Kavad'ın ise babası gibi tahttan men edildiğini anlatarak Akhun desteği tahta geçtiğini anlatmaktadır. Kavad döneminde Sasani mali sıkıntılar baş gösterdiğini Bizans'tan yardım istenildiği aktarılmaktadır. Yazar bu dönemde Sasanilerin Akhun hükümdarının himayesini kabul ettiği değerlendirmesinde bulunmuştur. Zira Ermenistan, Tel Besmai gibi seferlerde Kavad Akhun kuvvetlerini kullandığına dair bilgilerde sunulmuştur. Akhunlar Belh'i ele geçirdikten sonra Afganistan vadilerine kadar akınlar yapmış ve burada karşılarına ilk olarak Prenslik Kuşan-Kidara çıktığı ifade edilerek, Gandhara, Peşaver şehirlerinin ele geçirildiğini ve hâkimiyetin Kuzey Hindistan'a kadar uzanmış olduğu anlatılır. Bölgedeki Kuşan prensliklerini ortadan kaldırarak hindistan'da büyük bir imparatorluk kuran Gupta imparatorluğunun başında ise Raca Kumaragupta vardır. Akhunların Hindistan istilaları V. Yüzyılın sonunda başlamıştır. Gupta imparatorluğunun kralı Skandagupta 470 senesinde ölümüyle varsileri arasında çatışma yaşanmış, devlet parçalanmıştı. Bunu fırsat bilen Akhun imparatorluk ailesine mensup T'e-kin ünvanlı Toraman (Ahşunvar'ın halefleri tarafından Hindistan fetihleri için tayin edilen kimse) ise Baktira Akhun hükümdarından ilgisini kesmiştir. Rene Grousset Toramanı Hindistan Akhunların ilk

hükümdarı olarak kabul ettiği ifade edilmektedir. Toraman devri için başvurulacak kaynak olarak üç kitabe önemli görüldüğü, bunların Eran, Kura, Gwalior kitabeleri olduğu bahsedilir. Eserde Toaman'a ait daha detaylı bilgiler verilmektedir. Toman Hindistan'ı büyük İskender ve Kuşan Kraklı Kanişka'dan sonra üçüncü istila eden hükümdardır. Gupta kralı Skandagupta'nın ölümü üzerine iç karışıklardan faydalanan Toraman Kuzeybatı Hindistan'a seferler yaptığını Pencab'a kadar uzanan yerleri ele geçirdiğini, Guptaların önemli şehirlerinin Akhunların eline geçtiğini anlatılmaktadır. 510 yılında Hindistan'ın Valahbi racalarından Bhatarka Toramanın Kuzey Hindistan'a ilerleyişini durdurup mağlup etti. Toraman'dan sonra Akhun tahtına 515 yılında Mihirakula geçtiği ifade edilmektedir. Zamanımızın tarihçileri Mihirakula'yı Hindistan'ın Atillası kabul ettiğini ve Hindilerce Budizm'in amansız düşmanı, gerçek bir mahvoluşun Tanrısı, Kan dökücü bir race olarak destani ve efsanevi olarak mal ettiğinden söz edilir. Bu döneme ait bilgileri kendi devrinden kalan Gwalior, Uruzgan(Ruzgan), Mandasor kitabelerinden ulaşıldığını bahseder. Bu kitabelere ait detaylı bilgiler eserde yer almış olup, bunlar dışında mühürler ve paralar da devrin bize intikal etmiş önemli kaynaklarındandır. Ayrıca eserde bu dönemin çağdaş kaynaklarından Sung Yun'un Mihirakula ile görüştüğü ve buna dair izlenimleri eserde paylaşılmıştır. 530 seensine kadar sınırlarını Hindistan içlerine Citraküto'ya kadar genişlettiği, bu tarihten sonra ise duraklama devrine girdiğinden söz edilir. 532 yılında Budistler Mihirakula'ya karşışiddetli karşı koymuş, Magadha Guptalarından Baladitya Raja'da buna katılmış ve Mihirakula'nın mağlup olduğu ifade edilmektedir. Bu tarihten sonra Akhunlar gerilemeye başlamış geriye bazı prenslikler kurulmuş olduğu bilgisi aktarılmıştır. 550 yılında Mihirakula vefat etmiş yerine kimin geçtiği kaynaklarda geçmediği ve buna dair bilgiler yer almaktadır. VI. Yüzyılın başlarında Akhunlar ile Sasanilerin komşu olduğunu, sınırının kaynaklarda farklılık gösterdiğini açıklamaktadır.⁷⁴ VI. Yüzyılda Akhunların batısında Sasanilerin bulunduğunu Kavad devrinde (488-531) devletin çöküntüler geçirdiğini Kavad'ın Akhunlarla iyi ilişkiler kurduğunu anlatıp 531 senesinde Kavad öldükten sonra yerine oğlu I. Hüsrev Anuşirevan geçtiğini, bu dönemde de devlet eski ihtişamında olmadığı ifade edilir. Bu dönemde ise Asya'da en büyük imparatorluk Juan Juanlardı. Göktürkler ve Töleslerin güçlenmeye başladığını, Göktürk lideri Bumin'in

⁷⁴ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları no:297, Ankara 1973, s.96-97.

Juan Juanlara karşı isyan ederek onları mağlup ettiğini anlatır. 555 yılında kesin darbe vurulduktan sonra Juan Juanların yerini Göktürkler almış, Bumin Batı havalisinin Fetih işlerini İstemi Yabgu'ya vermiştir. Göktürkler İstemi Yabgu idaresinde Akhunlara komşu oldu. İstemi Yabgu Akhunlara karşı müttefik olarak Sasanilerle anlaştığı, buna karşın Akhunlar ise Çin ile ilişki kumaya çalıştığı anlatılmaktadır. Göktürk ve Sasani müttefikleri ile Akhunlar mağlup olmuş, toprakları iki devlet arasında paylaşıldığına dair bilgiler yer almaktadır. İpek yolu IV- VII. yüzyılda Akhunların kontrolünde idi. Akhunlardan önce Soğdlular ticareti yürütmekte idi. Akhunlardan sonra bölge Göktürklerin hâkimiyetine geçtikten sonra Soğdlular Göktürk himayesinde ticarete devam etmek için İstemi Yabgu'dan İran'da ticaret yapmak için izin istediğini, İstemi Yabgu ise Soğdlu büyüklerden Maniak başkanlığında bir heyeti Sasani Devletine gönderdiğini, Sasanilerin bu fire sıcak bakmayarak, Sasani Kralı Nuşirevan'ın yanında müşavir olan Akhunlardan Katulphos'ın Soğdlulardan neferet ettiği, kralı etkilediğini ve ticaret serbestliğine mani olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Ermeni Tarihçisi Sebeos'un Sasani Şahı II. Hüsrev Perviz zamanında (591-628) generallerinden Simbat Bagratuni'yi Kuşan ülkesine yani Akhunlar üzerine gönderdiğinden söz eder. (597-598) tarihinde birçok bölgenin ele geçirildiğini bazı Akhunların Sasani ordusunda görevde bulunduğunu anlatılır. Akhunlar Sasaniler ve Batı Göktürkler tarafından yıkıldıktan sonra Toharistan'da yaşamaya devam ettiği, siyasi alanda aktif olmadıkları bahsedilir. Hsüan Tsang VII. yüzyılda İç Asya'yı ve Hindistan'ı en iyi tanıtan Çinli Budist hacılarından. 629 senesinden 645 senesine kadar seyahatini sürdürmüştür. Buradaki izlenimlerini teferruatlı ele alması diğerlerinden önemli kılmıştır. Hsüan Tsang 630 ve 643/644'te Toharistan ve ona komşu şehirleri tasvir etmiş, Afganistan'da Akhunların eski merkezleri Huo şimdiki Kunduz'dan bahsederek buranın Göktürkler hâkimiyetinde olduğunu ifade etmektedir. Burada Tung Yabgu'nun büyük oğlu Tardu Şad'ın kaldığını ve sonrasında bir entrika sonucu oğlu ve ölen karısının kız kardeşi tarafından zehirlendiğini ve Göktürk âdetine uygun yas töreni yapıldığı gibi önemli paylaşmaktadır. Aynı zamanda bu dönemde Arabistan'da İslamiyet'in ortaya çıkarak kuvvet kazandığını, Halifeler döneminde Sasanileri tehdit eder duruma geldiğinden bahsetmektedir. 642 senesinde Sasani hükümdarı III. Yezdegerd'i Nihavend Savaşında mağlup ettiği devamında III. Yezdegerd Merv'de iken Akhunların Badgis'deki reisi Nizek Tarhan'ın geldiği, daha sonra ise III. Yezdegerd'i mağlup ettiğini Sasanilerin çökmek üzere olduğu anlatılmaktadır. Akhunlar ile Müslümanlar ise Hz. Ömer'in

ölümünden önce temasa geçtikleri ifade edilerek Hz. Osman döneminde Horsan, Herat, Badgis gibi yerler Müslümanların eline geçtiğinden söz edilmektedir. 662 senesinde ise Toharistan şehirlerinde yer İslam idaresinden memnun olmayanlar isyan ettiğine dair bilgilerde aktarılmıştır. Kuteybe Bin Müslim Belh'i fethetdikten sonra Badgis Akhunların reisi Nizek Tarhan'ın onlarla başa çıkamayacağını anlayıp anlaşmaya çalıştığını, Kuteybe bin Müslim ile görüştüğünü anlatmaktadır. Kuteybe bin Müslim gittiği bütün seferlerine Nizek Tarhan'ıda götürdüğünü, Nizek Tarhan sonunda öldürüleceğini anlayınca oradan ayrılmak için yollar aradığını, sonunda Kuteybe bin Müslim'in Nizek Tarhan'ın Toharistan'a gitmesine izin verdiği ancak daha sonra pişman olduğu ve geri dönmesini istediğinden bahsetmektedir. Daha sonra Kuteybe bin Müslim Nizek Tarhan üzerine ordu gönderdiğini ve en sonunda da mağlup olup Kuteybe bin Müslim'in karargâhına getirildiği ve öldürüldüğünden bahsedilir. Nizek Tarha'nın ölümüne Akhunların Toharistan'da arap hâkimiyetine karşı isyanları sona erdiği ve Akhunların tarih sahnesinden çekildiğini ve zamanla etnik hüviyetini kaybettiği bilgisi yer almaktadır. Eserde son olarak Akhunların bakiyesi olarak Karluklar, Kengineler, Kümidh (veya Kümiç), Gurlular ve Gucarlar hakkında farklı kaynak ve araştırmacıların görüşlerine yer verilerek önemli bilgiler sunulmuştur.⁷⁵ Son olarak Kujula Kadphises'in III. Tip parasında oturan Prens, Vima Kadphises, Huvişka Parası, Vima Kadphises'e ait görseller ve Kuşan kitabelerinde, paralarında, mühürlerinde görülen şekiller eserin sonunda paylaşılmıştır.

Zengin kaynaklardan yararlanarak kaleme alınan, ayrıca Doktora tezi olan bu eser Kuşan Ve Akhunlar tarihi ilgili geniş bilgiler vermektedir. Orta Asya'dan Hindistan'a yapılan istilaların habercileri Kuşan ve Akhunlar olduğunu söylemiştir. Gaznelilerden önce Afganistan'da en büyük devleti Akhunlar kurmuşlardır. Sakaları takiben Hindistan'a yayılan Kuşanlar Aral Gölünden Ganj Nehrine kadar uzanan muazzam bir imparatorluk kurduğunu ifade etmiştir.⁷⁶ Gerek Kuşanlar gerekse de Akhunlar kendi dönemlerinde özellikle Hindistan'ın büyük bölümünde hâkimiyet sağlamış ve etkili olmuştur. Bu

⁷⁵ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları no:297, Ankara 1973, s.112-116.

⁷⁶Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları no:297, Ankara 1973, s.117-119.

sebeple hocamızın bu eseri döneminde ülkemizdeki Hindistan tarihi ile ilgili kaynakların azlığını da göz önünde bulunduracak olursak bu eserin ehemmiyetini daha iyi anlarız.

h. Hendek Tarihten Sayfalar

Bu kitap Hendek Belediyesi Kültür Yayınları tarafından Hendek'te 2010 tarihinde basılmıştır. Eser 289 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Takdim, Önsöz, İçindekiler, Kısaltmalar, Resimler, İndeks, Bibliyografya ve Prof. Dr. Enver Konukçu'nun hayatı ile ilgili kısa bir bilgi ile sona erer.

Kitabın takdim bölümünü dönemin Hendek Belediye Başkanı Ali İnci yazmıştır. Kendi duygu ve düşüncesi ile tarih hakkında bilgiler vermiş ve Belediye olarak amaçlarından ve hedeflerinden bahsetmiştir. Önsöz bölümünde ise hocamız gençlik ve üniversite yıllarına ait anısından bahsetmiştir. Hendek'in güzelliklerinden bahsetmiştir. Eseri bölümlere ayırmamış başlıklar altında yazmıştır.

Eserde bölgeye dair isimlerin ilkçağdan Sangarios, Gollus, Hypios nehirleri olduğunu Bithynler'in Sakarya ve Hendek bölgesine hâkimi olduklarından bahsetmektedir. M.Ö. 74'de Hellenleşmenin yerini Latinleşmenin aldığını Nikomedia(İzmit) duran Roma valilerinin Bithynia'yı idare ettiklerini, Hendek ve bölgesini de memurları vasıtasıyla idare ettiklerini anlatmaktadır. Zamanımız araştırmacıları ve daha önceleri yöreden geçen gezginler Hendek için Lateas, Akyazı için Demetrium dedikleri ifade edilmektedir. Laskarisler ve Palaiologoslar zamanında Türkmenlerin Akyazı, Hendek ve Akova'ya doğru geldiklerini, XV.-XVI. yüzyıl kaynaklarında bu bölgelerin tamamen Türkleştiğini, Akçakoca'nın Sakarya'nın batısını, Konuralp'de doğusunu ele geçirdiğini Osman Gazi'nin ise bu bölgeleri onlara ocaklık olarak verdiğini anlatmaktadır. Bu sebeple bölgenin İzmit ve çevresi Akçakoca, Akyazı, Hendek ile Düzce Konuralp ismini aldığı zikredilmektedir. Bu kişilerin ölümünden sonra bölge Süleyman Paşa'ya verildiğini, XIV. yüzyıl sonrasında Kütahya merkez olmak üzere Anadolu Beylerbeyliğinin teşekkül ettiğini anlatmaktadır. XIX. yüzyılda ise Sapanca, Adapazarı; Hendek, AbSafi, Karapürçek gibi yerleşme yerlerinin meydana geldiğini ifade etmiş, 1836'da Bursa Müşirliğinin Kocaeli bölümünde Adapazarı, Akyazı ve çevresi yer aldığını, 1849'da Kocaeli Livasının kazalarından Ab Safi, Hendek ve Akyazı bahisi geçtiğinden bahsedilmektedir. 1907'de Adapazarı Kocaeline bağlı kaza olduğunu,

Akyazı ve Hendek'in nahiye olduğu ifade edilir. 1919'da İzmit'in sancak olduğu, Adapazarının kazası olduğu bahsedilir. 1920'de İzmit'in vilayet merkez olduğu, aynı zamanda İzmit'in Kocaelinin merkezi olduğu kaymakamlıkların kaza yerlerinde oturduklarını, Adapazarında kaymakam yönetiminde olduğunu Hendek, Akyazı, Sapanca'nın nahiye müdürleri yönetiminde olduğu ifade edilmektedir. 1924'da ise Kocaeli vilayeti adını alan İzmit'in valinin oturduğu yer olup Akyazı ve Hendek, Nahiye şeklinde devam ettiğini 1954'de Adapazarı, Sakarya ismi ile il yağıldığı bilgisini bize aktarmaktadır. Ab Safi ismi farklı şekilde teleffuz edildiği, kaza olduğunu Kanuni döneminde köy olduğu ve Kocaili, Yenice Taraklı Kazası köyü olduğunu ifade etmektedir. Ab Safi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Akova'nın yüksek kesimine Akyazı denildiği, bulunduğu bölgeye dair bilgiler daha önce Demetrium olan yerin ismi Osmanlı döneminde Akyazı olduğu en son 1954 yılında Sakarya'ya bağlandığı anlatılır. Hendek ile ilgili ise Handak (dak:dağ) dağdaki han anlamına geldiğini, Fatih devrinde kurulup, bir Pazar yeri olduğunu XVIII.- XIX. yüzyılda kasaba haline geldiğini anlatır. Eserde yazar "Yollar" kısmında geçmişten günümüze Hendek-Akyazı bölgesinden geçen yollar hakkında bilgiler verilerek, bunları eski Roma ve Bizans yolu, Osmanlı yolu/Bağdat Caddesi/Yenişase, Cumhuriyet yolu, Adnan Menderes Dönemi yeni yol, Turgut Özal Dönemi Otoyol şeklinde isimlendirmiştir. Günümüzde işlerliğini koruyan yollarıda paylaşmıştır. Eskiden yol güzargahlarında yolcuların dinlenmesi, uyuması, hayvanlarının dinlenmesi için Osmanlı döneminde hanların büyüklerine dekervansaraylar yapıldığını, Hendek yöresinde en önemli kervansarayların Çobanoğulları, İsfendiyarzadeler, KızılAhmedliler ve Şemsi Paşalılar olarak bilindiği, Hendek'in kasaba haline gelmesinde bunu etkili olduğu ifade edilmektedir. Osmanlı döneminde köprülerin yapımı yakın köylerin ahalisine verildiği buna karşın vergiden muaf tutulduğu bahsedilmektedir. Ayrıca Cumhuriyete kadar Akyazı-Hendek sık ormanlardan oluştuğu için kereste üretimi yapıldığı, Cumhuriyet sonrası orman idaresinin yeniden şekillendiğini ifade etmiştir. Hendek ve Akyazı yöresinin ilk Türk Fatihinin Ali olduğu, Akçakoca ile Konuralp'in ise ikinci fatih olduğu belirtilmiş, Ali'nin kim olduğuna dair izlenimlerde bulunmuştur. Akyazı fatihi Konuralp ile ilgili Aşıkpaşazade, İbn Kemal gibi Osmanlı kaynaklarındaki bilgilere eserde paylaşmış ve faaliyetlerine yer vermiştir. Konuralp öldükten sonra Orhan Gazi Akyazı, Konurapa, Bolu Gerede arazisini oğlu Murat'a, İzmit'i diğer oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir. Rumeli Fatihi olarak bilinen Süleyman Paşa av esnasında

atı tökezleyerek kaza sonucu 1359'da öldüğü ve yattığı türbeyi anlatmaktadır. Namık Kemal'inde bu türbede yattığını ifade etmektedir. Eserde Süleyman Paşa'nın vakıfları ile ilgilibirtakım bilgileri bize sunmuştur. Akyazı ve Hendek civarında fakih adını taşıyan çok sayıda kişi olduğunu, tekke veya zaviyelerde başkanlık yapan, müritleri olan şeyhlere dair bilgiler de vardır. Bölge de yer yıl geleneksel olarak kutlanan Hacet Bayramına dair bilgileri de burada görmekteyiz. Akyazı ve Hendek Türkmenlerinin iskân ettiği yerlerin başında geldiğini ifade eden yazar, Tahrir defterlerinde XIV.-XVI. yüzyıl arasında bölgede yaşayanların isimlerini paylaşarak, yörüklerle ilgi ise Kuzeybatı Anadolu'da Orhan Bey zamanında tarih sahnesine çıktığını, bulundukları araziye göre isimlendirildiğini bir kısmının yerleşik hayata geçtiğini Hendek ve Akyazı meydana getirdikleri vb. gibi birçok bilgi eserde paylaşmaktadır.⁷⁷ Fatih'in 1460'da Amasra Seferine giderken Akyazı'dan geçtiğini, burada birgün kaldığı anlatmaktadır. Eserde Akyazı ve Hendek kadılarına ait hükümler paylaşılmıştır. Eserde Hendekli Sakaoğlu Nam Şakinin Ahzi ve Katli ile ilgili orijinal metnin tercümesi verilmiştir. Hendek ve Akyazı yöresinde soygunlar nedeniyle devlet İzmit Redif Kumandanı Mirliwa Sadeddin göndermiş, 1892'de Hakkı ve çetesini, Hasan ve çetesini de ele geçirdiğinden söz etmektedir. Şubat 1922'de Hendek'te Hürriyet ve İtilaf Fırkasının bir kolu, Akyazı'da ise İttihat ve Terakki Partisinin faaliyet gösterdiğine dair bilgiler yer almaktadır. Milli Mücadele döneminde Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey, Akyazı ve Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bilgilere yer verilerek, Nutuk'da geçen telgraf görüşmelerini yazar da eserde paylaşmıştır. Eserde İzmit Mutasarrıflığı için aday olan vekillerden bahsederek, Sapançalı Hakkı Bey'in ve Sırrı Bellioğlu'nun vekil olduğunu, meclisin İngilizlerin baskısından dolayı çalışamaz hale geldiği, bu sebeple vekillerin Adapazarı-Geyve, Adapazarı-Hendek yolunu kullanarak Ankara'ya gittiklerinde bahsedilmektedir. Meclis-i Mebusan Başkanı ve İsmet Bey'in Ankara'ya giderken özellikle Hendek üzerinden geçerken yaşanan izlenimlerine yer vermiştir. TBMM 23 Nisan 1920'de açılmadan önce Hendek yakınlarında asilerin saldırısına maruz kalan XXIV. Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey'in şehit edilmesi ve Tümeninin işerliğini kaybetmesi TBMM'deüzüntüye sebebiyet verdiği, Yarbay Mahmut Bey'in şehit edilmesi olayıyla ilgili hadiseler ve yankıları eserde detaylı şekilde verilmiştir. 11 Nisan 1920'de Damat Ferit Paşa, Milli Mücadele

⁷⁷ Enver Konukçu, **Hendek Tarihten Sayfalar**, Hendek Belediyesi Kültür Yayınları no:1, Hendek 2010, s.44-46.

aleyhinde bir beyanname yazdığını, bunun içeriği ve 5 Nisan 1920’de Padişahın Hattı Hümayun-u ve Şeyhülislamın imzasını taşıyan Fetvayı da eserde anlatmıştır. Eserde Çerkez Ethem ile ilgili kısa bilgiler verilmiş, Çerkez Ethem’in çetesine Kuva-yı Seyyare (Gezici Kuvvetler) adını verdiğini, Hendek, Adapazarı, Düzce meselelerinde etkin olduğunu, Ankara ile birlikte hareket ederek isyanları bastırdığını eserde genişçe yer almıştır.

Bolu, Düzce yolu üzerinde bir yerleşim yeri olan Nuhviran’da 1920’de Kuvay-ı Milli aleyhinde hareketlenmeler olmuş, üzerlerine birlikler gönderilerek olay bastırıldığına değinilmiştir. Kuvay-ı Milliye Komutanı Ahmed Bey’in Abazaların ayaklanma tehlikesine karşın Nuhviran Boğazını tutduğunu, burada Abazalarla çarpışarak yaralanıp daha sonra şehit düştüğü bilgisi geçmektedir. 66 gün süren Hendek ayaklanması 23 Eylül 1920’de son bulduğunu anlatılmaktadır. XX. Kolordu Komutanı ve Garp Cephesi Komutanı Tuğgeneral Ali Fuat Paşa, Hendek ve Akyazı ahalisine genel af ilan etmeyi uygun gördüğünü anlatmış ve genel af metni eserde verilmiştir. Yunan işgali bölgesindeki bazı Kafkasyalıların Yunanistan desteğiyle vatanın bütünlüğüne karşı İzmir’de bir kongre toplantısı (24 Ekim 1921) yapıldığını, ancak bu toplantıyı ne yöre ahalisi ne İstanbul Hükümeti ne de Ankara’nın tanımadığı anlatılır. Yunanlılar Bithynia’yı ihya etmek üzere Türkleri Sakarya Nehri’nin öbür tarafına atmak istediklerini, İzmit ve Adapazarını ele geçirdiklerini, buraları terkeden Türklerin Hendek ve Akyazı’ya sığındıklarından bahsedilir. Hendekten geçen gezginlerin Hendek hakkındaki ifadelerine yer verir. Kendi dillerinde Hendek’in farklı isimlerinin ise Khandake, Handak, Khandequel, Khunduc, Candac, Khandek olduğunu söyler. Hendek Kaymakamlığına tayin edilen Şevket Bey’in Cumhuriyetin ilk idaresici olduğunu söylemektedir. Yüzellilikler başlığı altında ise milli mücadeleye karşı çıkanları içerir. Eserde bunların bir kısmının isimlerine yer verir. Hendek Müdafa-i Hukuk Komisyonu tarafından Kuvay-ı Milliye Müfrezelerine verilen yardımları eserde paylaşmaktadır. 1934 yılında Gazi Mustafa Kemal’in Hendek ziyaretine değinilmiş, devamında 1970 tarihli Hendek ve Akyazı nüfusuna dair bilgiler yer almıştır. Fay kuşağında olduğu için Hendek depremleri ile alakalı olarak da önemli bilgiler aktarılmış olup, özellikle 1943 depreminde birçok insanın hayatını kaybettiğine değinilmiştir.

Genel olarak anlatmak gerekirse bu eser Hendek ve bölgesiyle ilgili geçmişten bu yana vuku bulmuş olayları anlatmıştır. Birçok devletin hâkimiyeti altında varlığını

günümüze kadar sürdürmüştür. Eserde bölgedeki ormanlar, hanlar, köprüler, Yollar vb. gibi birçok konu da bilgiler yer almıştır. Hendek ve ahalisinin Osman Gazi döneminde Orhan Gazinin emrindeki Konuralp tarafından Türk hâkimiyetine geçmiştir. Eserde hendek isminin nerden geldiği ile ilgili birçok farklı yorumlara yer verilmiştir.⁷⁸ XX. Yüzyılın sonlarına doğru Hendek konumu nedeniyle büyük bir gelişme gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca eser Hendek ve ahalisine gelen büyük şahsiyetlerin ziyaretlerini de anlatılmıştır. Bölgenin idari yapılanması ile ilgili bilgilerde vardır. Özellikle istiklal harbi dönemi ve sonrası ile önemli bilgiler mevcuttur. Bölgeye ziyaret eden gezginlerden de bahsedilmiştir. 1970 yılına ait Hendek ve Akyazı nüfusu ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Hendek'te vuku bulmuş depremlerden bahsedilmiştir. Elimizdeki eser Hendek ilçesi ile dolaylarının yüzlerce yıllık tarihini gün ışığına çıkaran ve yerel yönetimler düzeyinde inanılmaz sanılan titiz bir çalışmanın ürünüdür. Verdiği bilgiler oldukça önemli ve mühimdir.

1. Köroğlu'na Kadar Bingöl

Bu kitap Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları tarafından Ankara'da 1987 tarihinde basılmıştır. Eser 25 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; İçindekiler, Önsöz, Bingöl ve Çapakçur Adı, İlk Araştırmacılar, Roma, Bizans ve Araplar, Bingöl'de Türkler, Kara ve Akkoyunlular, Osmanlı Devri ve Bibliyografya ile son bulmaktadır.

Önsöz bölümünde ise Azerbaycan Kültür Derneğinin, milli kültür meseleleriyle ilgili yaptığı konferans ve seminerlerin yanı sıra bu tür araştırma eserleri de neşrettiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca bu eserin özeti 1986'da düzenlenen Köroğlu Sempozyumunda tebliğ olarak sunulduğunu söylemiştir. Eser, Köroğlu coğrafyasının oldukça geniş bir alana yayıldığından bahsedilmektedir. Anadolu'nun birçok bölgesinde Köroğlu'nun yiğitliğinden bahsedilmektedir. Bingöl ve Çapakçur adı ve bölgesiyle ilgili önemli bilgiler vardır. Bingöl'ün eteklerinde doğan sayısız kaynakların çukurlarda biriktiğini ve konargöçerlerin hayvanlarını buralarda otlatıldığından bahsedilmektedir. Bingöl bölgesinin ilmi tanıtımını 1898'de H.F.B. Lynch ve F. Oswald tarafından yapıldığını

⁷⁸Enver Konukçu, **Hendek Tarihten Sayfalar**, Hendek Belediyesi Kültür Yayınları no:1, Hendek 2010, s.7.

ifade etmiştir. Bingöl'e ait coğrafi isimlerin Doç. Dr. Saim Sakaoğlu tarafından tespit edildiğini söylemektedir. Bingöl isminin 1935'e kadar coğrafi bir tabir olarak kullanıldığı, Gazi Mustafa Kemal döneminde ise il olduğunu söylemektedir. Eski kayıtlarda yerleşim merkezi olarak Çapakçur adı geçmektedir. Çapakçur, Türkçe bir kelime olduğundan bahsedilir. Çabak-Çapak bir Türk boyu adı olduğu ve Anadolu'da geniş bir bölgede yaşadıkları anlatılmaktadır. Çur ekinin de çok eski zamandan beri kullanıldığı ve Divan-ü Lügat-it Türk'te "hızlı akan" anlamına geldiği söylenmektedir. Çapakçur nüfusu hakkında bilgiler de mevcuttur. İdari teşkilatlanma da 1935'e kadar Çapakçur, bu tarihten sonra ise Bingöl'e çevrilmiştir. Bingöl ve Çapakçur'u ilim dünyasına ilk araştıranlar, tanıtanlar yabancı seyyahlar vasıtasıyla olmuştur.⁷⁹ Bingöl ve çevresinin geçmişte birçok devletin hâkimiyetinde bulunduğu belirtilmiştir. Bingöl'e Türklerin ilk gelişleri oldukça eskiye dayandığı ifade edilmiştir. Konuyla ilgili Süryani ve Latin kaynaklarında farklı bilgiler verilmiştir. Malazgirt Zaferinden sonra Türkler Anadolu'da ilerlemeye başlamışlar ve Bingöl'ü ele geçirmişlerdir. Selçukluların son zamanlarında Moğol istilası yüzünden Bingöl'ün karanlık bir döneme girdiğini ifade etmiştir. Birçok aşiretin Moğollar yüzünden bölgeye gelip yerleştiğinden bahsetmiştir. Bingöl ve bölgesinde derin izler bırakan bir başka devlet ise Kara ve Akkoyunlulardır. Timur, batı faaliyetlerine bağlı olarak bölgeye gelmiş, Karakoyunlularla bölge de mücadele etmiştir. Akkoyunlu ve Karakoyunlu kendi aralarında da mücadele yaşandığını bu mücadeleyi Akkoyunlu kazandığını belirtmiştir. Bingöl ve çevresi Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiş, Diyar-ı Bekr eyaletine bağlanmıştır.

Köroğlu destanı zengin bir coğrafya'ya sahiptir. Türk aşiretlerin ortak değeri olan bu destan'da Bingöl'de de yaşamaktadır. Çapaklı isimli bir Türk aşiretinden adını alan eski Çapakçur ve çevresi bu eserde incelenmiştir. İslamiyet'ten önce bölgeye gelen ve yerleşen Türkler ile İslamiyet'ten sonra İslami kabul eden birçok oba ve oymak ortaklaşa milli bir kültür geliştirmişlerdir. Bu eserde ağırlıklı olarak Köroğlu dönemine kadar ki sürede tarihi, siyasi, etimolojik vb. gibi birçok kültürel veri açığa çıkarılmaktadır.

⁷⁹Enver Konukçu, **Köroğlu'na Kadar Bingöl**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları no:27, Ankara 1987, s.13.

i. Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)

Bu kitap Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları tarafından Ankara'da 1990 yılında basılmıştır. Eser 106 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; İçindekiler bölümü, Yeşilyayla, Yeşilya'nın Kara Günleri, Ermeni İşgali(Ocak-Mart 1918), Yeşilyayla'da Soykırım, Sorumlular, Şöhret Ana: Yeşilyayla'ya Hayat Veren Türk Kadını, Soykırım Şahitleri, Türkler... Ermeniler... Neler Denilmişti, Soykırım Yıllar Sonra Basında, Yeşilyayla Soykırım Şahitleri, Yeşilyayla Soykırımının Kamuoyuna Duyurulması, Yeşilyayla'da Basın Toplantısı, Yeşilyayla Kazısı, Kazının Basın-Yayındaki Akisleri, Erzurum Müzesi'nde Soykırım Seksiyonunun Açılışı, Yeşilyayla Haritası, Doç. Dr. Cevat Başaran'ın Yeşilyayla Toplu Mezar Kazısının Arkeolojik Değerlendirmesi ve Notlar kısmından meydana gelmektedir.

Eserin içindekiler kısmına bakıldığında, 16 ana başlık dikkat çekmektedir. Yeşilyayla adını alan ilk kısımda, Yeşilyayla'nın kısa bir tarihçesi ve Ermenilerin oradaki durumları hakkında bilgiler mevcuttur. Tasvir-i Efkâr'ın havadis-i dâhiliye adı altında Yeşilyayla hakkında verdiği bilgiler ise son derece ilginçtir.⁸⁰

Yeşilyayla'nın Kara Günleri bölümünde, Ermenilerin 1914 sonrası Türklerle ilişkilerini gerginleştirip, savaşın başlamasıyla birlikte nasıl Rusların tarafını tuttukları ve nasıl onların amaçlarına yönelik hareket ettikleri izah edilmektedir. 1918 yılı geldiğinde ise, Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için artık Rusları da dinlemeyen ve tamamen kontrolden çıkmış bir kuvvet olarak hareket etmekteydiler.

Ermeni İşgali adlı kısımda ise Ermenilerin Doğu Anadolu ve özellikle Erzurum vilayeti içerisinde Türk halkına karşı acımasız bir şekilde harekete geçişler ve katliama girişmelerinin hazin öyküsünü anlatmaktadır. Bu mezalimlerde özellikle birkaç isim dikkat çekmektedir ki, Ruslar tarafından kendisine Tuğgenerallik rütbesi verilen birçok Türk'ün katili Antranik, Albay Morel, Torkom, Dr. Zavriyev bunların en önemlileridir. Bu kişilerin önderliğinde hareket eden Ermeniler, Türk kuvvetlerinin 12 Şubat 1918'de Doğu vilayetlerini kurtarmak amacıyla harekete geçtikleri bir dönemde, Türk ordusuyla adeta bir kovalamaca oynamışlardır. Türk kuvvetleriyle aralarında 2-3 günlük mesafe

⁸⁰Enver Konukçu, **Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayını nu:674, Ankara 1990, s.13-14.

bulunan bu Ermeni çetecileri, geçtikleri birçok noktada hemen hemen canlı hiçbir Türk bırakmamak için var gayretleriyle çalışmışlardır. Sadece Erzurum'da Yeşilyayla'nın yanı sıra, Tazegöl, Aşkale, Evreni, Cinis, Alaca, Ilıca, Haydari, Özbek, Kümbet, Sakalikesik, Mahanda, Tepeköy, Hanege, Duzcu, Gez, Karasu, Umudum, Dumlu, Karaz ve Erzurum merkezinde Ermeniler büyük oranda öldürme hareketine girişmişler ve kısa zaman içerisinde gerçekleştirilen bu katliamlardan çok az sayıda Türk insanı kurtulabilmiştir.

Yeşilyayla'da Soykırım bölümünde ise, Ermenilerin sadece bu köyde yaptıkları katliamı anlatmaktadır. Yazar bu kısmın sonuna, Ermenilerce öldürülen Türklerden isimleri tespit edilebilenlerin bir listesini de eklemiştir.

Sorumlular bölümünde ise, Ermeni çete reisleri hakkında biraz daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Burada yukarıdaki isimlere ilaveten Muradyan, Canpoladyan, Dolukhanov ve Armen Garo gibi başka isimlere tesadüf edilmektedir. Armen Garo veya nam-ı diğerle Karekin Pastırmacıyan Erzurum'da ileri gelen bir Ermeni ailesine mensuptu ve II. Meşrutiyet döneminde Erzurum milletvekili olarak Meclis-i Mebusan-ı Osmaniye'ye girmişti. Sıkı bir Taşnaksütyun taraftarı ve faal üyesi olan Pastırmacıyan, Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz, ailesinin muhalefetine rağmen Rus tarafına geçti ve Armen Garo adını alarak, Ermeni milisleriyle birlikte Türk köylerine ölüm yağdıran en önemli çetecilerden birisi oldu. 1916'da, mebusu olduğu şehre Çarlık kuvvetlerinin eşliğinde bir çeteci olarak giren Garo, aynı şehirdeki Türk katliamının en önde gelen sorumlularından birisi oldu. Birçok ermeni gibi, Ermenistan rüyasının gerçekleşmediğini görerek, önce Avrupa'ya, sonra da Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiği anlatılmaktadır.

Şöhret Ana: Yeşilyayla'ya Hayat Veren Türk Kadını bölümü aslında hazin bir hikâyeden başka bir şey değildir. Zira erkek nüfusun kalmadığı bu ve benzeri köylerde, o zor şartlar karşısında tüm işleri kadınlar görmekteydi. İşte Şöhret Ana bu kahraman Osmanlı kadınlarından birisiydi. Yazar bu durumu, yaptığı bir alıntıda şu şekilde kaydediyordu: 'Bu köylerde bir sene kadar sadece kadınlar imâme ve muhtar görevi ile Erzurum'a, hükümete gelip işlerini görmüşlerdi. Çünkü bir tek erkek bile kalmamıştı.

Soykırım Şahitleri bölümünde, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir, dönemin Erzurum emniyet müdürlüğü görevini yürüten Kantarcızâde Hacı Mustafa, Mustafa Kemal Paşa, 1980'den 1989'a kadar cumhurbaşkanlığı yapan Kenan Evren ve 1985-1989 yılları arasında Erzurum Valisi olarak görev yapan Recep Birsin Özen'in Ermenilerle

ilgili sözlerine yer verilmiş, müteakiben Yeşilyayla kazısının yapıldığı dönemde hükümet ve devlet erkânının önde gelen kişilerinin konuyla ilgili yaptığı açıklamalar aktarılmıştır.

Türkler... Ermeniler... Neler Denilmişti adlı bölümde, Türkler ve Ermeniler hakkında yerli ve özellikle yabancı devlet adamları, gazeteciler ve konsoloslarının neler söylediğine yer verilmiştir.

Soykırım Yıllar Sonra Basında kısmında ise, yaşayanların dilinden Yeşilyayla soykırımı anlatılmıştır.

Yeşilyayla Soykırımının Kamuoyuna Duyurulması başlığı altında, dönemin Erzurum Valisi'nin 28 Eylül 1988 tarihinde yaptığı basın açıklamasına yer verilmiştir ki, bu açıklamalar bir gün sonraki basın-yayın organlarında yayımlanmıştır. Prof. Dr. Konukçu, kitabının bu bölümüne, bu gazete küpürlerinden birkaç örnek koymayı ihmal etmemiştir.

Yeşilyayla'da Basın Toplantısı bölümünde ise yine kazı yapıldığı dönemin Erzurum Valisi tarafından, Yeşilyayla'daki durum, yerli ve yabancı basın mensuplarına bir kez daha ilan edilmiştir. Validen sonra söz alan ve soykırım yapıldığı anda 7-8 yaşlarında olan Asaf Kotan adında Yeşilyaylalı bir köylü, olaylara şahit birisi olarak hadiseleri ileri gelenlere ve basın mensuplarına ifade etmiştir. Kitabın bundan sonraki sayfalarında, bu basın toplantısına ait gazete küpürlerine geniş ölçüde yer verilmiştir.

Yeşilyayla Kazısı adlı bölümde ise, kazı raporu yayınlanmıştır. Bu kısımdan kazının nasıl ve ne şartlarda yapıldığı anlatılmaktadır. Burada ifade edildiğine göre, 7 Ekim 1988, Cuma günü saat 07 ile 16 saatleri arasında gerçekleştirilen kazı sırasında, Prof. Dr. Enver Konukçu'nun tavsiye ve yönlendirmeleriyle hareket edilmiş, 1-2 metre derinliğe inilmiş ve Türklere ait önemli bulgulara tesadüf edilmiştir. Eserin bu kısmının müteakip sayfalarında, yapılan kazıya ait kazı anı görüntüleri, çıkartılan buluntuların fotoğrafları ve kazı sonrası vatandaşlarla ileri gelenlerin buluntularla birlikte çekilmiş fotoğrafları yer almaktadır. Bu bölümün son kısmında ise, Yeşilyayla kazısının ulusal basındaki yansımalarından kopyalar sunulmuştur.

Yeşilyayla kazısını müteakiben oradan ve Alaca köyünde yapılan kazıdan çıkartılan buluntular, Erzurum Müzesi dâhilinde düzenlenen Soykırım Seksiyonu'nda sergilenmiştir. Bu bölüm, başta dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve

Başbakanı'nın da katıldığı bir törenle açılmıştır. Erzurum Müzesi'nde Soykırım Seksiyonu'nun Açılışı' adlı kısımda, bu açılışa ait bilgiler, buluntulara ve iştirak edenlere dair fotoğraflar yayımlanmıştır. Bu bölümün son kısmına ise, Yeşilyayla köyünün Erzurum, Türkiye ve Dünya üzerindeki yerini gösteren haritalar ilave edilmiştir.

Kitabın bundan sonraki kısmında, Atatürk Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Cevat Başaran'ın Yeşilyayla toplu mezar kazısının arkeolojik değerlendirmesine yer verilmiştir. Sonuç olarak, Oba köyü ve Alaca köyü katliamlarında olduğu gibi Yeşilyayla'da da özellikle savunmasız yaşlı, erkek, kadın ve çocuklar topluca katledilmiştir. Bu değerlendirmeyi müteakiben, kitap bibliyografik notlarla sona ermektedir.⁸¹

j. Akça Koca ve Kocaili

Bu kitap Kocaeli Büyükşehir Belediyesi İSU Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları tarafından 2016 yılında Kocaeli'nde basılmıştır. Eser 320 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Önsöz, Su ve Medeniyet yolculuğu, İçindekiler, Önsöz, Giriş, Dört bölüm, Sonuç, Kaynakça, Kocaeli Akça koca Bey Anıt Mezarı, Uluslararası Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu başlıkları ile son bulmaktadır.

Önsöz bölümü dönemin Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı İbrahim Karaosmanoğlu tarafından kaleme alınmış olup, kültürel ve tarihi çalışmalarından bahsetmiştir. Şehre ismini veren Osmanlı Devletinin kuruluşunda önemli katkılar sunan, büyük fatihlerden biri olan Akça Koca temalı sempozyum yapıldığını ifade etmiştir. İSU Genel Müdürü İlham Bayram tarafından Su ve Medeniyet Yolculuğu başlığı altında genel müdürlük olarak yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Dört bölümden oluşan eserin birinci bölümünde; Beyliğin Kuruluşuna Kadar, Osman Bey'in Çağdaşı Nogay Kökenli Cuximpaxis Tartar, Cuximpakxis Tartare, İkinci bölümünde; Akça Koca, Üçüncü bölümünde; Akça Koca'nın Ölümü, Dördüncü bölümde; Kocaili bölümlerinden oluşmaktadır. İkinci Önsöz bölümünde ise Prof. Dr. Enver Konukçu tarafından hazırlanmıştır. Bu kısımda Akça Koca hangi kaynaklarda geçtiğini, Akça Koca ismini ilk nerede ve nasıl duyduğunu ifade etmiştir. Yazarın, Bolu bölgesi Türkmen Kabileleri

⁸¹Enis Şahin, **Kaynak Tahlili: Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)**, Ermeni Araştırmaları, Sayı 14-15, Yaz-Sonbahar 2004: <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=32> (07.03.2020, Saat:22:04)

teziyle mezun olduktan sonra Akça Kocaya daha da ilgisi arttığını ve bu çalışmalarda desteklerini esirgemeyen kişilerden bahsetmiş ve şükranlarını sunmuştur. Giriş bölümünde, Kayıların Bithynia ucuna yerleştiğinde Kostantinapolis'te hâkim olan hanedan Palaiologoslar idi. Türkleri Nikomedia'ya yaptıkları akınları durdurmak için bölgedeki kaleleri güçlendirmişlerdi. Bapheus savaşı Türklerin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bapheus savaşıyla ilgili farklı bilgiler olduğundan bahsetmektedir. Kayılardan beyliğe geçişte ilk önemli beyin Osman Bey olduğu anlatılır. Akça Koca'nın Abdülfattah'ın torunu olduğu babasının ise vakfiyeye göre Abdülmelik olduğu ifade edilmiştir. Kayı birliğine giren boy beyi olduğu zikredilir.⁸² Günümüzdeki Kocaeli, adını Akça Koca'da almıştır. Osman gazi oğlu Orhan ile Sakarya bölgesindeki fetihlere Konur Alp, Abdurrahman Gazi ve Akça kocayı görevlendirdiğinden bahsedilir. 1326 yılından 1328 yılına kadar Akça Koca Nikomedia dışında her yeri, ele geçirdiğini Osman Gazi ve Orhan'ın ise burayı Kocaili diye ilk defa il olarak Akça Kocaya verdiği anlatılmaktadır. Eserde Osman Gazinin kardeşi oğlu olan Ak Temür ile ilgili bilgiler de vardır. Kandıra hakkında bilgiler verip buranın fatihinin Akça Koca olduğu belirtilmektedir. Abdurrahman, Konur Alp, Kara Mürsel gibi dostları ile ilgili bilgilerde yer almaktadır. Seyyahlarında bölgeyle ilgili gözlemleri de eserde geçmektedir. Ayrıca günümüzde Akça Koca adını taşıyan tek yerleşim yerinin Karadeniz kıyısında önce Bolu'ya sonra Düzce'ye bağlı bir ilçe olduğu ifade etmektedir. Gebze ile Samandıra hakkında bilgiler de eserde yer almaktadır.

Eserin birinci bölümünde, Kayılardan beyliğe geçişte ilk önemli beyin Osman bey olduğunu, Türk kaynaklarında göre Osman bin Ertuğrul Grek kaynaklarında ise Othman olarak geçtiği belirtilmektedir. Altınordu'da Emir Nogay öldürüldükten sonra bazı kabileler Nogay diye isimlendirildiği, kılıç artığı olmamak için Karadeniz üzerinden İlhanlılara giderken ters rüzgâr yüzünden Ereğli'ye atıldığını ve Bizans'ın eline düştüğünü ifade etmektedir. Hristiyanlığı kabul ederek Bizans'ın hizmetine girerek İzmit'in müdafaasına tayin edilmiş, Osman Bey ile Yenişehir'de bunları mağlup edildiğine dair bilgiler yer almaktadır.

⁸²Enver Konukçu, **Akça Koca ve Kocaili**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi İSU Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları, Kocaeli 2016, s.24.

Eserin ikinci bölümünde, Osman Beyoğlu Orhan'a KaraTiğın ve KaraÇevış üzerine yürümesini, bu sırada yanına dört seçkin arkadaşları olan Akça Koca'yı, Konuralp'i, Gazi Abdurrahman'ı Köse Mihail'i verdi. Geyve, Akhisar ve Mekece tarihi yolu üzerinde olduğu, buraya ilk akınları Osman Beyin başlattığı, Orhan'ın bu hasarları Beylik sınırları içine kattığını, idareciliğini de Akça Koca'ya ve Konulalp'e verdiğini öğrenmekteyiz. Osmanlı Beyliği topraklarını Kuzeyde Sakarya Nehrine ve ilk defa denize ulaştıran Akça Koca olduğunu söyler. Merkezi İzmit olan Kocaeli, adını XIV. yy. Osmanlı ileri gelenlerinden Akça Koca'dan almıştır. Akça Koca, Ertuğrul ile birlikte Horasan'dan Erzurum yolu ile Ankara bölgesine daha sonra da Domaniç ve Söğüt göç ettiği bilinmektedir. 1326-1328 yılları arasında Nikomedia dışında Aşağı Sakarya'nın batısı ile Karadeniz ve Boğaz Körfez arasındaki yarımadaı, Osman Gazi ve Orhan tarafından Kocaili diye kendisine bıraktığı ifade edilmiştir. Aşağı Sakarya bölümüne akınlarda bulunan bir başka kişi de Osman Gazi'nin kardeşi oğlu Ak Temür'dür. Kandıra Fatih Akça Koca'nın mezarı Kandıra ile Kalpe arasında Baba Tepe denilen yerdegömülüdür. Samandıra Hisarı ile ilgili kaynaklarda geçen ifadeleri eserde paylaşmıştır. Samandırayı'da Akça Koca'nın feth ettiği söylenmektedir. Aydos Hisarı'nın da sarp bir yerde kurulu olduğu için zapt edilmesinin güç olduğunu, kale tekfurunun kızının yardımı ile ele geçirildiğini, bu kız ile Abdurrahman Gazi ile evlendiğini ve bir oğullarının olduğu eserde anlatılmaktadır. Kadı Fazlullah'ın Akça Koca neslinden olduğunu Kadı Fazlullahın oğlu Kutbettin İsmail Çelebi'nin ise II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet zamanında yaşadığını öğrenmekteyiz. Akça Koca'nın günümüze kadar ki soy kütüğü eserde mevcuttur.

Eserin üçüncü bölümünde, Orhan Gazi'nin Bizans ile yaptığı Palekanon (1329) Savaşının farklı kaynaklardaki bölümleri burada toplamıştır. Daha sonra Akça Koca'nın vasiyeti olan İzmit Kalesinin fethine girişildiğini, deniz boyunun Akçakoca'nın yetiştirdiği Kara Mürsel'e verildiği anlatılmaktadır. Evliya çelebinin İzmit güzellemleri de eserde yer almaktadır. İzmit alındıktan sonra buranın idaresi Orhan Gazinin oğlu Süleyman Paşaya verildikten sonra Göynük, Tarakçı ve Mudurnu'da Osmanlı egemenliğine girdiğinden söz edilmektedir. İbn Battutta'nın Mekece, Geyve ile taraklı gözlemleriyle alakalı bilgiler bu bölümdedir. Yıldırım Bayezid döneminde Taraklıların bir kısmının devletin emriyle Kostantinapolis'e yerleştiklerini ancak Ankara Savaşı sonrasında Bizans İmparatoru bunları şehirden çıkardığı anlatılmaktadır. Sahildeki

Maltepe, Kartal ve Pendik gibi kasabalar Çelebi Mehmet tarafından alındığından bahsedilmektedir.

Eserin dördüncü bölümünde ise Kocaeli hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Devamında zengin bir geçmişe sahip olan İzmit ile alakalı bilgiler mevcuttur. Akçakoca ilçesi (1934), Akçakoca Cami, Yarımca, İzmit, Gebze, Aydos, Samandıra, Yoros, Kandıra, Kefken, Karamürsel, Yalakabad, Dil ve Yalova ile alakalı kaynaklardaki bilgilere başvurarak anlatılmıştır. Boğaza Karadeniz tarafından girişte Rumeli ve Anadolu tarafında da kale altındaki Kavaklar diye bilindiği, Yoros altındaki kasabanın ise Anadolu Kavağı olduğunu bize aktarmaktadır. Boğazdan Karadeniz'e girdikten sonra Anadolu sahilindeki ilk uğrak yerin Riva olduğunu bura ile ilgili kaynaklardaki bilgiler paylaşılmıştır. Riva'dan sonra ise Şile'nin Barışyolu ile ele geçirildiğini bize aktarmıştır.

Eser genel olarak Kocaili tarihinin oldukça eski bir geçmişe sahip olduğunu anlatan bir eserdir. Eserde ayrıca Osman ve Orhan beylerin çağdaşı olan ve Kocaili'ne adını veren Akça Kocadan bahsedilir. Eser aynı zamanda ana kaynakları olduğu gibi yansıtmaması farklı bir deneyim olduğunu anlatmıştır. Akça Koca ve Kocaili'nin tarih içinde birçok izler bırakmış olduğunu söyleyerek açığa çıkartılmaya çalışılmıştır. Eser vermiş olduğu bilgiler ışığında oldukça mühim bir yere sahiptir.

k. Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan

Bu kitap Tercan Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığı tarafından Ankara'da 1998 tarihinde basılmıştır. Eser 519 sayfadan meydana gelmektedir. Çoklu yazar tarafından kaleme alınmıştır. Prof. Dr. Enver Konukçu tarafından kaleme alınan bölüm 187 sayfadan oluşmaktadır.

Kitap; İçindekiler, Önsöz, Sunuş, Prof. Dr. Enver Konukçu tarafından hazırlanan Tercan Tarihi, Prof. Dr. Hamza Gündoğdu tarafından hazırlanan Tarihi Kalıntılar, Doç Dr. Hakkı Yazıcı tarafından hazırlanan Coğrafya, Prof. Dr. Muharrem Güleriyüz tarafından kaleme alınan Tarımsal Yapı ve Ekonomik Durum ana başlıklar haricinde Kültür, Sosyal Hayat, Eğitim, Sağlık, Spor, İdari Yapı ve Kitap hazırlama Komitesi bölümlerinden meydana gelmiştir.

Önsöz bölümünde Prof. Dr. Enver Konukçu bölge tarihiyle ilgili yapmış olduğu çalışmalardan bahsetmiştir. Tercan tarihi hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Kara ve

Akkoyunlular devrinde Tercan'ın öneminden bahsedilmiştir. Şah İsmail döneminde bölgenin ıssızlaştığı anlatılmış, 1514 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Tercan eski hayatına kavuştuğunu anlatmaktadır. Bunun yanında ilk işgal acılarını Ruslar ile yaşadığını ve Ermenilerin bölgedeki yıkıcı faaliyetleri ve katliamları da anlatılmaktadır. Milli Mücadele zamanında Ulu Önder Mustafa Kemal'in Tercan'da bir gece konaklaması da eserde anlatılır. Tercan ve yöresiyle ilgili olarak coğrafi bilgiler anlatıldıktan sonra Tercan isminin ne anlama geldiği, ilk olarak kimler tarafından ortaya çıkarıldığını, Tercan yerine söylenen Mama Hatun hakkında genişçe bilgi verilmektedir. Oldukça eski bir geçmişe sahip olduğu anlatılır.⁸³ Urartuların bölgenin ilk sahipleri olduğu belirtilir. Urartuların Tercan'daki tek arkeolojik merkezi Şirin Kale olduğu ifade edilir. Urartuların, Kimmerlerin istilasına maruz kaldıklarını ve Med'ler tarafından son verildiği anlatılmaktadır. Daha sonra bölgede Romalıların görüldüğünü ifade eder. Roma-Part dengesinin İran'daki temsilcisinin Sasaniler olduğunu, ayrıca Kafkasya'nın kuzeyinden Avrupa'ya doğru Hun akınları olduğu sırada Türkler ilk defa bölgeye akın yaptıkları ifade edilmektedir.

Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra Bizans'a bağlanmıştır. İslamiyet'in Erzincan, Erzurum ve çevresinde Tercan'da VII. Yüzyılda yayıldığı anlatılır. Erzurum ve bölgesine ilk Türk akınlarını İbrahim Yinal yapmış olduğunu arkasından Tuğrul Bey tarafından devam ettirildiğini ve Sultan Alparslan tarafından bölgeye gelinmiş ve Bizans ordusunu Malazgirt'te mağlup ettiğini ve Türk akınların hız kesmeden deva ettiğini anlatmaktadır. Saltukluların son hükümdarı Melikşah olduğu bu sırada Konya'da Rükneddin Süleyman Şah'ın hüküm sürdüğü, 1202 tarihinde Saltuklu hâkimiyetine son verildiği anlatılır. Eratnalılar, Kadı Burhaneddin ve Mutahharten devirleriyle de ilgili bilgiler verilmiştir. Kara ve Akkoyunlular geniş şekilde anlatılmıştır. Bu devletlerin kuruluşunu, siyasetini vb. gibi birçok faaliyetlerinden bahseder. Eser de Şah İsmail'in faaliyetlerinden bahis geçer. Osmanlı Padişahları olan Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, IV. Murat gibi padişahların Tercan bölgesine geldikleri ifade edilmektedir. XIX. Yüzyılda Tercan'da yaşanan olayları ve yapılan çalışmaları anlatmaktadır. XIX. Yüzyıla ait Tercan köyleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. XX. Yüzyıl başında Tercan ile ilgili kısa bilgiler geçmektedir. Bölgeye gelen seyyahlardan da bahsedilmiş olup, ilk

⁸³Enver Konukçu, vd., **Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan**, Tercan Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.30-32.

seyyahın Wilhame of Rubruck olduğunu daha sonra Venedikli Marco Polo, Arap seyyah İbn Battuta, İtalyan Balducci Pegolotti, İspanyol Ruj Gonzales de Clavijo, Jean-Babtiste, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, Fransız Le Comte de Cholet, Batılı E.Simth ve H.G.O. Dwight, P.V. Tschihatscheff tanınmış önemli seyyah ve coğrafyacılarıdır.⁸⁴ Osmanlı-Rus Savaşlarında Tercan önemli bir konuma sahip olduğu ve yapılan mücadelelerden bahsedilmiştir. Özellikle 1916-1918 yılları arası dönem ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Ermenilerin Tercan ve bölgesinde yaptıkları katliamları ve bu katliamları yapan, öncülük eden Ermeniler, batının da desteğini alarak Türkler ve Müslümanlara soykırım uygulamıştır. Milli mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında, Milli mücadele için yapılan çalışmalar anlatılmıştır. Vilayet kongresi de eserde geçmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın ve arkadaşlarının Tercan'da bir gece geçirdiğini ve yaşanan gelişmelerden bahsedilmiştir. Kazım Karabekir'in yaptığı ziyarette anlatılmaktadır. Eylül-Ekim 1924 yaşanan depremten dolayı Gazi Mustafa Kemal bir ziyarette bulunduğunu zikredilir. 1927 yılına ait Tercan'daki Ekmekçiler, Otelci, Berber, Bakkal, Tuhafiyeci, Terzi, Mühürücü, Demirci, Sarac, Kantarcı, Kasab, Kahveci gibi kuruluşların isimlerden bahsedilmektedir. Çoklu yazar tarafından kaleme alınan eser vermiş olduğu çok değerli bilgiler açısından önem arz eder.

I. Şehr-i Mübarek Erzurum

Bu kitap Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları tarafından Ankara'da 1989 tarihinde basılmıştır. Eser 430 sayfadan meydana gelmektedir. Çoklu yazar tarafından kaleme alınmıştır. Prof. Dr. Enver Konukçu tarafından kaleme alınan Tarihte Erzurum bölümü 133 sayfadan oluşmaktadır.

Kitap; İçindekiler, birinci bölümde; Doç. Dr. Enver Konukçu tarafından kaleme alınan Tarihte Erzurum, ikinci bölümde; Doç. Dr. Hamza Gündoğdu tarafından kaleme alınan, Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar, üçüncü bölümde; Doç. Dr. Hayati Doğanay tarafından kaleme alınan, Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri, dördüncü bölümde; Doç. Dr. Bilge Seyidoğlu tarafından kaleme alınan Erzurum Folklorü, beşinci bölümde; Doç. Dr. Naci Sami Okçu ile Yrd. Doç. Dr. Turgut

⁸⁴Enver Konukçu, vd., **Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan**, Tercan Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.129-133.

Karabey tarafından kaleme alınan Erzurumlu Şair, Yazar, İlim Adamları ve Sanatkârlar bölümlerinde oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümünü kaleme alan Prof. Dr. Enver Konukçu genel olarak Erzurum Tarihinin geçmişinin çok eskiye dayandığını, bu konuda ilk adımın II. Abdülhamit döneminde atıldığını ifade etmiştir. Erzurum tarihiyle ilgili geçmişten günümüze çalışma yapan kişilerin bahsi geçmektedir. Erzurum ilinin coğrafi konumu anlatılıp öneminden bahsedilmiştir. Urartular, Hititler, Ermeniler, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar ve Türkler sırasıyla hüküm sürmüşlerdir. Erzurum'un ilk adları Karintis, Karin,/Garin, Karana, Karnoi Kalghak, Karnoi Kağak olduğu bilgisi verilir. Emevi ve Abbasiler Erzurum için Kalikale ismin kullanmışlardır. Erzurum tarihi ve yerine kullanılan isimlerle ilgili bilgiler mevcuttur.⁸⁵ Sasani-Bizans mücadelesinde Erzurum'un önemli bir kilit nokta olduğunu, yaşanan savaşlardan ve sonrasında ilgili bilgiler verilmiştir. Erzurum'da İslam hâkimiyeti Hz. Osman devrinde, Habib b. Mesleme isimli komutan vasıtasıyla olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra İslam dünyasının ilk hanedanı olan Emevilerin Doğu Anadolu'daki sınırlarını genişletmek için yapılan mücadelelerden bahsedilmiştir. Ayrıca eserde X. Ve XI. Yüzyılda Oğuzlar Doğu Anadolu'ya akınlar yaptığı bilinmekle birlikte, Selçukluların düzenli akınları Tuğrul Bey zamanında başladığını, Alparslan ile birlikte zirveye ulaştığını anlatmaktadır. Malazgirt zaferinden sonra Doğu Anadolu'da beylikler kurulmuş olup, Erzurum bölgesinde ise Saltuklular hüküm sürdüğünü ve bu beylik hakkında bilgiler vermiştir. Saltuklulardan sonra Erzurum'u yöneten bir başka Türk Hanedanı Selçuklulardır. 1202-1230 yılları arasında hüküm sürmüştür. 1230-1308 yılları arasında Erzurum, Anadolu Selçukluları hâkimiyeti altında, 1308-1336 yılları arasında ise İlhanlı egemenliği, kısa bir süre Eratnalılar, 1380-1468 tarihi arasında Karakoyunluların, 1394-1405 tarihinde Timurlenk, 1378-1514 yılları arasında Akkoyunlular, 1514-1556 yılları arasında Yavuz Sultan Selim ve Kanuni devrinde Osmanlı hâkimiyeti altında hüküm sürmüştür. On iki yıllık Osmanlı-İran savaşında Erzurum'un önemli ikmal ve harekât üssü olduğu olduğu anlatılmaktadır. XVII. yüzyılda Erzurum şehir olarak gelişimini tamamlamış Osmanlı'nın doğu seferlerinde kışlık merkez olarak şöhret kazandığından bahsedilmektedir. Dönemin Erzurum tarihine iz bırakan en önemli valisinin Abaza Mehmet Paşa olduğunu bizimle

⁸⁵Enver Konukçu, vd., **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1989, s.4-8.

paylaşmaktadır. XVIII. yüzyılda ise Erzurum doğu-batı ticaretinin geçiş merkezi olduğu ve dönemin Erzurum ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca bu dönemde meydana gelen Revan meselesi yüzünden Erzurum siyasi ve askeri hareketlilik yaşadığını öğrenmekteyiz. II. Mahmud döneminde yapılan askeri reformların Erzurum'da da uygulandığı anlatılmaktadır. Hatta bu reformlar yüzünden Erzurum'da bir ayaklanma çıktığını, Serasker Galip Paşanın karışıklığı bastırdığı anlatılmıştır. 1829-1918 yılları arasında Osmanlı-Rus savaşları vuku bulduğu ve bu dönemde Erzurumun sürekli el değiştirdiği anlatılır. Bizans'ın son dönemine kadar Erzurum'da Gürcü, Araplar, Yahudiler, İranlılar ve Ermeniler yaşıyordu. Saltuklulardan Osmanlılara kadar ermeniler yaşayışlarını sürdürdüler. Erzurum'un Doğu-Batı ticaret yolu üzerinde olması buradaki Ermeni nüfusunu artmasına sebep olduğunu anlatmıştır. Fransız İhtilalinin yaydığı milliyetçilik hareketleri, Ermenilerin de hareketlenmesine neden olarak bir kısım bölücülük faaliyetlerine giriştiklerini anlatmaktadır. Özellikle 1916-1918 yıllarında Ermeniler, Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu'da katliamlar gerçekleştirdiklerinden bahsetmektedir. Tanzimat'tan Mütarekeye kadar Erzurum hakkında önemli bilgilerde vardır. Eserde Erzurum'dan geçen seyyahlar hakkında bilgiler verilmiştir. Guillaume de Rubruquis, Marco Polo, Odoric de Pardenone, İbn Battuta, Ruy Gonzeles de Clavijo, Evliya Çelebi, Jean-Babtiste Tavernier, B. Pegolotti, Montesquieu, J. Morrier, Paul Lucas, E. Neumann, E. Von Haffmeister vb. gibi seyyahların Erzurum ile ilgili kesitleri eserde yer almıştır.⁸⁶ Ayrıca eserde 1918-1923 Milli Mücadele döneminde Erzurum'da yaşanan faaliyetler hakkında önemli bilgilerden de bahsedilmektedir. Özellikle milli mücadelenin başlamasında çok önemli bir yere sahip olan Erzurum Kongresi ve sonrasında yaşananlardan bahsedilmiştir. Doç. Dr. Hamza Gündoğdu tarafında kaleme alınan ikinci bölümde, zengin bir geçmişe sahip olan Erzurum'un günümüze ulaşan birçok kalıntı üzerinde durulmuştur. Doç. Dr. Hayati Doğanay tarafından üçüncü bölüm oluşturulmuş olup, bu bölümde Erzurum'un genel, beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri hakkında detaylı mühim bilgiler verilerek esere zenginlik katmıştır. Doç. Dr. Bilge Seyidoğlu tarafından ise Erzurum folklorü adı altında bir bölüm oluşturularak halkın bildiği maddi manevi Folklorler'den bahsedilmiştir. Doç. Dr. Naci Sami Okçu ile Yrd. Doç. Dr. Turgut Karabey tarafından hazırlanan bu bölümde

⁸⁶Enver Konukçu, vd.,**Şehr-i Mübarek Erzurum**, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1989, s.118-123.

Erzurumlu Şair, Yazar, İlim Adamları ve Sanakatlar dönemlere ayrılarak Anadolu Selçuklu, Osmanlılar, Cumhuriyet dönemi olarak tek tek anlatılmıştır. Zengin kaynaklardan faydalanılarak kaleme alınan eser, ayrıca her bölümün kendi alanı hocaları ile hazırlanması sebebiyle oldukça önemli önemli bir yere sahiptir. Vermiş olduğu bilgiler oldukça değerli ve mühimdir.

m. Otlukbeli Meydan Savaşı (11 Ağustos 1473)

Bu kitap Erzincan Valiliği Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayınları, Erzincan Belediye Başkanlığı Yayınları tarafından 1998 tarihinde Ankara’da basılmıştır. Eser 492 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; Sunuş, Önsöz İçindekiler, Kaynak ve Araştırmalar, (Otlukbeli, Başkent, Eski Dere, Gelengeç, Hayıklar, Kelkit, Köse, Kötür, Lori, Mama Hatun, Pekiç, Pulur, Sadak, Sinar, Talas, Üç Ağızlı, Kayılar, Osmanlılar, Fatih Sultan Mehmed, Koyul Hisar, Trabzon seferi, Gedik Ahmet Paşa, Bayındır, Akkoyunlular, Uzun Hasan),Kaynak Eserlerde Otlukbeli Meydan Savaşı, Araştırma Eserlerde Otlukbeli Meydan Savaşı, Otlukbeli’nden Sonra Osmanlı-Akkoyunlu Yakınlaşması, Mimari Eserler, Harita ve Resimler bölümünden oluşmaktadır.

Eserin içindekiler kısmına baktığımızda 6 ana başlık dikkat çekmektedir. Birçok başlıktan oluşan ilk bölümünde Otlukbeli’nin coğrafi konumu ve özelliklerinin yanı sıra kısa bir tarihçesi hakkında bilgiler mevcuttur. Bunun yanında Otlukbeli, Başkent, Eski Dere Gelengeç, Hayıklar, Kelkit, Köse, Kötür, Lori, Mama Hatun, Pekiç, Palur, Sadak, Sinar(Çayır Yolu), Talas, Üç Ağızlı gibi Otlukbeli ile ilgili mühim köy ve kasabalarla ilgili kısa tarihi ve coğrafi bilgiler mevcuttur. Kayılar kısmında ise büyük devletler kuran aşiretleri Osmanlıları kuran aşiretin Kayı olduğunu ifade eder. Ongunu “Şahin” olduğunu anlatmaktadır. Ne zaman Anadolu’ya geldiğini, hangi bölgelere geldiklerini, kimlerle ilişki kurdukları hakkında bilgi vermektedir. Anadolu’nun birçok yerinde Kayı isimli yerlere rastlanıldığı anlatılmaktadır. Osmanlılar kısmında ise Fatih Sultan Mehmet’e kadar devletin başına geçenlerin hakkında kısa bilgiler vermektedir. Fatih Sultan Mehmet(1451-1481) kısmında dönemiyle ilgili kısa bir bilgi verdiği, bunun yanında Fatih Sultan Mehmet ile Uzun Hasan arasındaki hadiseleri ile ilgili olarak farklı kaynaklardan bilgiler anlatmaktadır. Özellikle Trabzon İmparatorluğu’nun koruyucusu olan Uzun Hasan devletin kurulması için Osmanlılarla savaşı göze alamadığını ifade etmektedir.

Koyul Hisar (1460) başlığı altında kısaca Fatih Sultan Mehmet'in Koyul Hisar'ı almakla görevlendirdiği Hamza Bey'e emirlerinden ve sonunda kaleyi alamayıp etrafa saldırdığını ve bu saldırıya uğrayanların meseleyi Uzun Hasan'a şikâyet ettikleri anlatılmaktadır. Trabzon seferi ile alakalı olarak ana kaynaklar olan XV. yüzyıl tarihçisi Tursun Bey, İbn Kemal, Hoca Sa'deddin, Akkoyunluların resmi tarihi sayılan Tihrani, İdris-i Bidlisi'nin Trabzon Seferine dair ifadeleri yer almaktadır.⁸⁷ İlgili kısımda ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in soy kütüğü de mevcuttur. İlgili bölümde Fatih Sultan Mehmet devrinin önemli devlet adamlarından biri olan, Şehzade Mustafa'nın lalası gibi birçok görevi yerine getirmiş ancak daha sonra Bayezid ile araları açılmış, daha sonra Cem yanlısı diye suçlanarak idam edildiği anlatılmaktadır. Bayındır başlığı altında ise Akkoyunluların Bayındır boyuna mensup olduğunu ifade ederek Reşideddin Cami üt-Tevarih "Daima nimetle dolu olan yer", Yazıcızade ise Bayındır sözünü "Daima zengin ve bol nimetli" anlamına geldiğini, kutlu hayvanı (songunu) ise, sungur kuşu(bir doğan türü) olduğunu bildirmektedir. Ebu'l-Gazi ise kuşu şahin dediğini ifade etmektedir. Ayrıca 1404'de İspanyol seyyah Ruj Gonzales de Clavijo, Timur'a giderken Gümüşhane-Erzincan yolculuğu esnasında Alanya köyünden geçtiğini, bu köyle ilgili izlenimlerini eserde geçmektedir. Akkoyunlular kısmında ise Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya bir dönem hâkim olmuş Al-i Bayındırıye olarak da denilen büyük bir Türkmen hanedanıdır. Koyunlu Türkmenlerinin "Ak" kısmını temsil eden hanedanın kurucusu Kara Yölük Osman beğdir. Bir takım mücadelelerden sonra Temürleng'in Anadolu seferine öncülüğü hizmetine karşılık Diyar-ı Bekr'de beyliğini ilan etmiştir. Karakoyunlularla savaşırken yaralanıp Erzurum'da öldüğünü anlatmaktadır. Ondan sonra sırasıyla oğulları başa geçmiştir. Yazar Akkoyunlular ile ilgili "kabileler birliği" veya Türkmen dayanışmasını gerçekleştirdiğini ifade edip boyların sıralaması son derece önemlidir. İlgili kısımda dönemin ana kaynağı olan Kitab-ı Diyarbekiriyye'de Kara Osman'la ilgili kısımlarının özeti bahsedilir. Uzun Hasan ve dönemi ile ilgili de kısa bir özet anlatılıp, Uzun Hasan'ın soy kütüğüne yer vermiştir. Ayrıca bölümün son kısmında Prof. M.H. Yinanç Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın Akkoyunlu münasebeti ile ilgili yazmış olduğu açıklamalara yer vermiştir.

⁸⁷ Enver Konukçu, **Otlukbeli Meydan Savaşı (11 Ağustos 1473)**, Erzincan Valiliği Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayınları-Erzincan Belediye Başkanlığı Yayınları:11, Ankara 1998, s.30-34.

Kaynak eserlerde Otlukbeli Meydan Savaşı bölümünde ise Fatih Sultan Mehmet'in yarlığının orijinal ve tercüme metni verilmiştir. Döneminin ana kaynakları olan Mehmed Neşri'nin Kitab-ı Cihannüma; Hikayet-i Vakı'a-i Tokat, Hikayet-i Harb-ı Hasan Dıraz, Hikayet-i Vakı'a-i Has Murad Hikayet-i Dıraz başlıkları altında Otlukbeli Meydan Muharebesi döneminin öncesini ve sonrasını anlatmaktadır. İlk devir Osmanlı tarihçisi olan Oruc İbn Adil, Tevarih-i Al-i Osman adı ile Osmanlı tarihinin tarihini yazdığını eser beyliğinin kuruluşu ve genişleme çabalarında bahsetmektedir. Fransız Babinger tarafında bize kazandırılan eser az da olsa Otlukbeli Meydan Savaşı ile ilgili bilgiler vermektedir. Gerçek adı bilinmeyip Hadidi mahlasıyla ünlenen Çelebi ise 1522 yılına kadar ki hadiseleri Tevarih-i Al-i Osman adlı eserinde anlatmaktadır. Otlukbeli Savaşı ile ilgili bilgiler beyitler şeklinde verilmiştir. Yazarı belli olmadığı için Anonim Tevarih-i Al-i Osman adı verilen eserde ise Sultan Mehmet ve Uzun Hasan ile ilgili bilgiler mevcuttur. Dursun Beğ'in kaleme aldığı Tarih-i Ebul-Feth eseri ise 1487 tarihine kadar ki hadiseleri anlatmaktadır. Ayrıca Dursun beğ hakkında ise pek malumatın olmadığı, bir tımarlının oğlu olduğunu ifade edip Trabzon seferinde divan kâtibi ve Anadolu ve Rumeli Defterliği görevinde bulunduğu ve 1490 yılında ölmüş olduğunu varsayılır. Şemseddin Ahmet veya Kemalpaşazade diye tanınan İbn Kemal Tokat sancak beylerinden Süleyman Çelebinin oğludur. Birçok eseri vardır. On defterden oluşan ve her defterde bir Osmanlı padişahını anlattığı Tevarih-i Al-i Osman eserinde Otlukbeli ile ilgili olarak önceki eserlere dayanarak anlatmıştır. İlgili kısımlar eserde anlatılmaktadır. Mu'ali'nin ise asıl adı Seyyid Mir b. Muzafferdir. Hünkarnameyi Sultan Mehmet zamanında kaleme almıştır. Yazması Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesindedir. Eserde Fatih-Uzun Hasan münasebetleri anlatılmaktadır. Hoca diye tanınan Mehmed Sa'deddin Efendi (1536-1599) padişah hocalığı yapmıştır. Yavuz Sultan Selim'in nedimi olan İsfahanlı Hasan Can'ın oğludur. Medrese eğitimi görmüştür. 1598 tarihinde Şeyhülislam olduğu anlatılır. Geçmiş yazarlardan da faydalanan Hoca Sa'deddin 1554 yılına kadar ki olayları anlatan Tac'üt-Tevarih eserini yazmıştır. Otlukbeli Savaşını ağır bir dille kaleme almıştır. Otlukbeli Savaşından bahseden bir başka kaynak ise Ruhi'dir. Eserde Kısa bilgiler yer almaktadır. Oxford nüshası Y. Yücel tarafından yayınlanmıştır. Babası Solakbaşı olduğu için Solakzade denen Mehmed Hemdemi Çelebi, XVII. Yüzyılda yaşamış şair ve yazardır. Eserine Tarih veya Solakzade Tarihi denir. Osmanlıların başlayıcından 1544 tarihine kadar ki dönem anlatılmıştır. Fatih Sultan Mehmet ve Uzun Hasan münasebetleri de

anlatılmıştır. 11 ayrı sahada 20’den fazla eseri bulunan Ahmet Dede’nin en önemli eseri Câmiü’-d-Düvel’dir. Münecimbaşı’nın Arapça yazdığı ve dünyanın kuruluşu ile ilgili efsanevi anlattıktan sonra IV. Mehmed saltanatına kadar ki dönemi ele alan bu eser, XVIII. yüzyıl başlarında Lale Devri padişahı III. Ahmet tarafından kurulan ve şair Nedim’in başkanlık ettiği bir heyet tarafından ilk defa olarak Türkçeye çevrilmiş ve 1867’de İstanbul’da üç cilt halinde yayınlanmıştır. Bizzat Nedim’in “Ağdalı kısımlarını biraz çıkardığını” belirtmiş olduğu gibi eksikleri bulunan bu çeviriden günümüzde sadece dönemin Türkçesinin yansıtılması amacıyla yararlanılmakta olup, kitabın bölümlerinin yakın geçmişte yayınlanmış diğer Türkçe çevirileri esas alınmaktadır. Münecimbaşı Ahmet Dede’nin kendi gözlemlerini bizzat aktarması, bir kısmı günümüze kadar ulaşmamış olan ve aralarında Batı kaynakları da bulunan toplam 72 kaynaktan yararlanması, eserinde nakilci değil tenkitçi bir yaklaşım sergilemesi, 1673’e kadar gözlemlediği tarihi açık bir üslûpla ortaya koyması ve ayrıntılardan kaçınmaması, her bir padişahı ayrı ayrı ele alması Câmiü’-d-Düvel’in günümüzde de Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından biri olma özelliğini sürdürmesini sağlamıştır.

Araştırma eserlerinde Otlukbeli Savaşı bölümünde ise Reşit Rahmeti Arat, W. Hinz, Hazım İşgüven, W. Minorsky, Selahattin Tansel, Şerafettin Turan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, John E. Woods, Yaşar Yücel-Ali Sevim, İlhan Erdem, gibi tarihçi yazarlar hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra eserlerinde geçen Otlukbeli Savaşını, yazar değerlendirmiş ve özetlemiştir.

Otlukbeli’nden sonra Osmanlı-Akkoyunlu Yakınlaşması kısmında ise, Fatih Sultan Mehmet, Otlukbelinden sonra Bayburd Hisarı üzerine yürüyüp burayı ele geçirmiştir. Kimseye zarar verilmemiş halk gündelik işlerini yapmışlardır. Akkoyunlular’dan Osmanlılara ilk sığınan kişi Uzun Hasan’ın oğlu Uğurlu Mehmet Beydir. Uğurlu Mehmet Bey babasına isyan etmiş ancak mücadeleyi kaybedip Osmanlıya sığınmıştır. Fatih Sultan Mehmet ise Uğurlu Mehmet Beyi Rum Eyaleti valiliğine tayin edip kızı Gevher Sultan ile evlendirmiştir. Bu evlilikten ise Göde Ahmet Beğ geldiğini anlatmaktadır. II. Bayezid döneminde ise iki devlet arasında münasebetler dostane olmuştur. Ancak sonra Akkoyunlu Uzun Hasan’ın haleflerinin güçlü kişilerden olmaması dolayısıyla ilişkiler bozulmuştur. Yavuz Sultan Selim döneminde ise Şah İsmail’in ortaya çıkışı ile Akkoyunluları Şerur savaşı ile mağlup ettiği ve Tebriz’de tahta oturarak Safevi Devletinin kuruluşunu anlatmaktadır. Yavuz devrinde Akkoyunlu beylerinden en meşhuru

Ferruḥşad'dır. Bu bey, ailesi ve Yavuz Sultan Selim ile ilgili bilgiler eserde mevcuttur. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in Ferruḥşad'a gönderdiği mektuplarda eserde paylaşılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı-Akkoyunlu münasebetleri ise Akkoyunlu Bayındıroğlu Murad ile olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman, İrakeyn seferi sırasında Irak-ı Acem Beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Tercan, Erzurum, Erzincan gibi yerlerde Hasan Padişah kanununa izin vermişti. Bu kanunu Osmanlıda bir müddet Safeviler ise uzun zaman kullanılmıştır. IV. Murat ve Evliya Çelebi Tercan yöresinde kısmında ise IV. Murad'ın XVII. Yüzyılda bölgeden geçtiğini ve bölge halkıyla ilgili bilgiler vermektedir. Akkoyunlu yurtları olan Sinop ve Pulur'un bilim dünyasına kazandırılması amacıyla ilk defa Erzurum Lisesi Tarih Öğretmenlerinden Abdürrahim Şerif Beygu'nun gayretleri ile bu bölge yeniden keşfedildiğini ifade etmektedir.

Mimari eserler bölümünde ise Kutluğ Bey Camisi-Zaviyesi, Pir Ali Bey Camisi, Gülabi Bey Camisi, Ferruḥ-Şad Bey Külliyesi, Selçuk Şah Hatun Zaviyesi, Uğurlu Mehmed Zaviye ve Türbesi, Korkmaz Bey Türbesi, Uzun Hasan'ın Hemşiresi Zaviyesi, Saray Hatun, Saray Hatun Zaviyesi, Sara Hatun Camisi, Sara Hatun Zaviyesi adlı eserler hakkında bilgiler verilmektedir.

Eserin son bölümü olan, Harita ve Resimler bölümünde ise Otlukbeli ilçesi ilgili haritalar ve resimler, Fatih Sultan Mehmet ve Uzun Hasan'a ait resimler, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bayrağı resmi, Tercan ve eserde geçen yerlerle ilgili resimler ilave edilerek eser son bulmuştur.

n. Erzurum'da Mustafa Kemal'i İlıca ve İstanbul Kapı Karşılaşmaları

Bu kitap, Atatürk Üniversitesi Yayınları tarafından 2009 tarihinde Erzurum'da basılmıştır. Eser 362 sayfadan meydana gelmektedir.

Kitap; İçindekiler, Önsöz, Giriş, Üç bölüm, Sonuç ve Kaynaklar bölümlerinden oluşur.

Önsöz bölümü ise Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hikmet Koçak tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde, Atatürk Üniversitesinin kuruluşu hakkında kısa bir bilgi ve Erzurum'un Mustafa Kemal ve Mili Mücadele'deki önemi hakkında bilgiler aktarılmıştır. Erzurum Kongresinin 90. Yılı kutlamaları nedeniyle bir takım etkinlikler yapılmış, bunlar arasında Prof. Dr. Enver Konukçu tarafından ilgi çekici bu eserinde

hazırlanmış olduğunu ifade etmiştir. Prof. Dr. Enver Konukçu tarafından kaleme alınan önsöz kısmında ise son zamanlarda kapılar hakkında araştırmaların başladığını, özellikle tarihçiler bu kapıların geçmişini araştırdığından bahsetmektedir. Yazar, Erzurum kapıları ile ilgili araştırmalarının olduğunu söylemektedir. Erzurum tarihi bir kent olduğu için günümüze kadar birçok değişikliğe uğramıştır. Evliya Çelebi'nin kalenin iç ve dış surlarının olduğundan bahsetmektedir. Ancak günümüzde dış surlarının izi bile kalmadığını 1829'da Rusların Erzurum'u hem inşa ettiğini hem de bazı yerlerini yıktıklarını anlatmaktadır. XIX. Yüzyılda Osmanlı Ruslara karşı Erzurum'da savunma hattı kurduklarını, günümüzde ise yok olmaya başladığını bazı kısımların yok olduğunu ifade etmektedir. Bu toprak tabyaların şehre giriş ve çıkışları sağlayan kapıları olduğunu bunların Ardahan/Kavak, Harput ve İstanbul Kapısıdır. Araştırma yaptığı kapılar arasında en çok İstanbul Kapısının ilgisini çektiğinden bahsetmektedir. Birçok kimsenin Erzurum yolculuğunda bu kapıda karşılatılması yazarın ilgisini çekmektedir. Mustafa Kemal'in 1924 Erzurum gezisinde Latife Hanımında eşlik ettiğine dikkat çekmektedir. İstanbul Kapısının 1950 sonrasına kadar özelliğini koruyabildiğini anlatmıştır. Şuan ise 3 Temmuz ve resmi programlarda, törenlerinde bu kapıdan başladığı anlatılmıştır. Günümüzde ise Erzurum hava limanından resmi karşılamalar yapılmaktadır. Yazar bu eseri bir vefa borcunu ödeme amacıyla ele aldığından bahsetmektedir. Giriş kısmında ise Erzurum'un tarihi ile ilgili kısa bilgiler aktarılmıştır.

Ilıca karşılaşmaları bölümünde, Mustafa Kemal, Samsun'a ayak bastıktan sonra Havza üzerinden Erzurum geldiğini, ılıcada karşılandığını ve Mustafa Kemal'in heyetindeki kişiler eserde sıralanmıştır.⁸⁸ Erzurum vilayetinde ılıca isminde de anlaşılacağı üzere sıcak su kaynaklarının bulunduğunu ifade etmektedir. Kazım Dirik hayatı ile ilgili kısa bilgi verilmiştir. Mustafa Kemal ile heyetindeki kişilerin fotoğraflarına yer verilmiştir. Mustafa Kemal'i Ilıca'da karşılayan üst düzeyde kişilerden biri olan Vali Ahmet Münir(Akkaya) ile ilgili bilgiler mevcuttur. 1918 tarihinde Erzurum'a atanan ilk sivil vali olması oldukça önemlidir. Daha sonra cumhuriyet döneminde de birçok görevde bulunduğunu ve 1934 yılında soyadı olarak Akkaya soyadını aldığından bahsetmektedir. Erzurum Belediye Başkanı Zakir (Gürbüz) hayatı ile ilgili bilgiler vardır. Mustafa Kemal'in ılıca karşılaşmasında askeri olarak Kazım

⁸⁸ Enver Konukçu, **Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılaşmaları**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009, s.3-4.

Karabekir temsil etmiştir. 1881 yılında İstanbul'da doğduğu, askeri okulu burada bitirip orduya katıldığı ve birçok görevde bulunduğu, daha sonra milli mücadelede Mustafa Kemal'in yanında olduğu gibi bilgiler içermektedir. Ilıca'da Vali, Belediye Başkanı, Ordu, Cemiyet, Basın Temsilcileri adlı kısımda ise Mustafa Kemal'in Ilıcaya gelişini ve onu karşılayanlar hakkında bilgiler anlatılmaktadır. Erzurum'u temsil eden basın temsilcisi ise Süleyman Necati idi. Soyadı kanunu ile Güneri soyadını almıştır. Diğer bir aydın ise Cevat Dursunoğlu'dur. Tam bir Erzurumlu olduğu eserde belirtilir. Birçok askeri komutanla dostluğu olduğu gibi Mustafa Kemal ile de ılıcadaki tanışıklığı 1938 tarihine kadar devam ettiğini ve CHP'nin Erzurum'daki temsilcisiydi. Mustafa Kemal'i karşılayanlar arasında Hoca Raif Efendi de vardır. Hayatı ile ilgili tam bir çalışma olmadığı ifade edilmiştir. Erzurum Kongresi başkanlığını yapmıştır. Mustafa Kemal'in yanında durduğu ve üzerine düşen görevleri yerine getirdiği anlatılmaktadır. Ahmet Mümtaz (Erverdi), Mili mücadelede yaptığı çalışmalarda en önde olan kişiler arasındadır. Karşılayan heyet arasında bir diğer kişi de küçük sıfatı ile Kazanasmazlardan Kazım (Yurdalan) idi. Onun hakkında kısa bilgi eserde yer almaktadır. Eserde bulunan hatıratlarda Ilıca Karşılaşması ile ilgili olarak Rauf (Orbay), Kazım Karabekir, Cevat Dursunoğlu ve Süleyman Necati gibi kişilerin Mustafa Kemal ile karşılaşmasını ve izlenimlerini anlattığından bahsetmektedir. Mazhar Müfit Kansu hakkında kısa bir bilgi verilip Mustafa Kemal ile karşılaşması anlatılmaktadır. Arif Hikmet'in görüşleri başlığı altında önemli bilgiler verilmektedir. Mustafa Kemal'in Ilıca'ya ne ile geldiği ile ilgili olarak eserde bilgiler anlatılmaktadır. Eserde Behçet Kemal Çağlarda Rumelili Büyük Türk Erzurum Hemşehrisi'nin Karşılanişı ile ilgili şiir verilmiştir. Mustafa Kemal Ilıca'ya ulaştığında belediye başkanlarının isimleri de ilgili kısımda verilmektedir. Ilıca'da Önceki Karşılaşmalar kısmında ise buradan ilk geçen Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim ve daha sonra oğlu Kanuni Sultan Süleyman olmuştur. IV. Murat Ilıca'dan gelmiş geçmiş, Naima ifade ettiğine göre IV. Murat'ın Ilıca'dan övgü ile söz ettiğinden bahsetmiştir. Osmanlı Beylerbeyi, Vali vb. gibi önemli kişiler temsilciler Erzurum'a giderken Ilıca'da karşılanmıştır. 1919'da Ilıca'da idari ve askeri hareketlilikler durma noktasına geldi. Erzurum'un kurtuluşu ile birlikte Anadolu'nun her yerine dağılmış Erzurumlu muhacirler tekrar Erzurum'a dönmeye başladılar. Birçok kişi Ilıca üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Ilıca, Savaşların her döneminde önemli geçiş ve dönüş merkeziydi. Askerliğini yedek subay olarak yapan Faik (Tonguç) Bey'in 1915 ve 1916 Ilıca'sını ve yapılan mücadeleleri

anlatılmaktadır. Yazarın Ilıca'da yaşanan Ermeni vahşetiyle ilgili verdiği bilgiler son derece ilginçtir. Eserde Kars yöneticisi Hilmi (Uran)'nin Ocak 1919'daki Erzurum-Ilıca yolculuğunu, eski Vali Münir Bey'in Ilıca'ya veda edişi (24 Temmuz 1919), yeni Vali Ahmed Reşid Ilıca'da ki (Ağustos 1919) karşılaşması ve sonrasında gelişen hadiseler hakkında bilgi vermektedir. Dönüş ve sonrası (29 Ağustos 1919) kısmında ise Mustafa Kemal'in artık bir rütbesi olmadığı ancak Erzurum Kongresi sonucunda Heyet-i Temsiliye Başkanlığı gibi millet adına verilmiş bir unvanı almıştır. Daha sonra Mustafa Kemal Ilıca üzerinden Sivas'a doğru hareket ettiğini ve yolculuk esnasında yaşananları anlatmaktadır. Cumhuriyet ilan edilip Mustafa Kemal Reis-i Cumhur seçildikten sonra yurt gezilerine başladı. Karadeniz gezisini eşi Latife Hanım ile birlikte yaptığı sıralarda Trabzon'da iken Erzurum'da büyük bir deprem olduğunu öğrenen Mustafa Kemal gezisini yarıda bırakıp önce Giresun üzerinden Samsun'a dönerek maiyetiyle birlikte Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Suşehri, Refahiye, Erzincan üzerinden Ilıca'ya ulaştı. Orada askeri, mülki erkân ve halk tarafından karşılandı. Bu sayede Ilıcalılar tarihlerinde ilk defa Reis-i Cumhur'u görmeleri deprem nedeniyle olmuştur. Ilıca'da Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kasabaya teşrifleri ve Erzurum ileri gelenleri tarafından karşılanmaları hatırasını yaşatmak için iki aşamalı anıt çalışması yapılmıştır. Bunlardan ilki 23 Temmuz 1979 tarihinde Vali A. Zihni Akın tarafından törenle açılmıştır. Buranın çevre düzenlenmesi ise Eylül 1980'de yapılabilmektedir. 3 Temmuz 1919'u simgeleyen anıtın yapımı Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Heykel Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Mustafa Bulut ve Azerbaycanlı heykeltıraş Doç. Dr. Görüş Babayev tarafından tamamlandığını anlatmaktadır.

Eserin ikinci bölümünü İstanbul Kapısı Karşılaşmaları oluşturmaktadır. İstanbul Kapısı başlığı altında kapının kısa bir tarihçesi anlatılıp İstanbul Kapısı'na ait fotoğraflara yer verilmiştir. İstanbul Kapısı'nın Tarihe Şahitliği kısmında Erzurum'a gelen ve gidenleri yolcu eden bu kapı, özellikle Osmanlı-Rus savaşlarında (1877-1916) yolcu edişler hüznü olmuştur. Gazi Ahmet Muhtar Paşa İstanbul tarafından çağırılınca Erzurum'u İstanbul kapısından terk etmiştir. Mütarekeden sonra Ruslar şehre girmiş bu kapıyı kontrol altına almışlardı. Berlin Antlaşması'yla Osmanlılar şehre bu kapıdan girerek hâkim olmuşlardır. II. Abdülhamit zamanında Ruslara karşı kurulan Hamidiye Alayları önce Ilıca sonra İstanbul Kapısı'ndan törenle karşılanmışlardır. Ermeni din adamlarından Milli Mücadele'de Türkler aleyhindeki tutumu ile göze çarpan Zaven de,

Ermeni heyeti Erzurum'a İstanbul Kapısı'nda karşılanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda seferberlik ilan edilmiş Erzurum'a nakledilen askerler İstanbul Kapısı'ndan giriş yapmışlardır. Tehcir Kanunu ile Anadolu ve Suriye tarafına gönderilen Ermeniler de İstanbul Kapısı'ndan çıkmışlardır. Buna benzer birçok giriş çıkışların bu kapıdan yapıldığından bahsedilmektedir. 1918 Osmanlı-Rus Savaşından sonra yapılan mütareke sonrası I. Kafkas Kolordu Komutanı Kazım Karabekir emri ile genel bir harekât başlamış Türk kuvvetleri öncüleri Fazıl Bey komutasında İstanbul Kapısı'ndan şehre ilk giren Türk kuvvetleri olmuş ve şehirde yaşanan vahşeti ilk görenler yine bunlar olmuştur. Erzurum Kapısı'ndaki Geçen İki Erzurumlu: Dursunoğlu ve Süleyman Necati adlı kısımda bunlarla ilgili bilgi verilmiştir. Yarbay Alfred Rawlinson Erzurum'da adlı kısımda İngilizler için Erzurum'un önemli olduğu ifade edilip mütareke gereği ordu ve silahlar konusundaki zorunlulukları yerine getirilmesi için Erzurum'a bu Yarbay'ı göndermişlerdir. Bu Yarbayı da İstanbul Kapısı'ndan karşılamışlardır. Verilen görevi yerine getirmeye çalışmış Kazım Karabekir, Mustafa Kemal ile de tanışma fırsatı bulmuştur. Kazım Karabekir (3 Mayıs 1919) kısmında ise mütareke şartları gereği IX. Ordu yerine XV. Kolordunun kurulduğunu ve başına Kazım Karabekir'in atandığını anlatmakta olup Kazım Karabekir'in İstanbul'dan Erzurum'a varan yolculuğu İstanbul Kapısı'nda yapılan karşılanmayla sona erdiği anlatılmaktadır. Erzurum'da tanınmış din adamlarında, cumhuriyet öncesi ve sonrasında 1960 yılına kadar müftülük yapan Erzurum'un önemli manevi mimarların başında gelen Solak Zade Sadık Efendi hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Mustafa Kemal'in kafilesi içerisinde bulunan Rauf Bey'in İstanbul Kapısı karşılanışı hakkında yazdıklarından bahsetmektedir. Eserde Rüştü Bey(Soydan)'in hayatı ilgili sıralı tarihsel bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte Hüsrev Bey'in hayatı ve görüşleri hakkında bilgiler verilmiş olup, Hüsrev Bey'e göre İstanbul Kapısı Ardandaki Erzurum adlı kısımda Hüsrev Bey'in Erzurum'da bulunduğu dönemde yaşadığı anılarından bahsetmektedir. Ali Metin'e Göre İstanbul Kapı Karşılaşması (3 Temmuz 1919) adlı kısımda Erzurum'da XV. Kolordu da başçavuşlukla görevli bulunan Ali Metin tarafından Mustafa Kemal'in gelişi için yapılan hazırlıklar hakkında bilgi verilmiştir. Mustafa Kemal'in gelişi itibariyle kafileye emir eri olarak görev aldıktan sonra, eserin devamında Ali Metin'e Göre Dönüş kısmında Ali Metin'in Mustafa Kemal'in yanında bulunması ve kendi açısında İstanbul ve Ilıca Kapısı'ndan bahsetmemesine rağmen buradan ayrılışı hakkında özgün bilgiler verdiğinden söz

edilmektedir.⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa Çanakkale'ye Erzurum'dan Gönderilmişti başlıklı kısmında Mustafa Kemal'in Sofya'da Binbaşı olarak görev aldığını daha sonra İstanbul'a dönmesini ve 19. Tümen'e tayini ile ilgili bilgiler vermekte arkasından Erzurum'a gelişi burada üniformasını çıkarıp sivil olarak mücadeleye başlama sürecini kişilerle münasebetini konu edinmektedir. Devamında Fotoğraflar başlığı altında Mustafa Kemal'in Erzurum'daki etkinlikleri ile ilgili iki fotoğraf dışında başka fotoğraflarının olmayışının nedenleri üzerinde durmakta ve bulunan fotoğraflar paylaşılmıştır. Mücahid-i Muhterem Mustafa Kemal Hazretleri'ne (10 Temmuz 1919) başlığı altında ise Mustafa Kemal'in Erzurum'a gelişinden itibaren Erzurum'da başlayan faaliyetlerinin ilk adımları ve Mustafa Kemal'e karşı duyulan güven üzerine mülahazalar hakkında bilgiler verilmektedir. İsmet (İnönü) Yorumu – Tanıklığı başlığı altında İsmet İnönü ile Prof. H. Kocatürk arasında olan konuşmada Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir'in yakınlığına ve mücadelenin başlangıcına dair konuşmalar yer almaktadır. Eser de Erzurum Kongresi sonrası Mustafa Kemal ve grubuna gerekli masraflar için para lazımdı. Bu mali durum sıkıntısı hakkında Mazhar Müfit Kansu'nun dile getirdiği Mustafa Kemal ile ilgili sohbetini anlatmaktadır. Sivas Kongresine gitmek için nakliye vasıtası, Paşa'nın karargâhının nakil, delegelerin ve sivil karargâhın yol ve iaşelerini karşılayacak maddi sorunlar yaşanmış ve bu sıkıntının giderildiğini bahsetmektedir. Mazhar Müfit Kansu sözlerine devam ederek Mustafa Kemal'in ayrılığı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Mustafa Kemal 3 Temmuz-28 Ağustos 1919 günlerini Erzurum'da geçirmiş, buradaki çalışmalarını tamamlayarak Sivas Kongresi için 29 Ağustos 1919'da Sivas'a hareket etmiştir. Mustafa Kemal Erzurum için "Erler Yatağı" tabirinin kullanması önem haiz etmektedir. Emekli askerlerimiz kısmında ise tespit edilen Erzurumlu askerlerin isimleri verilmiştir. Mustafa Kemal'in Erzurum'a 3 Temmuzda ayak basması yıllar sonra 1935'de 3 Temmuz Gazi Günü ilan edilmesini ele almaktadır. Bu tarihten sonra her yıl kutlamalar devam ettiğinden bahsetmekte ve 1936, 1937, 1938, 1939, 1946, 1947, 1951, 1955 yılı kutlamalarıyla ilgili anlatımları bulunmaktadır. GNL. J. G. Harbord'un İstanbul Kapısı'nda Karşılanışı (15 Eylül 1919) başlığı altında Eylül 1919'da A.B.D heyetinin İstanbul Kapısı'nda karşılanışı, bölgeye dair izlenimlerinin anlatıldığı, aynı zamanda Cevat Dursunoğlu, Süleyman Necati, Kazım Karabekir gibi ileri gelen kişilerin heyete

⁸⁹ Enver Konukçu, **Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılaşmaları**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009, s.180.

dair görüşleri, bununla birlikte A.B.D heyetinin kendi izlenimlerine yer verilmiştir. Heyetin hazırladığı raporda, bölge ahalisinin çoğunluğu Türklerden oluştuğunu, Türklerin Ermenileri soykırımında bulunmadığına dair bilgiler verilip senatoya bir yıl sonra sunulduğunu bahsetmektedir. Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal İstanbul Kapısı'nda (30 Eylül 1924) adlı kısımda Mustafa Kemal'in deprem nedeniyle bölgeye geldiğini, halkın coşkuyla karşıladığını ve kfilesinde bulunan kişilerin isimleri ve resimleri verilmiştir. Yazar eserinde vilayet valisi Mehmet Zühdi (Durukan) ve Erzurum Belediye Başkan'ı Mehmet Nafiz (Dumlu) hakkında kısa bir künye paylaşılmıştır. Ali Sait (Akbatugan) başlığı altında ise Mustafa Kemal ve Latife Hanım'ın Erzurum'a geldiğinde ordu komutanı olan Ali Said'in hayatı ve aldığı görev üzerine bilgiler verilmiştir. Latife Mustafa Kemal başlığında ise Latife Hanım'ın ailesi, öğrenim durumu hakkında ve Mustafa Kemal ile birlikteliğinin başlangıcından sonra Mustafa Kemal'in sosyal hayatına eşlik ederek yardımcısı olmuştur. Akabinde Latife Hanım ve Erzurum kısmında Mustafa Kemal'in 1924'teki Erzurum ziyaretinde ilk defa eşi Latife Hanımla birlikte ziyarete çıktığı vurgulanmaktadır. Bu ziyaret sırasında yaşanan bir olay üzerine Mustafa Kemal ve Latife Hanım arasındaki yaşanan bir gerginliktende bahsedilmektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Erzurum'u/Şehrin Değişik Tarihçesi başlığında yazar olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Erzurum ile ilgili tanımlamalarına yer verilmiştir. Bununla birlikte Bir Edebiyat Öğretmeni ve Reis-i Cumhur, Yer: Erzurum Lisesi. Tarih: Ekim 1924 Öğle Arası başlığında ise Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Erzurum'a gelişi, yaşanan depremin etkisinden bahsedilmiştir. Aynı zamanda Mustafa Kemal'in Ahmet Hamdi Tanpınar'ın öğretmen olduğu okula gelişi ve aralarında geçen kısa sohbetten bahsedilmektedir. Cemal Gültekin başlığı ile de Erzurum olan Cemal Gültekin'in çalışma hayatına dair bilgiler yer almaktadır. Mustafa Kemal'in memleket gezileri yaptığı sırada Trabzon'a geldiğinde Erzurum'a davet edilmiş, Erzurum'a gelişi beklenmiştir. Fakat zamanın kısıtlı ve yolların uygun olmayışı nedeniyle Mustafa Kemal'in gidemeyişi de Gerçekleşmeyen Atatürk Ziyareti (1937) başlığı altında yer verilmiştir. Eserde İran Şah'ı Rıza Şah Pehlevi'nin 13 Haziran 1934'teki Erzurum ziyareti ve Mustafa Kemal ile telgraflaşması konu edilmiştir. Türkiye'nin çok partili geçişinden sonra siyasetin hız kazanması bu eserde Celal Bayar İstanbul Kapısı'nda (Ekim 1947) başlığı altında kısaca işlenmiştir. Milli Mücadele aydınlarında olan Cevat Dursunoğlu'nun hayatına dair bilgileri cumhuriyetin önderi olarak Erzurumluları temsil ettiğine dair bilgiler, Cevat Dursunoğlu Erzurum'daki

Törenlerde kısmında yer almaktadır. Yol üzerindeki 100. Yıl Parkı, 100. Yıl Parkı Anıtı kısmında Erzurum'un çevresel gelişimine dair bilgiler yer verilmiş, aynı zamanda park ve içerisine yapılan anıt hakkında detaylı anlatımda bulunulmuştur.

Eser de Mustafa Kemal'in Erzurum ile İlgili Üç Nutku (1919, 1924, 1927) genel başlığı altında III. Bölüm oluşturulmuştur. Bölümün başlangıç itibariyle çeşitli fotoğraflar sunulmuştur. Emekli Jandarma Binbaşı Kazım (Yurdalan) (1883-1962) başlığı ile bu kişiyle ilgili bilgiler kısaca anlatılmıştır. Devamında Kazım Karabekir'e ait olan "İstiklal Harbimiz" eserinde geçen Milli Mücadele dönemine ait izlenimlerini Kazım Karabekir'de 8-24 Temmuz 1919 başlığı altında geniş şekilde paylaşılmıştır. Aynı şekilde Hüsrev Gerede'nin Hatıratında 8-24 Temmuz 1919 başlığı ile Hüsrev Gerede'nin hatıratlarında önem haiz eden 8, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24 Temmuz 1919 tarihlerindeki Erzurum'daki faaliyet ve etkinliklere dair anılarına yer verilmiştir. Kongre Binası başlığı altında ise Erzurum'da bulunan kongre binasına verilen geçmişten gelen isimleri üzerinde durulmuş, devamında "Sanasaryan Koleji" kuruluşu ve tarih içerisindeki değişimleri anlatılmıştır. Bununla birlikte kongre binasının ve çevresine dair çeşitli belge ve fotoğraflar eserde paylaşılmıştır. Aynı zamanda kongreye katılanların fotoğrafları da bulunmaktadır. Milli Mücadele'ye giden yolda önem haiz eden Erzurum Kongresi'nin açılış ve kapanış konuşmalarına yer verilerek yazar okuyucuya kongrenin mahiyetini vurgulamak istemiştir. Erzurum'da bulunan ünlü Cumhuriyet Caddesi'nin önemi ve isminin nasıl verildiğine dair bilgilerde mevcuttur. Ayrıca 1924 tarihinde Erzurum depremi sonrasında şehre gelen Mustafa Kemal'i karşılayanlar arasında bulunan ve konuklar şerefine verilen yemekte Erzurum adına konuşmayı Cemal Bey'in yaptığını belirtip, Mustafa Kemal'in konuşmasına yer vermiştir. Eserin TBMM'de Nutuk (15-20 Ekim 1927) kısmında ise Mustafa Kemal'in CHP Kongresi'ndeki (15-22 Ekim 1927) konuşmaları ve arkasından söz alan Erzurum Vekili Necip Asım (Yazıksız) Bey'in konuşmasını anlatmaktadır. Asım Bey'in konuşmasında geçmişte yaşayan büyük kahramanlardan örnek vererek Mustafa Kemal'i bunlardan daha üstün olduğunu ifade edip Türk bayrağını onun sayesinde yükseldiğini anlatmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal'in konuşmasını yazılı olarak basılması için teklifte bulunduğu ve teklifin kabul edildiği belirtilmiştir. Devamında Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmalar paylaşılmıştır.

Eser genel olarak baktığımızda Erzurum'un coğrafi konumu, şehirleşme yapısı, tarihi geçmişi üzerinde durulmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf

Devletleri'nin Anadolu'yu işgal etme hareketlerine karşılık Erzurum'da Milli Mücadele'ye giden yolda verilen çabanın ve azmin göstergesi niteliğinde anlatımlarda bulunulmuştur. Eser içerisinde gerek belge gerekse fotoğraflar aracılığı ile tarihe ışık tutmakta olup gözlerde tarihi canlandırmaktadır. Eser içerisinde tarihi şahsiyetler hakkında geniş yer tutmuş olup, faaliyetlerine ilişkin bilgiler vermiştir. Erzurum'da bulunan Ilıca ve İstanbul Kapıları tarihin akışında önemli bir yer almış, kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'in 1919 ve 1924 tarihinde Erzurum'a bu kapılardan geldiği ve çıktığı anlatılmaktadır. 1919 ve 1924'te Erzurum'da yaptığı konuşmalar ve 1927'de TBMM'deki konuşmaları önem arz etmiş, daha sonrasında Nutuk adlı eserde yer almıştır. Ayrıca bu eserde Erzurum Kongresi üzerine durulmuş, dönemin belgelerin kullanması daha da önemli kılmıştır.

o. Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum

Bu kitap Erzurum Valiliği tarafından Erzurum'da 1999 tarihinde basılmıştır. Eser 423 sayfadan oluşmaktadır.

Kitap; İçindekiler, Önsöz, Giriş, Bibliyografya bölümlerinden oluşmaktadır. Kitabın içindekiler kısmına baktığımızda; Milli Mücadele (1918-1922) adı ile birinci bölüm, Cumhuriyet (1923-1938) adı ile de ikinci bölümden oluştuğunu görmekteyiz.

Eserin önsözünde yazar Erzurum tarihi ile ilgili eserler kaleme alan Tarihçilerden bahsederek, yapılan çalışmalardan bahsetmiştir. Doğu-Batı mücadelelerinin sınır noktası olan Erzurum, Bizanslılar zamanında Karinitis ovasını doğusunda, askeri amaçla kurulmuş şehir ve kaledir. Ruslar sıcak denizlere inmek amacıyla Doğu Anadolu'ya özellikle bölgenin kilidi konumundaki Erzurum'u ele geçirmeye çalışmış ve mücadeleler edilmiştir.

“Milli Mücadele (1918-1922)” ana başlık altında Erzurum'un Brest-Litovsk anlaşması ile işgalden kurtulduğunu belirtmiştir. Mondros Mütarekesi, Erzurum'u 24. madde gereği Vilayet-i Sitte içinde yer aldığı için etkilemiştir. İtilaf devletlerinin Doğu'da bir Ermeni devleti kurma hayaline karşı gerekli tedbirler alınmaya başlamış, İstanbul'da Vilayet-i Şarkiye Müdafı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Daha sonra Cevad Dursunoğlu Erzurum'da bu cemiyetin bir şubesini açıldığını anlatmaktadır. Erzurum'daki ilk resmi gazetesi Envar-ı Şarkiye, halkın sesi ise Albayrak gazetesi (1913)

olduğunu, İrade-i Milliye'den, Hâkimiyet-i Milliye'den daha önce yayın hayatına girdiğini öğrenmekteyiz. Gazeteye dair genel bilgilere yer verilerek gazetenin Türkçülük hareketine bağlı olduğunu görmekteyiz. Süleyman Necati Bey, Albayrak Gazetesinin Müdürlüğünü ve Başyazarlığını yapıp, Kardeşi Midhat, Cevat ve Sıtkı Beyler yardımcı olduğunu anlatmıştır. 1920 yılından sonra gazetenin yazar kadrosu birer birer azalmaya başladığını, Süleyman Necati Bey'in Erzurum mebusu seçilerek İstanbul'a gittiğini, diğerlerinin başka görevlere tayin edildiğini söyleyerek, gazetenin sahibi ve müdür Mithad Bey olduğunu söylemiştir. Kazım Karabekir Paşa'nın Erzumuların yakından tanıdığı bir asker olduğunu, Ermenistan hayalini maziye gömen bir komutan olduğundan bahsetmiştir. Mütareke imzalandığında Nahcivandan İstanbul'a hareket ettiğini, burada İsmet Bey, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, Sadrazam, Padişah VI. Mehmed Vahideddin, M. Kemal ile görüşmeler yapmış, daha sonra Erzurum'daki XV. Kolordu Ordu Komutanı olarak Erzurum'a hareket etmek üzere yola çıktığından bahsetmiştir. 3 Mayıs 1919'da Erzurum'da resmen karşılandığı, bir takım ziyaretlerde bulunduğundan bahsetmiştir. Batı Anadolu'da önemli bir şehir olan İzmir, Yunanlılar tarafında işgali Türk dünyası için kara bir gündü. Bu işgale tepki olarak Erzurum'da da toplantılar yapılarak, mitinglerden bahsedilmiştir. Mülkiye sınıfında yetişmiş Mazhar Müfid Bey'in Erzurum'a gelmesi ile ilgili hadiseler kısaca bahsedilmiştir. Burada Kazım Karabekir, Vali Bey ve Müdafa-i Hukukçularla görüşerek temaslarda bulunmuş, Mustafa Kemal'in şehire gelmesini beklemiştir. Devamında Mustafa Kemal 1919 yılında beraberindekilerle, önce Samsun'a gelmiş, oradan Havza'ya oradan da Erzurum' geçtiğine dair bilgiler yer almaktadır. 3 Temmuzda şehire geldiğini burada çeşitli kutlamalar yapıldığını, her yıl aynı tarihte çeşitli kutlamalar yapıldığını anlatmaktadır. 1937, 1938, 1939, 1938-1940, 1946, 1947, 1950, 1951, 1955 yılındaki kutlamalar anlatılmıştır.⁹⁰ Hariciye Nazırı Vekili Saffet Bey'in Mustafa Kemal hakkındaki yazısı eserde paylaşılmıştır. Mustafa Kemal, Erzurum'da iken çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Görevden ayrılmanın etkileri olarak Hüseyin Rauf, Mazhar Müfit Kansu, Ali Fuat gibi arkadaşlarının görüşlerine yer verilmiştir. Mustafa Kemal Erzurum'da çalışmalarına Çaykara denilen bir derenin yanında bulunan 1915'de tehcir edilen ermeni ailesine ait evde yapmıştır. Daha sonra burası Atatürk'e hediye edilmiş, sonrasında Çocuk Esirgeme Kurumuna geçmiş,

⁹⁰ Enver Konukçu, **Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum**, Erzurum Valiliği Yayınları, Erzurum 1999, s.34-38.

şuanda ise Müze olarak kullanıldığını anlamaktayız. Mustafa Kemal askerlikten istifa ettikten sonra Vilayet-i Şarkiye Müdafai Hukuk-i Milliye cemiyeti üyeliğine daha sonra başkanlığına getirildiğini anlatmaktadır. Mustafa Kemal Erzurum'da iken burada Mütareke şartlarının uygulanmasını kontrol etmek için bölgeye gelen Yrb. Alfred Rawlinson ile şimdiki Atatürk evinde görüşmüş, kongrenin toplanmaması gerektiğini iletmış, ancak Mustafa Kemal buna aldırış etmeyip kongreyi toplamıştır. Kongre'de daha önceden Erzurum üyeliği için seçilen M.Cevad ile emekli Binbaşı Kazım (Yurdalan) Beyler istifa ederek yerlerini Mustafa Kemal ile Rauf Bey'e bırakmışlardır. Böylece Kongre 23 Temmuz 1919 yılında toplanıp, çalışmalarına başlamıştır. Mustafa Kemal'in kongrenin açılış ve kapanış konuşmalarına yer verilmiştir. Kongrenin son günü bir Heyet-i Temsiliye yani Temsil Heyeti oluşturulmuş, Mustafa Kemal'de bunun başkanlığına seçilmiştir. Temsil heyetinin görevlerine eserde genişçe yer verilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'e burada Erzurum Hemşehriliği verildi. Mustafa Kemal ve beraberindekiler Sivas Kongresi çalışmalarına katılmak üzere 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrıldılar. Ancak bunlar için paraya ihtiyaç vardı. Müdafai Hukuk'tan emekli Binbaşı Süleyman Bey biriktirdiği 900 lirasını vererek imdadına yetiştiğinden bahsetmektedir. Eserde emekli Binbaşı Süleyman Bey hakkında bilgilerde mevcuttur. Amasya Görüşmelerinde Meclis-i Meb'usan için seçimler yapılması istenmiş, Erzurum'da da birçok aday belirlendiğini, ancak Erzurumluların ve Cemiyetin teklifiyle Mustafa Kemal Paşa Erzurum Milletvekili olduğundan bahsedilmiştir. Milli Mücadele Döneminde Erzurum'da birçok vali bulunmuş, bunlar Ahmed Münir, Hurşid Efendi, Ahmed Reşid, Hamid, Ahmet Münir, Sabit Bey sıra ile şehiri yönetmiş, bunlar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Erzurum 1916-1918 yıllarında Rus işgalinde kalmıştır. 1918 yılında kurtarılacak belediye işlerine Zakir Bey görevlendirilmiş, 1921-1923 yıllarında ise Nafiz Bey Belediye Başkanlığı yapmıştır. A.B.D.'lerinin Erzurum'a konsolosluk açması Rus istilasında sonra olduğu, XIX. yy. ve XX. yüzyıl'da Amerikan konsolosları Erzurum'da Mr. Stapleton House'da oturduğu ve işleyle meşgul olduklarından bahsetmiş, misyonerlik faaliyetlerinden bahsedilmiştir. İtilaf devletlerinin içinde yer alan Fransızlar ise Anadolu'nun güneyinden Maraş, Urfa, Antep gibi şehirleri işgal ettiğini, bu durum Erzurum ahalisinin tepkisini çektiğini ve telgraflar gönderildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca aslen Erzurumlu olan Şeyhlislam Musa Kazım hakkında bilgilere yer verilerek dört defa Şeyhülislamlık yaptığını, mütarekeden sonra İstanbul Hükümeti tarafından

gözden düştüğünü ve 10 Ocak 1920’de vefat ettiğini anlatmaktadır. Eserde yeni kurulacak İstanbul Hükümeti için Meclis-i Meb’usan’a Erzurum’dan gönderilen telgraf metinlerine yer verilmiştir. Meclis-i Meb’usan-ı Osmani’nin işlerliğini kaybetmesinden sonra Mustafa Kemal Ankara’da 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisini açmış olduğundan bahsetmektedir. 10 Ağustos 1920’de imzalanan Osmanlı Tarihinin en kara belgesi olan Sevr Anlaşmasının imzalandığına dair bilgiler yer almaktadır. Büyük Millet Meclisi’nin ikinci reisi olan Erzurum Milletvekili Celalettin Arif Bey ile alakalı olarak eserde birçok bilgi verilmiş olup, Erzurum’da Kazım Karabekir ile ilgili görüşmelerine ve daha sonra gelişen olaylar bahis edilir. Kazım Karabekir Paşa önce Sarıkamış’ı sonra da Kars’ı Ermenilerden temizleyerek anavatan topraklarımıza katmıştır. Hazar kıyısında Anadolu’nun uzantısı ona Bakü ile Erzurum iki kardeş şehir idi. 2 Ağustos 1920’de Kazım Karabekir Paşa ile görüşen Salih Zeki Bey, varlığın korunması için Bolşevik idare tarzının kabul edilmesini, bu amaçla 1 Eylül 1920’de yapılacak Türk Komünist Toplantısı için Bakü’ye sekiz-on kişinin gönderilmesini istemiştir. Bu heyet daha sonra Baküye giderek toplantıya katılmış daha sonra Bakü’den ayrılmış, İran üzerinden Erzurum’a geldiklerinden ve burada hazırlanan rapor Mustafa Kemal Paşa’ya gönderildiğinden bahsetmektedir. Eserde Moskova-Gümrü ve Kars Anlaşmalarına da yer verilmiştir. Rusya’da başlayan Bolşevikleşme rüzgârları Erzurum’da da estirmeye başladığı, buradaki Albayrak gazetesinin bu fikirleri savunan yazılar kaleme aldıklarını, netice de Ankara hükümetinin takibe aldıklarını ve sonrasında gelişen olaylar zincirinden bahsetmektedir. Tiflis’te Ermeniler tarafından şehit edilen Cemal Paşa’nın naaşının Erzurum’a getirtirerek, burada Kars Kapı şehitliğinde defnedildiği bilgisi de eserde yer verilir.

“Cumhuriyet (1923-1938)” adlı ana başlık altında Türkiye’nin dolayısı ile de Erzurum’un geçmişten bugüne farklı yönetim biçimlerinde yönetildiğini, Cumhuriyet’e giden sürecin bu şehirde çizildiğini anlatmaktadır. Cumhuriyet döneminde Erzurum birçok vali tarafında idare edildiği gibi bunların isimleri ve hayatlarına dair bilgilerde eserde genişçe yer verilmiştir. Bu valiler sırası ile Mehmed Zühdi Durukan, Mehmed Fevzi Mecdi Daldal, Necdet Bey, İbrahim Edhem Aykut, Haşım İşcan idi. Ayrıca Erzurum’un ikinci (1923-1927) 6 kişi, üçüncü (1927-1931) 6 kişi, dördüncü (1931-1934) 7 kişi, beşinci (1934-1938) 10 kişi olmak üzere o dönemin milletvekilleri açıklanarak bilgiler verilmiştir. Dönemin Belediye Başkanları’da eserde yer alarak

bunların sırasıyla Zakir Gürbüz, Nafiz Dumlu, yine Zakir Bey, Avukat Seyfullah Topdağı, Durak Sakarya ve Salim Altuğ şeklinde belirtmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Erzurum'un sosyal ve iktisadi hayatının hızla gelişmeye başladığı da vurgulanmıştır. Halifeliğin kaldırılması ile ilgili olarak Erzurumdan telgraflar çekildiği ve buna dair örnekleri eserde paylaşılmıştır. Tarihte büyük depremlere maruz kalmış olan Erzurum 13 Eylül 1924 yılında aynı felaketle karşı karşıya kalmıştır. Maddi manevi birçok hasar olduğu bilinmekteydi. Bu sırada Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz gezisinde idi. Bu deprem haberini alır almaz bölgeye Samsun üzerinden Erzurum'a ulaştı. Temaslarda bulunarak incelemeler yaptığı, bir süre burada kaldığı eserde anlatılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi içinde Erzurumlu kişilerinde bulunduğu (Rüştü Soydan, Münir Hüsrev Göle, Halet Sağıroğlu, Mehmet Cazım Duru) bazı nedenlerden dolayı daha sonra kapatıldığı gibi konulara değinerek, Erzurum'da bu partinin faaliyeti veya şubesinin bulunmadığı da belirtilmiştir. Eserde Şeyh Sait ayaklanmasına ve bastırılmasına dair kısa bir bilgi de yer almaktadır. Şapka Kanunu'na karşı ise de Erzurum'da birtakım protestolar yapılması nedeniyle hükümet sıkıyönetim ilan ederek, bölgeye İstiklal Mahkeme heyetini göndermiş, bazılarını idama bazılarını ise hapis cezasına çarptırıldığı ifade edilerek, eserde mahkemenin zabıt örnekleri paylaşılmıştır.⁹¹ İzmir Suikastı ve Erzurum çevresinde Ağrı-Dersim Ayaklanmaları ile de yazar bize bilgiler sunmuştur. 1 Kasım 1928 tarihinde eski yazıdan Latin Harflarına geçildiğini, yenileşme hareketinin en önemlileri arasında olduğu vurgulanmıştır. Erzurum'da yeni yazıyı öğretebilmek için kurslar açılmıştı. Eserde eski ve yeni yazıyla alakalı örnekler de sunulmuştur. Soyadı kanunu ile de Erzurumlu tanınmış kişilerin soyadlarını yazar paylaşmıştır. Eserde Mustafa Kemal'in İran Şahı'nı ülkemize davet ettiğini, bu davete İran Şahı Pehlevi olumlu karşılayarak, Gürbulak üzerinden giriş yaptığı, Iğdır, Kars, Sarıkamış, Zivin, horasan ve Hasankale üzerinde Erzurum'a geldiğini, burada ahali ve devlet erkânı tarafından karşılandığını ve daha sonra Ilıca, Aşkale, Bayburd, Gümüşhane yolu üzerinden Trabzon'a geçtiği anlatılır. Başvekil İsmet beyin Doğu illerini gezdiği sırada 18 Temmuz 1935 yılında Erzurum'a geldiği de belirtilir. Tanınmış Edebiyatçı ve Tarihçi olan İsmail Habib Sevük hakkında bilgiler de yer verilerek özellikle gezi-izlenim türü eseri olan Yurttan Yazılar önemli

⁹¹ Enver Konukçu, **Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum**, Erzurum Valiliği Yayınları, Erzurum 1999, s.266-307.

olduğunu, Cumhuriyet gazetesinde 7 Şubat 1937-20 Nisan 1937'deki Erzurum'u aksettirmesinin önemi vurgulanarak, aksettirgi bilgilere yer verilmiştir. Aşkale ilçesi ile kısa bir bilgi verilerek, Erzurum'da Kolordu Kurmay Başkanı Albay Nami Malkoç'un vefat ettiğini ve Karskapı şehitliğinde defnedildiğini yazmaktadır. 10 Kasım 1938 yılında Büyük önder Mustafa Kemal Paşa hayatını kaybetmiş, yerine İsmet İnönü seçildiği aktarılmıştır.

Mustafa Kemal, Erzurum'dan başlayarak 23 Nisan 1920 tarihine kadar Heyet-i Temsiliye Namına, Büyük Millet Meclisi açılışı ile Büyük Millet Meclisi Reisi, 1923'te ise Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal, 1934'ten itibaren Kemal Atatürk imzalarını kullandığını söyleyerek örnekler verilmiştir. Atatürk döneminde milli bayramlar 23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos ve 29 Ekim günleri idi. Saat, Takvim ve hafta tatili yeniden düzenlendiğinde eserde bahsedilmektedir. Kemal Atatürk'ün Doğu'da bireğitim yeri yani üniversite kuurlması vasiyeti Celal Bayar'ın tarafından gerçekleştirirerek, Erzurum'da 1957 tarihinde Atatürk üniversitesi açıldığına dair bilgiler aktarılmıştır. Erzurum, Havuzbaşındaki Atatürk Anıtı, Atatürk Üniversitesi içinde yer alan Atatürk Bilim ve Gençlik Anıtı ile Atatürkü simgeleyen üçüncü yapının Atatürk Evi müzesi olduğunu söylemektedir. Mustafa Kemal'in diğer önemli vasiyeti ise demiryolunun Erzurum'a ve Kars'a ulaştırılması idi. Bu sebeple 20 Ekim 1939 yılında Reis-i Cumhur İsmet İnönü zamanında Erzurum demiryoluna kavuşmuş, Erzuurm İstasyonunun işletmeye açılışı ve basındaki yankılarına eserde yer vererek açıklamıştır. Erzurum'da matbbanın girişi II. Abdülhamid devrinde çıkan Envar-ı Şarkiye adlı resmi gazetenin çıkışı ile olmuştur. Albayrak, milli mücadele döneminde, 1921 yılına kadar yayınlandı. Kazım Karabekir öncülüğünde Varlık isimli gazete ortaya çıkarmıştır. Mecmua ve dergi basımında ise öncelikle 1 Temmuz 1923 yılında açılan Özdilek idi. Muallimler dergisi 1925'te yayınlandığından, 1926'da Türk Çocuğu neşredilmeye başladığından, 1928 yılında Şen Yayla'da Erzurum'da neşredilmeye başladığını aktarmıştır. 1931 tarihinde Yaylamız Erzurum adlı dergi özelliği taşıyan bir başka şeydir. Erzurum tarihiyle alakalı eserler kaleme alan, Ziyaeddin Fahri Fınıdikoğlu, Abdürkadir İnan, Abdürrahim Şerif Baygu hakkında bilgileride eserinde paylaşmaktan geri duymamıştır. Kitabın sonunda Abdürrahim Şerif Baygu'nun Ahlat Kitabeleri eserinin kısa bir kesiti, devamında Nedim Ulusalkul tarafında kaleme alınan İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi: Erzurum Hareketi eserinde Atatürk ve Erzurum ile ilgili kısımları paylaşmıştır.

B. Makaleleri

a. Hindistan Tarihi İle İlgili Makaleleri

1. “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, Kuruluş ve Yıkılış Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2008, ss. 131-151.
2. “Hindistan’daki Türkler”, Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Yıl 1, S.1, Malatya 2001, ss.23-31.
3. “Kalaç Sultanı Alaeddin Muhammed Şah ve Onun Hind Siyaseti”, VIII. Türk Tarih Kongresi(11-15 Ekim 1976-Ankara), II. Cilt, TTK, Ankara 1981, ss.793-798.
4. “Delhi Kalaç Sultanlığının Kuruluşu(1290)”, IX. Türk Tarih Kongresi(21-25 Eylül 1981 Ankara), II. Cilt, TTK, Ankara 1988, ss. 87-592.
5. “Hindistan’da Kalaç-Moğol Mücadelesi(1290-1320)”, X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986-Ankara), III. Cilt, TTK, Ankara 1986, ss. 831-838.
6. “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri (1201-1290)”, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Sayı:7, Ankara 1976, ss. 181-193.
7. “XIII-XVI. Yüzyıllarda Hindistan’da Türk Kurucular ve Hanedanlar”, Erdem Aydın Özel Sayısı III, IX. Cilt, S.2, TTK, Ankara 1997, ss. 1177-1181.
8. “Hindistan’daki Türk Devletleri”, Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildiriler (31 Ekim- 1 Kasım 2002), TTK, Ankara 2006, ss. 63-71.
9. “Hindistan’daki Türk Devletleri”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IX. Cilt, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, ss.373-535.
10. “Çin’den Batıya ve Hindistan’a Giden Chang Ch’en Fa-Hsien Sung Yun ve Hsüan Tsang”, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, I. Cilt, Sayı:1, Erzurum 1970, ss.93-99.
11. “Muhammed Kalaç’ın Bihar ve Bengal Fetihleri”, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Araştırma Dergisi, Sayı:13, Erzurum 1985, ss. 285-292.

12.“ Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri (1026-1414)”, Tarihte Türk Devletleri, I. Cilt, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985,ss. 241-294.

13.“Hindistan’daki Türk Devletlerinde İnsani Değerler ve Hukuk”, Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, I-III, (Yay. Haz. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı),Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

14.“Hindistan’daki Kalaçların Başkentleri: Laknauti, Delhi, Dhor ve Mandu”, Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007), TTK, Ankara 2008.

15.“Hindistan’da Devlet Kuran Altaylı Kabilelerden Huna’lar”, XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri (21-26 Ekim 1973), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:51, Seri:1, Sayı:A7, Ankara 1973.

16.“Bir Türk İslam Başkenti: Delhi”, Tarih Medeniyet, Kasım 1994.

17.“Türklerin Hindistanı”, Y.T. 3/15, Ankara 1997.

18.“Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar”, AÜEFAD/5, (Ekim 1972)

b. Ermeni Meselesine Dair Makaleleri

1.“Van’ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları nu:6, Ankara 1990, ss. 19-23.

2.“Subatan ve Ermeni Mezalimi”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991-Kars/Subatan), Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını nu:675, Ankara 1992, ss. 133-143.

3.“Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi”, Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27-29 Mayıs 2002- Ankara), Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, ss. 37-44.

4. “Oba Kazısı”, Iğdır “Tarihi Gerçekler ve Ermeniler” Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995-Iğdır), Iğdır Valiliği Kültür Yayınları no:1,Ankara 1997, ss. 49-51.

5. “Doğu Anadolu’da Türklere Ait Toplu Mezarlar”, Sevk ve İskânın Yüzüncü Yılında-2 Ermeni Meselesi ve 1915 olayları Ulusal Sempozyum Bildirileri (24-25 Aralık 2014 İstanbul), (Ed. Yrd. Doç. Dr. Dinara Duisebayeva), İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, ss. 25-32.
6. “Türkler, Ermeniler ve Erzurum 1916-1918”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 2005), Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 2006, ss. 565-580.
7. “Ermenilere Adapazarı’ndan Bakış”, Tarihte Türkler ve Ermeniler (Merkez ve Taşrada Ermeniler), TTK Yayınları, VI. Cilt, Ankara 2014, ss. 75-128.
8. “Düzce’deki Ermeniler”, Tarihte Türkler ve Ermeniler (Merkez ve Taşrada Ermeniler), TTK Yayınları, VI. Cilt, Ankara 2014, ss. 129-140.
9. “Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler”, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2000, ss.59-73.
10. “1917-1918 Ermeni Olaylarında Bir Rus Tanık: Yarbay Tverdo Khlebov”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.
11. “Doğu Anadolu’da Toplu Mezarlar”, Sahn-ı Seman Dergisi, Sayı:3, İstanbul 2001, ss. 19-22.
12. “Los Angeles Konsolos Yardımcısı Bahadır Demir’in Ermenilerce Öldürülmesi Olayı (27 Ocak 1973)”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.
13. “Ermenistan Kararnamesi”, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, (Ermeni Sorunu-I), ss.302-305.
14. “XIX. Asırda Erzurum’daki Ermeniler”

c. Şehir ve Bölge Tarihi İle İlgili Makaleleri

1.“Akçakoca, Akçakocalılar ve Kocaeli”, Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no:30, Kocaeli 2015, ss. 121-145.

2.“Karamürsel ve Çevresi”, Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no:35, Kocaeli 2016, ss. 199-208.

3.“Latinlerden Osmanlılara Kefken ve Çevresi”, Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no:38, Kocaeli 2017, ss. 469-488.

4. “Kocaeli Livasının Karadeniz Girişindeki Yoros Kazası”, Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no:42, Kocaeli 2018, ss. 61-79.

5.“Mustafa Kemal, Gelibolu ve Hayri Çizel”, Altıncı Uluslararası Atatürk Sempozyumu (12-16 Kasım 2007-Ankara), I. Cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010, ss. 627-661.

6.“Midhat Akif ve Türkoğlu Gazetesi”, Beşinci Uluslararası Atatürk Sempozyumu (8-12 Aralık 2003-Ankara), II. Cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005, ss. 915-938.

7.“1333 Eyyam-ı Şitasında Candar İli Yolcusu Tancalı İbn Battuta’nın Gerede’de Türkmen Beyine Kısa Süreli Konukluğu”, Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayıncılık, İstanbul 2017, ss. 63-70.

8.“Tebriiz ve Karabağ Düşünce Hayatının Erzurum’da Yayılışı”, Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006) Bildiriler, I. Cilt, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2007, ss. 485-498.

9.“Sınırdaki Erzurum”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, I. Cilt, Sayı:6, 1993, ss. 9-11.

10. “Sayram ve Yesi”, Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993), Erciyes Üniversitesi Yayınları:66, Kayseri 1993, ss. 249-253.
11. “Prof. Dr. İsmet Miroğlu ve Doğu”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 2001-2002 (Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı) Sayı:37, İstanbul 2002, ss. 149-157.
12. “Meclis-i Meb’usan-ı Osmani ’de Bolu Mutasarrıflığı Millet Vekilleri”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, V. Cilt, Sayı:2, 2006, ss.1-29.
13. “Konuralp ili”, Türkiyat Mecmuası, XXIV, Bahar 2014, ss. 15-24.
14. “Bayburt ve Prof. Dr. İ. Miroğlu”, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Mart 2018, ss.165-175.
15. “II. Basileios’tan Romanos Diogenes’te Okomi”, Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul 2008, ss.235-247.
16. “Atatürk ve Bolu”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVIII. Cilt, Sayı:54, Erzurum Kasım 2002, ss. 1035-1045.
17. “Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Bolu ve Sakarya Gezileri”, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIII. Cilt, Sayı:37, Mart 1997, ss. 293-317.
18. “Hüsrev Gerede’ye Göre Mustafa Kemal’in Samsun Yolculuğu”, 19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No:5, Samsun 2000, ss. 233-241.
19. “Karadeniz Ereğlisi, Seyyid Nasırullah ve Orhan Bey”, Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu V, I. Cilt, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no:47, Kocaeli 2018, ss. 247-257.
20. “Köroğlu’nun Yaşadığı Asırda Bolu’nun Siyasi Durumu (XVI-XVIII Yüzyıllar)”, Köroğlu Semineri Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırmalar

Dairesi Yayınları:47, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi:15, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, ss. 53-66.

21.“Köroğlu’nun Yaşadığı Asırda Bolu’nun Siyasi Durumu (XVI-XVII’yylar)”, Gazi Üniversitesi Bolu Meslek Yüksek Okulu Dergisi (İki Ayda Bir Çıkar), Yıl:1, Sayı:3, Ankara Eylül 1982, ss.5-11.

22.“Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın Emri: İlk Hedefiniz Akdenizdir İleri, İlerleyişinin Eşme, Alaşehir ve Salihli Kesiti”, Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu (02-04 Ekim-Uşak) II. Cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, ss. 919-934.

23. “Kanuni Devrinde Kocaili”, Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no: Kocaeli 2020

24.“XVI. Yüzyıla Kadar Akyazı ve Çevresi”, Geçmişten Günümüze Sakarya Tarihi/Kültür/ Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu Bildiriler (23-25 Kasım 2017), Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Sakarya Kitaplığı Yayını nu:41, Adapazarı 2018, ss. 131-149.

25.“Doğu Anadolu’nun Yakın Tarihi”, Kars-Akhaltsikhe (Ahıska) Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kafkas Üniversitesi-İ. Cavakhişvili Adına Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi, Kars 2001, ss. 53-58.

26. “Sakarya’nın Tarihi Coğrafyası”, I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998), Cumhuriyetimizin Yetmişbeşinci Yılına Armağan, Sakarya Üniversitesi Yayını, Adapazarı 1999, ss. 14-20.

27.“Sakarya Nehri İle Boğaziçi Bithyniasın’dan Kocaili Sancağına”, Sakarya Üniversitesi(SAÜ) Fen Edebiyat Dergisi, Vol.10, Sayı:2, 2008, ss.109-124.

28.“Safranbolu ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan (75. Doğum Yılı-50. Akademik yılı) Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, ss. 438-444.

29. “Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli”, Türklük Araştırmaları Dergisi 12,Eylül 2002, ss, 187-193.

30. “Katakalon Kekaumenos’dan Saltuklular’a Theodosiopolis”, Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1995, ss.57-65.
31. “Akçakoca’nın Kandıra’dan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazar mı Yoksa Araman mı”, Sakarya Üniversitesi (SAÜ) Fen Edebiyat Dergisi, Vol.10, Sayı:2, 2008, ss.125-139.
32. “Milli Mücadele’de Akçşehir-i Bolu ve Karasu”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, V. Cilt, Sayı:4, 2007, ss. 1-24.
33. “Bolu Bölgesine Ait Mili Mücadele Kronolojisi”, Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi, Atatürk Üniversitesi Yayını, I. Cilt, Sayı:1, Temmuz 1978, ss. 23-34.
34. “Düzce’deki Doğu Karadenizliler”, Çayeli’nden Erzurum’a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu (Armağan Kitap), Atatürk üniversitesi Yayınları No:1206, Erzurum 2016, ss. 59-72.
35. “Şahra-ı Garbı”, XII. Türk Tarih kongresi, II. Cilt, Ankara-12-16 Eylül 1994, ss. 649-654.
36. “Clavijo’nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405)”, XI. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, 05-09 Eylül 1990, Ankara, ss.795-803.
37. “Karakoyunlu Temürlü Mücadelesinde Avnik”, XIV. Türk Tarih Kongresi, I. Cilt, TTK, Ankara- 09-13 Eylül 2002, ss. 371-381.
38. “Erzurum’dan Sivas’a (29 Ağustos-2 Eylül 1919)”, Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu (2-4 Eylül 2002-Sivas), Siskav (Sivas İli Sanat, Kültür ve Araştırma Vakfı) Yayınları, Sivas 2002, ss. 97-103.
39. “Bolayır”, Çanakkale Savaşları Tarihi,(Editör Doç. Dr. Mustafa Demir),III. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1391-1406.
40. “Bolayır 1913 ve 1915” , Çanakkale Savaşları Tarihi,(Editör Doç. Dr. Mustafa Demir),III. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss.1407-1434.

41. “Bolayır’da Gömülü Meşhurlar: Süleyman Paşa, Hasan Kelami ve Namık Kemal”, Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), III. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1435-1556.
42. “Çanakkale’nin Ziyaretçileri (1915 ve Cumhuriyette)” , Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), III. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1557-1787.
43. “Sarıkamış ve Çanakkale”, Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), IV. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1965-1991.
44. “Kemal Yeri (25 Nisan 1915- 17 Mayıs 1915)”, Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), IV. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 2089-2170.
- 45 “Mustafa Kemal’in Çanakkale İçin Erzurum’da Görevlendirilmesi”, Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), IV. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1993-2004.
- 46.“Doğu Sınırının Peace Maker Olarak Belirlenmesinde Mustafa Kemal Paşa (1920-1921)”, Doğumunun125. Yılında Mustafa Kemal Atatürk Uluslararası Sempozyum Bildirileri (15-18 Mayıs 2006-Ankara), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, ss. 579-613.
47. “Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri (Eylül 1919-Nisan 1920)”, I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu(Açılış Konuşmaları-Bildiriler 21-23 Eylül 1987), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1994, ss. 1049-1061.
48. “Bolu ve Heyet-i Temsiliye (Sivas Kongresinden Başkanın Ankara’ya Gidişine Kadar”, Sivas Kongresi III. Uluslararası Sempozyumu (2-3 Eylül 2004-Sivas), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, ss. 97-105.
- 49.“Türkiye’nin Doğusunda Mütarekeden Cumhuriyete Doğu-Batı Dengesi İçin Sınır Oluşumu”, Atatürk IV. Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999,Türkistan-Kazakistan), I. Cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, ss. 83-90.
50. “Adapazarı Kaymakamı Tahir (1919-1920)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIII. Cilt, Sayı:38, Erzurum Temmuz 1997, ss. 521-538.

51. “W. Wilson, XII. Madde ve Doğudaki Akisleri”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002- Erzurum), Erzurum Valiliğı Erzurum-Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, ss. 1-8.

51. “Sine-i Millete İltica Eden Meclis-i Meb’usan-ı Osmanî Reisi Celaleddin Arif’in Ankara Yolculuğı”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, X. Cilt, Sayı:28, Mart 1994, ss. 77-87.

52. “Süsendiraz ve Bozdağlar Yaylası”, Geçmişten Günümüze Manisa (Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi- Kültürü- Ekonomisi), (Ed. Muzaffer Tepekaya- Zafer Atar), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Cilt I, Manisa 2018, ss.251-261.

53. “Birgi’nin Türk Hâkimiyetine Giriş ve Yeni Yapılanmalar”, Arkeolojik ve Tarihi Yönleri ile Bir Ege Kasabası: Birgi (Birgi Sempozyumu Bildirileri (12-13 Aralık 2013), (Ed. Ergün Lafli, Gülseren Kan Şahin), Dokuz Eylül Üniversitesi, Ortaçağ Arkeolojisi Bölümü, Yayın Serileri, Sayı: 2, İzmir 2021, ss.37-49

54. “Akkoyunlu Ferruhşad Bey’in Zelhe Savaşı”, Tarih Medeniyet, Sayı:37, Nisan 1997, ss.34-36.

55. “Çardaklı’dan Yüksek Sovyet Prezidyumuna”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, Cilt XXVI, Sayı:305, Eylül 1988, ss.517-522.

56. “Şemsi Paşa’nın Hz. Halid ve Hz. Ebubekir İle Akrabalığı”, Üsküdar Sempozyumu II (12-13 Mart 2004) Bildiriler, II. Cilt, Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayın No:16, İstanbul 2005, ss. 553-560.

57. “Aydınogullarında Hatunlar”, Prof. Dr. Salim Cöhce “Tarihe Adanmış Bir Ömür”, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2017, ss. 191-203.

58. “Moğol Sünit Boyundan Ötegedai’li Çormahan: Cengiz, Ögeday ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Noyan”, İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2008, ss. 275-287.

59. “Osmanlı IV. Orduy-ı Hümayunu’nda Kafkaslı Komutan Musa Paşa”, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl/Vol:2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, ss. 255-296.

60. “Çanakkale Savaşlarında Türk ve Alman Komutanların İzlenimleri”, Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), V. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss.2507-2630.

61. “Çanakkale Savaşlarında İtilaf Devletleri Komutanlarının İzlenimleri”, Çanakkale Savaşları Tarihi, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), V. Cilt, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 2631-2739.

62. “Bazı Gezi Notlarına Göre Osmanlı Dönemi’nde Antakya”, Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (25-27 Ekim 2000, Hatay/28 Ekim 2000, İskenderun), (Yay.haz.Şebnem Ercebeci, Aysu Şimşek-Canpolat; çev.: Berrin U. Yurdadağ, Adem Akın, Nurçin Yıldız,),Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, ss. 275-285.

63. “Louis De Mas-Latrie’nin Kıbrıs Notları (1878)”, Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu (Gazi Magusa,28 Ekim-2 Kasım 1991), K.K.T.C. Doğu Akdeniz Üniversitesi ve T.C. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlükleri Yayınları Nu:8,Ankara 1993, ss. 85-88.

64. “Komnenoslardan Osmanlılara Karadeniz Ereğlisi”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Samsun 1988, ss. 211-222.

65. “Ruy Gonzeles de Clavijo’nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu (27 Nisan-4 Mayıs 1404)”

66. “Otlukbeli ve Çevresi”, Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri Ve Önemi Paneli(Otlukbeli/Erzincan 11 Ağustos 1996), Otlukbeli Belediyesi Yayını, Ankara 1997, ss.109-115.

67. “Sakarya’nın Tarihi Coğrafyası”,Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss.33-47.

68. “Sakarya ve Çevresinde Selçuklular”,Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi

Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss.57-63.

69.“Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Sakarya Bölgesi”,Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya2005, ss.65-88.

70.“Sakarya Kaleleri”, Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss.89-96.

71.“Sakarya Nehri’nde Ulaşım İçin Vapur”,Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss. 661- 672.

72.“Sakarya ve Gezginler”, Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss.111-168.

73.“Sakarya Yolları, Kara ve Demiryolu Ulaşımı”, Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss.595-631.

74.“Sapanca Gölü’nü İzmit Körfeziyle Birleştirme Çalışmaları”, Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005, ss.327-343.

75.“Kara Ve Akkoyunluların Yurdunda”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, ss.1-23.

76.“XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin”, Yeni Türkiye,60-2014, ss.1-5.

77. “Aydın İlinin Gelişiminde Aydın Bey”, Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015, II. Cilt, Ed. M. Akif Erdoğan-Şule Pfeiffer Taş, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016, ss. 109-118.

78.“Hızır Bey İli”,Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı: XIX, İstanbul 2002,ss.59-75.

79. “Sakarya, Mütarekeden Cumhuriyete (1918-1923)”, (Daktilo Edilmiş Nüsha), Erzurum 1998, ss. 84-91.

80. “Enver Konukçu İle Yapılan Türk Kültürü ve Fuzuli Konulu Söyleşi”, Yeşeren Dergisi, Sayı 1, Ankara Mart 1995.

81.“Düzce’nin Osmanlı Beyliği Hamiyetine Girdikten Sonraki Kültür Yapılanması”, Düzce’de Tarih Kültür ve Sanat, Düzce Belediyesi Kültür Yayınları;16, İstanbul 2017.

82. “Doğu Cephesi ve Doğu Sınırları ile İlgili Antlaşmalar”, Milli Mücadele Tarihi- Makaleler, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002.

83.“Milli Mücadele Döneminde Adapazarı ve Çevresi”, Sakarya İli Tarihi , (Enver Konukçu-Haluk Selvi), Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, I. Cilt, Sakarya 2005.

84.“Türkistan’daki Ceyhun”, I. Ceyhun Sempozyumu-Ceyhundan Ceyhana Bildiriler, Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları, No:8, Adana 2008, ss. 233-239.

85.“Cebesoy ve Erzurum”, Tarih-Siyaset-İktisat-Yönetim, Ed. Yrd. Doç. Dr. Ahmet Verdi Can-Arş. Gör. Köksal Şahin, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2004, ss. 1-19.

86.“Arpaçay Üzerindeki Ani’de İlhanlı Hanı Ebu Sa’id Bahadır Han’ın Yarlığı”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

87.“Düzce’deki Trabzon ve Rizeliler (1919-1923)”, Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005), Karadeniz Teknik üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, ss. 877-884.

88.“Salihli’de Türk Göçmenlerinin Yerleşmeleri”, Türk Kültürü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Sayı:78, Yıl: VII, Nisan 1969.

89.“Salihli’den Bozdağ’a Bakış (Tarih Akışta Bozdağlar)”, Krallardan Efelere Salihli Sempozyumu Bildirileri (26-27 Nisan 2013), I. Cilt, Salihli Belediyesi Yayınları, İzmir 2013, ss. 13-37.

90.“Trabzon Valisi Şehzade Selim’in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001), I. Cilt, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2002, ss. 91-98.

91. “Sürmeli’de Dilmaçlılar”, Delmates’in Surp Mari”, I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (15-17 Nisan 2008), Batman Valiliği Yayınları,

Ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, Batman 2009.

92.“Devlet-i Aliyye’nin Kafkaslı İki Paşası: Ahmet Fevzi ve Yusuf İzzet”, Yeni Türkiye, XXI. Cilt, Sayı:73, (Özel Sayı: Kafkaslar Özel Sayısı-III), 2015, ss. 435-442.

93.“Mustafa Kemalci Mücadeleye Karşı Yunan Güdümündeki Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti (24 Ekim 1921)”, Türk-Yunan İlişkileri Sempozyum Bildirileri (21-22 Mayıs 1986), Erzurum 1988.

94.“Dini İnnaçların ve Düşüncelerin Politik Amaçlarda Kullanılmasına Dair Selçeklu Devrinden İbret Verici Bir Örnek: Babailer Ayaklanması”, Hira’dan Tanrı Dağına inen Nur Bozkır İslam Medeniyeti ve Türkler-Zekeriya Kitapçı Armağanı, (Ed. Mustafa Eravcı), Dizgi Ofset Yayınları, Konya 2012.

95.“Aydın İli Gelişimin’de Aydın Bey”, Tire Araştırmaları Sempozyumu(12-13 Mart 2015), I. Cilt, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

96.“Kars Konferasında Ermeni Temsilcisi Askanoz Mravyan”, Ardahan ‘ın Anavatan’a Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova Ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu (19-20 Kasım 2011,Ardahan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, ss.168-208.

97.“Kurtuluş-Kırım ve Erzurum”, Kurtuluşunun 94. Ve 95. Yıldönümünde Erzurum, (15 Mart 2012-20 Mart 2013 Ankara), Panel Bildirileri,(Yay. Haz.:Mukaddes Arslan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, ss. 17-27.

98.“Bolu ve Fatihleri”, Boluda Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Basımevi, Bolu 1998, ss.1-6.

99. “Selçukluların Doğu Anadolu’daki Yerleşim politikası”, I.II. Milli Kültür Ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1993, ss.141-151.

100.“Doğu Anadolu’da Türk Fetihleri”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Bilimleri araştırma Dergisi, Sayı: 20, Erzurum 1992, ss. 75-100.

101. “Manisa Wilson Gazetesi”, Manisa Turizm Derneği Dergisi, Manisa 1983, ss. 4.

102. “Hagia Marina’dan Sürmeli’ye”, II. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu

(13-15 Aralık 2011 Iğdır) Iğdır Valiliği Yayınları, Erzurum 2012.

103.“İlk Çağdan Cuhiriyete Bolu”, Cumhuriyetin 75. Yılında Bolu, Bolu Gazeteciler Derneği Yayınları, Bolu 1993.

104.“Erivan ve Çevresinde Taşınmaz Türk Kültür Varlıkları”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

105.“Türk-Ermeni Sınır Boylarında Tarihi Kenti Benliğinde Yaşatan Köy: Ocaklı”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

106.“Türk-Ermeni Sınırının Ani Ören Yerinde Arpaçay Nehri Üzerindeki Yıkık Köprü”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

107.“Çeşitli Yönleriyle Türk-Ermeni İlişkilerinde Ani ve Ören Yeri”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

108.“Türk-Ermeni Sınırının Ani Ören Yerindeki Taşınmaz Kültür Varlıkları”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

109.“Arpaçay Nehri Boyunca Magasberd'den Üçbölük'e”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

110.“Seyyahlara Göre Ani ve Çevresi”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

111.“Digor'daki Karabağ Mreni”, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (Ed. Prof. Dr. Enis Şahin), I.-XXIV Cilt, İstanbul 2012.

112.“Aydınoğlu Süleyman Şah”, Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu Bildirileri (7-8 Mayıs 2018), (Ed. Murat Sanus- Ali Özçelik), Tire Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2018.

113.“Karakoyunlular'ın Avnik Kalesi”, Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, Musa Şamil Yüksel, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017.

114.“Orhan Gazinin Şehit Oğlu Süleyman Paşa”, Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan 2011), Bursa Osman Gazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2011, ss. 123-157.

115.“Fatih Sultan Mehmet Dönemi Osmanlı-Karamanoğulları Mücadelesi”,Geçmişin İzi Sürülürken Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı, (Ed. Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel-Araş. Gör. F. Aysel Dıngıl Ilgın), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015, ss.245-252.

116. “Batı Anadolunun İlk Türkmen Şehri: Güzelhisar”, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, (Hasan Celal Güzel Özel Sayısı-III), III. Cilt, Kasım-Aralık 2018, ss.20-25.

117. “Bolayır’da Süleyman Paşa Külliyesinin Çanakkale Savaşları Sırasındaki Tarihi ve Moral Bakımından Rolü”, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, (Çanakkale Özel Sayısı), Sayı: 65, Ocak-Şubat 2015, ss.888-894.

118.“ Aras Boyu Şehirlerinden Duvin”.

ç. Cumhuriyet Dönemine Dair Makaleleri

1.“Mudarlı Menşeli Tarih Araştırmacısı Dr. Selahattin Tansel(1908-1980)”, Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları no:42, Kocaeli 2018,ss. 1491-1505.

2.“Ali Suad’ın Wilson’a Açık Mektubu(1919)”, Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991-Ankara), II. Cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1996, ss. 1263-1270.

3. “Mustafa Kemal’in Siyasi Hayata Atılışı”, Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu (3-6 Ekim1995-Gazi Magusa-KKTC) II. Cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998, ss. 701-706.

4.“Mustafa Kemal’e Verdiği Sözü Tutamayan Muhalif Osman Nuri”, Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu (2-3 Eylül 2005-Sivas), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, ss. 39-53.

5.“Cumhuriyetin İlk Bolu Valisi Ahmed Fahreddin”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, V. Cilt, Sayı:1, 2006, ss. 2-23.

6.“Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı ve Tarih” ,Erdem-(Dört Ayda Bir Çıkar) Aydın Sayılı Özel Sayısı III, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, IX. Cilt, Sayı:27, Ankara 1997, ss. 887-891.

7.“Cumhuriyet ve Mustafa Kemal’in Erzurum’daki Ateşli Taraftarı Öğretmen Okulu Müdürü Cemal Bey”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, V. Cilt, Sayı:2, 2006, ss. 179-206.

8.“Cumhuriyet’te Erzurum”,Atatürk Konferansları(1988-75. Yıl Yurtiçi), AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, ss. 213-217.

11.“Bandırma Vapuru”, Türkiye Barolar Birliği Uluslararası Atatürk’ü Çağdaş Yorumlama ve Anma Programı-3 Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın İlk Adımı: Samsun 1919, Türkiye Barolar Birliği Yayınları:182, Samsun 7 Mayıs 2010, ss, 104-117.

12. “Yeni Harfler ve Devlet Büyüklerinin İmzaları”, 80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu (10-11 Kasım 2008), (Ed. Tülay Âlim Baran), Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009, ss. 290-309.

13.“Cumhuriyet Dönemi’nde Adapazarı ve Çevresinde Mülki Yapılanma”, (Prof. Dr. Enver Konukçu- Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin), Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, II. Cilt, Sakarya 2005, ss.877-905.

15. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adapazarı’nın Siyasi Ve Sosyal Hayatının Öncüleri”, Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, II. Cilt, Sakarya 2005, ss.821-832.

16.“Gazi Mustafa Kemal Claude Farrere Görüşmesi”, Atatürk Konferansları Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. ve Kurtuluşunun 76. Yıldönümlerinde Afyon ve İlçelerinde Yapılan Panel ve Konferanslar, AAM. Yay., Ankara 2000.

17. “Tarihi Akış İçerisinde Cumhuriyet”, Akademik Açı, Samsun 1996.

18. “Havza Genelgesi”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele Samsun Sempozyumu Bildiriler, Samsun 1994.

19. “Türkiye’ye İlk Gelen Kazak Göçü (1940-1953)”, Türk Kültürü Dergisi, Sayı:89, Ankara Mart 1970.

20. “Mütarekeden Cumhuriyet (1918-1923)”, Daltilo Edilmiş Nüsha, Erzurum 1998, ss. 84-91.

C. Ansiklopedi Maddeleri

a. Diyanet İslam Ansiklopedisi Maddeleri

1. “Abbas-I Servani”, DİA/I, ss. 28-29.
2. “Abdürrahim Han”, DİA/I, ss. 290.
3. “Aybeg, Kutbüddin”, DİA/IV, ss.231-232.
4. “Aynülmülk Mültani”, DİA/IV, ss. 282-283.
5. “Babür”, DİA/IV, ss. 395-396.
6. “Babürlüler”, DİA/IV, ss.400-404.
7. “Bağdat Hatun”, DİA/IV, ss.404.
8. “Bahadır Şah Gucerati”, DİA/IV, ss.456-457.
9. “Bahtaver Han”, DİA/IV, ss.522-523.
10. “Balasagun”, DİA/V, ss.4.
11. “Bedauni, Abdülkadir”, DİA/V, ss.295-296.
12. “Begüm”, DİA/V, ss. 344.
13. “Behmeniler”, DİA/V, ss. 353-354.
14. “ Behram-I Gur”, DİA/V, ss. 356.
15. “Bengal Sultanlığı”, DİA/V, ss. 437-439.
16. “Beridşahiler”, DİA/V, ss. 502-503.

17. “Berke Han”, DİA/V, ss. 506-507.
18. “Beyhak”, DİA/VI, ss. 57-58.
19. “Bopal”, DİA/VI, ss. 283.
20. “Bopal”, DİA/VI, ss. 283-284.
21. “Cevher Aftabeci”, DİA/VII, ss. 455.
22. “Cihan Şah”, DİA/VII, ss. 536.
23. “Cihanara Begüm”, DİA/VII, ss. 536-537.
24. “Cihandar Şah”, DİA/VII, ss. 537-538.
25. “Cihangir”, DİA/VII, ss. 538-539.
26. “Ebü'l-Fazl El-Allami”, DİA/X, ss.313-314.
27. “Ekber Şah”, DİA/X, ss. 542-544.
28. “Endican”, DİA/XI, ss. 190-192.
29. “Farukiler”, DİA/XII, ss. 182-183.
30. “Gazne”, DİA/XIII, ss.479-480.
31. “Gıyadeddin Tuğluk”, DİA/XIV, ss. 60-61.
32. “Hace-İ Cihan”, DİA/XIV, ss. 429-430.
33. “Hafi Han”, DİA/XV, ss. 111.
34. “Halaciler”, DİA/XV, ss. 227-228.
35. “Halaç”, DİA/XV, ss. 228-229.
36. “Han-I Cihan Ludi”, DİA/XV, ss.519-520.
37. “Han-I Cihan Makbul”, DİA/XV, ss. 520.
38. “Han-I Hanan”, DİA/XV, ss. 520-521.
39. “Hasan Nizami”, DİA/XVI, ss. 333.

40. “Hayber Geçidi”, DİA/XVII, ss. 23-24.
41. “Haydar Mirza”, DİA/XVII, ss. 29-30.
42. “Haydarabad”, DİA/XVII, ss. 30-31.
43. “Hayrpur”, DİA/XVII, ss. 66-67.
44. “Hızır Han”, DİA/XVII, ss. 415-416.
45. “Hinduşahiler”, DİA/XVIII, ss. 117-118.
46. “Hokand Hanlığı”, DİA/XVIII, ss. 215-216.
47. “Hümayun”, DİA/XVIII, ss. 481-483.
48. “Hümayun Şah Behmeni”, DİA/XVIII, ss. 483.
49. “Hüseyin Nizamşah”, DİA/XIX, ss. 3.
50. “Hüseyin Şah Argun”, DİA/XIX, ss. 12.
51. “İskender Begüm”, DİA/XXII, ss. 560-561.
52. “Kamran Mirza”, DİA/XXIV, ss. 286-287.
53. “Karaçi”, DİA/XXIV, ss. 383-384.
54. “Kutbüddin Bahtiyar”, DİA/XXVI, ss.483.
55. “Kutubşahiler”, DİA/XXVI, ss. 500.

b. Türkler Ansiklopedisi Maddeleri

1. “Akhunların Kalıntısı Olan Kalaçlar (Halaçlar)”, TÜRKLER I, ss. 845-849.
2. “Akhunlar”, TÜRKLER I, ss.1310-1317.
3. “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”, TÜRKLER IV, ss. 534-544.
4. “Babürlüler: Hindisdan’daki Temürlüler”, TÜRKLER VIII, ss. 1321-1345.

c. Osmanlı Ansiklopedisi Maddeleri

1. “ Osmanlılar Ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler”, OSMANLI IV, ss. 326-333.

D. Danışmanlığını Yaptığı Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

a. Yüksek Lisans Tezleri

1. M. Hüseyin URAY, “Anadolu Divan-ı Harbinde Alacadağ ve Ardahan Muhakemesi(1879)”, Erzurum 1973.
2. Günay ÇAĞLAR, “Husrev Bey Heyet-i Nasıhası (Nisan-Haziran 1920)”, Erzurum 1985.
3. Mehmet TEZCAN, “Eski Türklerde Damga”, Erzurum 1990.
4. Veysi AKIN, “Dr. Fuad Umay ve Hayatı”, Erzurum 1990.
5. İbrahim AYKUN, “Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829)”, Erzurum 1991.
6. Selahattin TOZLU, “Zivin Savaşı’ndan Berlin Antlaşması’na Kadar Erzurum 1877-1878”, Erzurum 1991.
7. Selma PEHLİVAN, “Eski Anadolu’nun Savunma Sistemleri ve Mimari Alandaki yeri”, Erzurum 1991.
8. Ahmet SARAÇGİL, “Mustafa Kemal Paşa’nın Katıldığı Kongrelerin Cemiyetler Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi”, Erzurum 1992.
9. Tülin ERTUĞRUL, “Rüşdi Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı”, Erzurum 1992.
10. Ahmet TOKSOY, “Bizans’tan Akkoyunlulara Tav-ili/ Bölgesi” Erzurum 1995.
11. Gürsoy SOLMAZ, “Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri” Erzurum 1995.
12. Beşir MUSTAFAYEV, “Orta Çağ’da Berde Tarihi”, Erzurum 2002.

b. Doktora Tezleri

1. Nuri YAZICI, “Canik Sancağında Pontosçu Faaliyetler (1918-1922)”, Erzurum 1985.

2. Salim CÖHCE, “Şemsi Melikleri”, Erzurum 1986.
3. Besim ÖZCAN, “Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)”, Erzurum 1990.
4. Günay ÇAĞLAR, “Bolu Mutasarrıfı Halil (Türkmen) (21 Haziran 1920-13 Haziran 1921)”, Erzurum 1990.
5. Cemil ŞENALP, “Miralay Nazım Bey ve IV Müretteb Fırka’nın Faaliyetleri”, Erzurum 1992.
6. Fahmettin YILMAZ, “Anadolu Tahkik Heyetleri (1919)” Erzurum 1994
7. Yavuz ÖZDEMİR, “Enver Paşa’nın 3. Ordu Günleri”, Erzurum 1994.
8. Erol KÜRKÇÜOĞLU, “1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Erzurum 1994.
9. Veysi AKIN, “Trakya’nın Türklere Devir Teslimi”, Erzurum 1994.
10. Selma PEHLİVAN, “Eski Önasya’da Kadının Konumu”, Erzurum 1995.
11. İbrahim AYKUN, “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması”, Erzurum 1995.
12. Hasan ŞAHİN, “1855 Erzurum Harekâtı”, Erzurum 1995.
13. İbrahim İSLAM, “Milli Mücadele’de Yeni Adana Gazetesi”, Erzurum 1995.
14. Halit EKEN, “Milli Mücadele’de Vali(Kapancızade) Hamid Bey”, Erzurum 1995.
15. Yılmaz TEZAN, “İnebolu ve Kastamonu Havalisinin İstiklal Savaşının Kazanılmasındaki Rolü ve Sağladığı İdari Faaliyetler” Erzurum 1995.
16. Mehmet TEZCAN, “Kuşanlar Tarihi(Yüeh-chih’lardan Kuşan’lara)”Erzurum 1996.
17. Süleyman ÇİĞDEM, “Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri”, Erzurum 1996.
18. Gürsoy SOLMAZ, “Selçuklular’dan Osmanlılar’a Gence”, Erzurum 1997.

19. Selahattin TOZLU, “Trabzon-Erzurum- Bayezid Yolu”, Erzurum 1997.
20. Ahmet TOKSOY, “ Karaz’dan Otlukbeli’ne Savaşlar”, Erzurum 1998.
21. Hasan GEYİKOĞLU, “Selçuklular’dan Safeviler’e Sa’d- Çukuru”, Erzurum 1998.
22. Halil ŞİMŞEK, “Cumhuriyet’ten Sonra Bingöl”, Erzurum 1999.
23. Recep ÖZMAN, “Eski Anadolu Tarihinde Galatlar”, Erzurum 1999.
24. Mehmet KATARAS, “Nazmi-zade Murteza’nın Gülşen-i Hulefa’sının Tenkitli Transkripsiyonu”, Erzurum 2001.
25. Bülent YILMAZ, “Celayirliler Kabile Devlet”, Erzurum 2002.
26. Dünder KILIÇ, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşkilatı ve Törenleri”, Erzurum 2002.
27. Akın BİNGÖL, “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi”, Erzurum 2003.
28. Savaş EĞİLMEZ, “Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası”, Erzurum 2004.
29. Ümit KILIÇ, “XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaletinde Vakıflar”, Erzurum 2005.
30. Mehmet ÖZMENLİ, “Ortaçağ’da Sürege(Şirek)’in Tarihi”, Erzurum 2008.
- 31.Ömer SUBAŞI, “Pasinler (V-XVI. yüzyıllar)”, Erzurum 2010.

E. Akademik Kişiliği

Prof. Dr. Enver Konukçu, tarihçi olmaya daha lise yıllarında karar vermiş ve lise bittiğinde İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü’nü tercih etmiştir. Büyük bir aşkla kendini tarih ilmine veren Konukçu, bu aşk sayesinde ünlü bir tarihçi olmayı başarmıştır. Bir ilim adamı olarak çevresine ışık tutmuş ve insanlara tarihi sevdirmeye, araştırmaya sevk etmiştir. Üniversite eğitimi boyunca bilgisini artırmaya çalışmış ve kendisini bu alanda yetiştirmiştir. Prof. Dr. Enver Konukçu Atatürk Üniversitesine girdikten sonra sürekli çalışarak kendisini geliştirmiş ve kısa sürede profesör olmuştur. Belge, kitap ve arazi üçlüsünü birleştirerek, tarihsel olayları kugulayan bir yöntemi olmuş ve yüzey araştırmalarına

önem vermiştir. Ömrünü Türk tarihinin araştırılmasına adanmış ve çalışmalarına maddi bir karşılık beklemeden devam etmiştir. Çalışmaları ile Tarihe ışık tutmuştur. Konukçu Tarih araştırmacılığına yeni bir boyut getirmiş ve masa başı tarihçiliği yerine mekân tarihçiliğine önem vermiştir. Yaptığı çalışmaların pek çoğunda araştırdığı konunun geçtiği mekânı inceleyerek o coğrafyada yaşayan insanlarla görüşme yoluna gitmiştir. Bu şekilde daha sağlıklı bilgi edinmiştir. Yazdığı onlarca kitap ve makalelerle Genel Türk Tarihçiliğinin en önemli simalarından biri olmuştur. Prof. Dr. Enver Konukçu ile birebir çalışma imkânı bulan tarihçiler elbette ki onun çalışma sistemi ve araştırma metodunda ve ilme, özellikle de tarihe bakış açısından etkilenmiştir. Gayesi öğrencilere tarihi sevdirmek olan, Prof. Dr. Enver Konukçu pek çok lisans öğrencisinin derslerine girmiş, birçok Yüksek lisans, Doktora öğrencisinin danışmanlığını üstlenmiştir. Prof. Dr. Enver Konukçu gerek kullandığı metot, gerekse de Türk Tarihine ve gündemdeki olaylara bakışı itibarıyla en fazla önce öğrencisi sonra asistanı olan hocaların başında gelmektedir.

Prof. Dr. Enver Konukçu, araştırmalarında kullandığı metod, göstermiş olduğu ciddiyet ve titizlik ve milli değerlere verdiği önem ile pek çok Tarihçiyi etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Prof. Dr. Enver Konukçu belirttiğimiz gibi öncelikle kendisinden ders alan veya akademik hayata kendisinin yanında başlayan bugünün önemli tarihçilerimiz arasında yer alan birçok kimseleri etkilemiştir. Bunun yanı sıra Tarih sahasında araştırma yapan sonraki kuşaklardan birçok kimse üzerinde de etkili olacağı şüphesizdir. Zira o gerek yazdığı sayısız eser ile oldukça geniş bir saha da etki alanı oluşturmuştur. Hayatı boyunca çalıştığı her akademik konuda ülkesine ve milletine hizmet etmeye gayret etmiştir. Tarihçiliği, kişinin ekonomik olarak gelir sağlaması için gerekli bir meslek olarak değil, gönülden gelen bir sevgi ve azim işi olarak yapmıştır. Zira kendisi istese maddi kazanç olarak daha iyi yerlerde olabileceğini bilmekteyiz.

Derslerinde ve akademik çalışmalarında objektifliği her zaman elden bırakmamış, her türlü ön yargı, ideolojiden ve siyasetten uzak kalmaya çalışmıştır.⁹² Ona göre, Tarih ancak belgeler üzerinden yazılabilir; arşivi, kaynağı olmayan bir Tarihçi roman yazarından başka bir şey olamaz. Prof. Dr. Enver Konukçu, özellikle ülkemizde Hindistan araş-

⁹² Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan yüz yüze mülakat.

tırmaları denilince akla gelen isimlerin başında gelmektedir. Yaptığı titiz ve ciddi çalışmalarla eserlerinde ki belge zenginliği sağlamıştır. Her alanda mücadelesi olan, çok çalışan, boş durmasını sevmeyen özellikle arazi çalışmalarınaözen göstermiştir.

Prof. Dr. Enver Konukçunun bizzat kendisi ile yaptığımız mülakatlarda ve öğrencileriyle yaptığımız görüşmelerimizde hissettiğim ve öğrencilerince anlatılan ilk özelliklerinden birisinin eğitim anlayışı ve gösterdiği içten, samimi babacan tavrıdır. Öğrencilerine bir talebesiyle değil, akranı meslektaşısı ile görüşen insan üslubuylahitap eden, hoşgörülü, sevecen koruyucu tavrı ile bize örnek olmuştur. Onlara uçmayı öğretmiş, ne tarafa gideceğini onlara bırakmıştır. Konuşmalarına genellikle saygı ve sevgilerini belirterek başlamış ve bu şekilde bitirmiştir. Talebeleriyle çok yakından ilgilenmiş, onlara sahip çıkmıştır. Evini öğrencilerine devamlı açık tutmuş, uzaklardan gelen öğrencilerini evinde ağırlamıştır. Bu sebeple hocamızın sevgili eşi Tomris Hanımı da Öğrencilerinin çoğu tarafından tanınmış, bir kızı, evladı gibi davranmıştır. Hoca öğrenci ilişkisi mezuniyetlerin ardından kesilmemiş, Konukçu ilgisini devam ettirmiştir. Gittiği her yerde öğrencileri onu karşılamış, ziyaret etmiştir. Bu hareketleriyle hocamız eğitimin, hocalığın sadece okul sınırlarında değil hayatın her anında olduğunu göstermiştir.

Akademisyenliği, sadece araştırma yapıp eser yazmak olarak görmeyen, öğrencilerine bir şeyler öğretmeyi esas alan Prof. Dr. Enver Konukçu, öğrencilerine hayatlarının her anlarında destek olmuş, çalışmalarında her türlü desteği üzerlerinden eksik etmemiştir. Öğrencileri ve bölümden asistanlarının her türlü dertlerine kol kanat gelmiş, onlara bir ağabey kimi zaman bir baba olmuştur. Her sabah güler yüzüyle fakülteye gider. Herkese selam verip hal hatır sormadan odasına gitmezdi. Kendisi görünüşüyle bir Anadolulu, hareket ve konuşmalarıyla nazik, zarif bir insan olmuştur. Hayat görüşü, çalışma azmi, yardım severliği, alçak gönüllülüğü özelliklerini her ortamda belli etmiş ve göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANIYANLARIN GÖZÜYLE PROF. DR. ENVER KONUKÇU

A. Dostlarının Gözünden Prof. Dr. Enver Konukçu

a. Sayın Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nun Görüşleri

Prof. Dr. Enver Konukçu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde sınıf ve dönem arkadaşım. Zeki Velidi Togan hocamızın öğrencileri olduk. Hoca çalışkan öğrencilerle daha fazla ilgilenirdi, onları yönlendirirdi. Daha lisansta iken şöyle yapın böyle yapın diye danışmanlık yapmaya başladılar. Bizim sınıftan da beş kişi 'ye böyle yapın şöyle yapın diye yönlendirirdi. Yurtdışından burs bulup bizi göndermeye, yabancı dilleri öğretmek için gayret etti. Şimdi o beş kişiden biz üçümüz ben, İsenbike Togan ve Enver Konukçu; tam hocanın dediği gibi, hocanın dediği yoldan gittik. Diğerleri biraz kendi başlarına buyruk gittiler, başka şeyler yaptılar. Beni ve İsenbike hocayı, Çinceniz ilerlesin, Çin kaynaklarıyla çalışalım diye Çin'e gönderdi. Enver'i de Hindistan Tarihi Ana kaynaklarıyla çalışsın diye Hindistan'a gönderdi. Enver de bu alanda çok başarılı oldu. Dönem arkadaşlarım içinde Enver, en çok saygı duyduğum, değer verdiğim arkadaşım oldu. Daha sonra da birbirimizi kırmadan üzmeden haberleşerek, neler yaptığımız hakkında birbirimize bilgiler verip, yeni kitaplarımızı gönderdik. Enver Konukçu'nun emekli olduğu zaman, Rektör tarafından emeklilik töreni yapıldı. Birtakım ağırlarım ve şikâyetlerim olmasına rağmen yardımcım ile birlikte beni, eski öğrencilerimden şimdi Profesör olan Abdülvahap Kara, kendi arabasıyla törene götürdü. O törene de ben katıldım. Orada Enver hocanın talebeleri, eski arkadaşları ile hatıralardan bahsettik, konuşmalar yaptık. Orada da bulunduğuma mutlu oldum. Ben Enver'in talebesiyim diyen herkese elimizden geldiği kadar yardımcı olmaya çalıştım. Önce Erzurum'daydı. Erzurum'da iken Erzurum'a gidip konuştuk, ziyaret ettik. Hanımıyla tanıştım. Ben hanımlarına iyi davranan arkadaşlarıma daha çok kıymet veriyorum. Denir ya her başarılı erkeğin arkasında muhakkak bir hanım vardır. Tomris'te hakikaten çok değerli, kıymetli, hem kocasına hem de ilme hizmet etmiş bir insandır. Öğretim üyesi olan, araştırma yapan, bir insana yardım etmek aynı zamanda ilime yardım etmek demek oluyor. Çok iyi ve çok

sevdığım bir gelin. Her gelini o kadar sevmem onu çok severim. Enver’e sağlıklı uzun ömürler diliyorum. Tarih ilmine yaptığı hizmetlerinden dolayı çok teşekkür ediyorum.

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu

17.11.2021

b. Sayın Prof. Dr. Tuncer Baykara’nın Görüşleri

Enver Konukçu ile ilk olarak 1962 yıllarında tanışan Tuncer Baykara, iyice tanınması 1963 yılında başlamış ve yıllar geçtikçe arttarak, özellikle ikisininde Türk Tarihini bir bütün olarak gören Zeki Velidi Toğan’a olan hayranlığı aralarındaki samimiyeti arttırmıştır. Bundan sonrasını Prof. Dr. Tuncer Baykara şöyle nakletmektedir: 1966 yıllarında Zeki Velidi Toğan’ın evine beraber gitmeye başlamışsındır. Zeki Velidi Toğan’ın bizlerin çalışma sahalarını belirlemişti. Enver Arkadaşına Hindistan taraflarını incelemek düşmüştü. Enver Arkadaşım da hocasının bu dileğini ölümünden sonra vasiyet olarak kabul etmiş ve çalışmalarını hep o taraflarla ilgili yaptı. Enver Arkadaşının aramızda en erken evlenenip yuva kuranlardan idi. Enver Arkadaşım üniversite bittikten sonra Ziyaeddin F. Fındıkoğlu bir projesinde çalıştığını, Enver’in bu projede çalışması sadece onun değil kendi kaderini de etkilediğinden bahsetmiştir. Zira Fındıkoğlu hocanın yakını olan Orhan Türkdogan, Erzurum’da Tarih Asistanlığı kadrosunun açıldığını hocasına haber verir. Enver’de temiz kalpliliğiyle bana haber verdi. İkimiz’de müracat ettik. 1967 yılında ben, 1968 yılında ise Enver Arkadaşım Atatürk Üniversitesine girdik. Aradan yıllar geçti. Enver Arkadaşım 2007 yılında beni ve Prof. Dr. Mehmet Saray’ı Erzurum’daki bir Sempozyum’da buluşturması benim için çok büyük bir mutluluk kaynağı olmuştu. Erzurumda akademik hayata başlamamının kırkinci yılında burada Erzurum’da idim. Erzurum Atatürk Üniversitesinin maddi ve manevi gelişmesini gözlerimle görmüştüm. Aziz Arkadaşım, nice huzurlu ve rahat, ama araştırma ve yayın dolu yıllar dileyerek, yıllar önceki bir tarihi hatırayı ona ithaf ediyorum, demiştir.⁹³

⁹³ Detaylı bilgi için bkz. Tuncer Baykara, “Enver Konukçu ile Yarım Yüzyıla Yaklaşan Bir Dostluk”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.17-20.

c. Sayın Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nun Görüşleri

Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nun Prof. Dr. Enver Konukçu ile ilgili olarak bizlere şu bilgileri vermektedir: “Ben 27 Eylül 1967 yılında Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesinde asistan olarak göreve başladım. Aynı dönemde birkaç arkadaşım ile büyük bir odaya yerleşmiştik. Aradan zaman geçtikten sonra odamıza yeni bir asistan geldi. Tombulca, neşeli ve hareketliydi. Bu gelir gelmez bizim odanın havasını değiştiren Enver Konukçu idi. Hemen kaynaşmıştık. Onun gelişinden bir süre sonra dini bayramlardan birini idrak ediyorduk. Odamıza 100 kadar bayram tebliği gelmişse 70'i Konukçu'nun idi. Ayrıldığı lise meslektaşları ve öğrencileri tebrik yağdırmış idiler. 3 Şubat 1974'te Amerika'ya gittim. Lubbock'tan sonra 3 Mayıs 1974 Los Angeles geldim. Burada Seyfi Karabaş beni karşılayarak devlet bursumun çıktığını söylemişti. Böylelikle UCLA'ya gelmiştim. Burada Dr. Hamza Zülfikar, Dr. Mahmut Tezcan ile tanıştık. Bu sırada Konukçu'dan bir mektup gelmiş, mektupta yanıma gelmek istiyor, izinname istiyordu. Hepimiz o bir sayfalık kâğıdın sayesinde gelmiştik. UCLA'de Türk Tarihiyle özellikle yakın tarihimizle ilgilenen Prof. Dr. Stanford Shaw vardı. Eşi Türktü. Enver'in işini için onun ile görüşerek izinname(akseptansı) imzalandı. Konukçu'nun Amerika'ya gelişi böyle idi. Konukçu Amerika'ya gelip ev ararken bir karara vardık. Evimizin bir odasını ona verecektik. 21 Haziran 1975 yılında dönene kadar uyumlu bir dostluk içinde günlerimizi geçirdik. Akşamları evde ayrı odalarda çalışırken kızımız Selcen ile eşim Yurdanur Hanım Tv sefası sürerdi. O güzel günlerimizi ne ben ne de Konukçu unutmadık. Birgün Hamza Zülfikar, Mahmut Tezcan, Enver Konukçu ve ben Los Angeles Konsolonsumuzu ziyaret etmeye gittik. Ülkemizin tanıtılması amacıyla gitmiştik. Konsolosluğumuz şehrin en modern semtinde idi. O bölgeye Centry City denirdi. Daha sonra o yıllarda Amerika'nın Los Angeles eyaletinin güneybatısında yer alan Torrance ile Konya kardeş şehir ilan edilmişti. Bizde buraya gittik. İlimizin adını taşıyan sokakta fotoğraf çektirdik. UCLA'da üç ayrı büyük kütüphane vardı. O tarihlerde kitap sayısı yedi milyondan fazla idi. İşte bu kitaplık zaman zaman elindeki fazla kitapları satışa çıkarırdı. Birgün kitap satışının yapılacağı yere erken saatlerde gelerek sıraya girdik. Önce ben sonra Enver içeri girdi. Birçok kitabı ucuz fiyata beraber almıştık. Sevgili Konukçu ile Amerika hatıralarımız ne anlatmakla biter ne de yazmakla. Birkaç olayı anlatmakla ona karşı sevgimi dile getirmeye çalışmıştım. Kardeşime, bütün yakınlarıyla birlikte sağlıklı,

huzurlu bir ömür ve emeklilik dönemi diliyorum. Biz Amerika'daki ortak günlerimizi unutmadı, inanıyoruz ki oda unutamamıştır.”⁹⁴

ç. Sayın Yrd. Doç. Dr. Faruk Ermemiş'in Görüşleri

Yrd. Doç. Dr. Faruk Ermemiş, Prof. Dr. Enver Konukçu ile ilgili bizlere şunları nakletmektedir: “ Enver hoca ile yarım yüzyıl, dostluk ve arkadaşlığımız var. Enver hoca bir gönül insanı, bilge insan... O eski değil, eskimeyen bir dost. Bütün gönlü Düzce sevdasıyla dolu değerli Düzce'nin gurur duyacağı bir bilim insanıdır. Çok sayıda Lisans, Yüksek lisans ve Doktora öğrencisinin yolunu açmıştır. Hocaların hocası ünvanı bu takdirin ifadesidir. Enver hocamız tam bir Düzce sevdalıdır. Gittiği her yerde Düzce tarihine dair araştırmalar yaptı. Onun özel ilgi alanı hep Düzce tarihi oldu.” demiştir.⁹⁵

d. Sayın Erdal Çakır'ın Görüşleri

Prof. Dr. Enver Konukçu'nun çocukluk arkadaşı olan Erdal Çakır, hocamız ile ilgili olarak şunları söylemiştir: Enver ile buluşmamız 1955-1956 yıllarında Düzce Ortaokulunda başladı. Enver'deki kütüphane merakı, okuma merakı hepimizden fazla idi. Düzce'de o zaman şimdi valiliğin bulunduğu tekel lojmanları vardı. Orada Halk Kitaplığı diye küçük bir bina varı. Enver boş vakitlerde öğleden sonra üç'ten beş'e kadar orada zaman geçirir, tarih kitaplarını karıştırırdı. Hocamız üniversite öğrenciliği zamanında öğrenci temsilcisi seçilerek, cemiyetçi olmuş ve dönemin kadrosu ile sürekli temas içinde olmuştur. İstanbul'da kitaplıklara giderek bilgi ve görgüsünü arttırmıştır. Araştırmayı sevdiğini, alanında ilerlemek istediğini söylemiştir, demiştir.⁹⁶

e. Sayın Mürvet Gülerim'in Görüşleri

Prof. Dr. Enver Konukçu'nun kız kardeşi olan Mürvet Gülerim, hocamız ile ilgili olarak şunları nakletmiştir: “ Ortaokulda sabahlara kadar kitap okurdu. Sesli olarak imtihanlara çalıştığı için üst kiracılarımız uyuyamadık diye şikâyet ederdi. Uykusu gelmesin

⁹⁴Detaylı bilgi için bkz. Saim Sakaoğlu, “Biz Amerika'dayken”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.21-26.

⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.;[https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ\(15.01.2020\)](https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ(15.01.2020))

⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.;[https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ\(15.01.2020\)](https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ(15.01.2020))

diye devamlı kahve yapardı. Tarihi çok seviyordu. Devamlı kitap alır, yaz tatillerinde çalışırdı. İsyan etmez, hayata küsmezdi.” demiştir.⁹⁷

B. Öğrencilerinin Gözünden Prof. Dr. Enver Konukçu

a. Sayın Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut’un Görüşleri

Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut, hocası olan Prof. Dr. Enver Konukçu ile ilgili olarak şunları söylemiştir: 1970 yılların ilk yarısında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne kayıt yaptırdığım zaman hocalarımdan biri de Dr. Enver Konukçu idi. Fakülte dışında şehirden üniversiteye dolmuşla gittiğimiz günlerde, sırtında alaska montu, bir elinde filesi, diğerinde üst üste yığıldığı kitapları ile şehirle lojmanlar arasındaki yolda sık sık karşılaşırdık. Bir lisans öğrencisi olarak beni fakülte dışında evine çağırır ve çalıştırırdı. Adını her zaman saygı ve şükranla andığım Tomris Hanımefendi beni kabul buyurdıklarında somsuz mutluluk duymuştum. Böylece ailesini tanıdım ve bu tanışıklık yıllarca sürdü. Onun yanında asistan olmak gurur vericiydi. Hocam derste konunun anlatımı değil, konu ile ilgili kaynakların ve araştırmaların tanıtımın, nerede hangi tarihte ve ne türden bir etkinliğin yapıldığını, hangi sonuçların elde edildiğini anlatırdı. Somut olayın tarihi yerine, o olay etrafındaki çalışmaların yani tarihin tarihini anlatırdı. Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihine ait çok sayıda çalışma yapmış, eser yayınlamıştır. Hocamızın en sevdiği şey çalışmak ve araştırma yapabilmektir. Belge, kitap ve arazi üçlüsünü birleştirerek, bunlardan tarihsel olayı kurgulamayı seven, böyle yöntem izleyen hocamın yüzey araştırmalarına ilgisi çoktur. Çalışmak, öğrenmek isteyenlere yardımcı olmuş, üreten insanlara sevgi duymuş, öğrencilerine çok büyük katkıda bulunmuştur. Öğrencilerine karşı hoşgörölü, sevecen, koruyucu tavrı ile bize örnek olmuştur. Üzerimizde emeği fazladır ve bir kere olsun sözünü etmemiştir. Eleştirilerini güler yüzle, biraz şakalaşır gibi kırmadan yapmıştır. İhtiyacı olan herkese yardım etmiş, sorununu çözmüştür. Etrafındakilere güven vermiş, kimseye sırtını dönmemiştir. Varlığınız bize güç ve cesaret veriyor. Ve sizi çok seviyoruz, demiştir.⁹⁸

⁹⁷Detaylı bilgi için bkz. Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017.;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ> (15.01.2020)

⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Dursun Ali Akbulut, “*Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu*”, **History Studies**, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s.465-470.

b. Sayın Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur'un Görüşleri

Enver Konukçu Hocam'a

Tabiat, sonbaharın renkliliğini ve tabii olarak hüznünü yansıtırsa da güzel bir güneş var dışarıda, camdan süzülerek içimizi ısıtıyor. Hocam hakkında benden talep edilen bir yazı için Harp Okulu'ndaki odamda bilgisayarımın başına geçtim. Yazıma başlamadan önce hocamın sesini duymak istedim, onunla öğrencimiz ve meslektaşımız Dr. Mutlu Adak vasıtasıyla kısa bir konuşma yapabildim. Konukçu hocam şimdilerde maalesef hasta, ara ara hastaneye yatması gerekiyor. Rabbim acil şifalar ihsan eylesin.

1985 yılı Eylül ayında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde lisans eğitimine başladığımda karşıma çıkan hocalarımızın başında; babacan, kilosuna rağmen enerjik ve anlatımları ile bizi büyüleyen Konukçu hocam geliyordu. Bölüm başkanımızdı. Dersleri çokça yazdırması dışında oldukça renkli geçerdi. Hindistan Türk sultanları ile başlayan ders Selçuklu, Osmanlı, Amerika ve Avrupa turu ile devam eder, ard arda sorularla Türk İstiklal Harbi veya Cumhuriyet dönemi ile son bulurdu. Derslerin insicamını deprem dahi bozamazdı. Nitekim bir gün Enver hocamın ders yaptığı esnada deprem olmuş, bütün fakülte boşalmış, biz derse devam etmiştik. Çıktığımızda fakültelerin bahçelerinde gezinen bekçiler dışında üniversite de dahi kimseler kalmamıştı.

Hocam Enver Konukçu Bey'in en dikkat çekici yönlerinden birisi, onun çok iyi bir kitap okuyucusu olmasıdır. Öğrencilik yıllarımda kitapçılık yaptığım için hocamın bu hususiyetini çok iyi bilirdim. Ülke Kitabevine her gelişinde yeni çıkan kitaplardan alır, olmayanları sipariş eder, ben, geldikçe fakültede ki odasına götürürdüm. Müteakip yıllarda da bu durum devam etti. Hocam ağabeyim merhum Yaşar Atnur'un Doğu kitabevinin de hep müdavimlerinden olmayı sürdürdü ve kendisi ile güzel bir dostlukları oluştu.

Enver hocam aldığı kitapları okur ve bize aktarmayı ihmal etmezdi. 1990'da başlayan asistanlık ve hocalık yıllarımdan itibaren de hocamın her zaman engin literatür bilgisinden yararlandım. Aynı zamanda biz öğrencilerini her zaman kitap almaya yönlendirirdi. Bazen kendisinde olan kitapları hemen bize vermez, kütüphanelerde iyice aratıp, bulamazsak ya hemen raftan indirir veya evden getirirdi. Bu anlarda gülümser, biz ise içimizden sinir olurduk. Ancak zamanla anladık ki hocamız aslında bizleri akademik

açından yetiştiriyormuş. Onun okumak, yazmak ve bizlerle çoğunlukla akademi içerikli sohbetleri dışında başka bir gündemi yoktu. Lokal vb. yerleri bilmez, evinin ihtiyaçları ile de çoğunlukla eşi, benimde ortaokuldan öğretmenin Tomris hocam ilgilenirdi. Evde de benzer durum söz konusuydu. Evine ne zaman gitsek, çalışma odasındaki masasında bulurduk kendisini ve Tomris hocam da bu durumdan sık sık şikâyet ederdi. Kısacası akademiden başka bir gündemi yoktu Enver hocamın.

Ben, arkadaşlarım ve hatta hocalarımızın büyük çoğunluğu Enver hocamın öğrencileri olmamız dolayısıyla, hocam ile meslektaş olduğumuzda da hayatımızda çok şey değişmedi. Biz hep öğrenciydik ve hep öğrenme konumundaydık. Asistanlığımızdan itibaren hocamın bana ve arkadaşlarıma en büyük katkılardan bir bizi araziye çıkarması, coğrafya ile tanıştırması oluyordu. Bu vesile özellikle Doğu Anadolu'nun tarihi coğrafyası ile tanışmak bizim için büyük bir kazanç olduğunu ifade etmeliyim. Bu bağlamda Hocam ile gerekli izinleri aldıktan sonra Türkiye-Ermenistan sınırında yaptığımız geziler benim açımdan çok dikkate değerdi. Nitekim bu gezilerden elde ettiğim tecrübenin, diğer kazanımlarımla birleşince, akademik faaliyetlerimde bana çok katkı sağladığını rahatlıkla söyleyebilirim.

Coğrafya üzerinde gerçekleşen gezilerimizde benim ve arkadaşlarımanın en büyük sorunu, aç kalmaktı. Hocam genelde yanımıza bir şey aldırılmaz, zorlu arazi şartları da tabii olarak bizi çok acıktırırdı. Köylerden geçerdi yolumuz, bazen tarlada çalışan köylülerle, bazen çobanlarla karşılaşır sohbet ederdik. Ancak en büyük üzüntümüz misafirperverliği ile tanınan insanımızın bize ikram ettiği yiyecek ve içeceklere dokunamamaktı. Zira Enver hocam kesinlikle hiçbir ikram kabul etmez, bir bardak ayran dahi midemize indiremezdi. Bu bağlamda köylülerin mis kokulu tereyağında pişirdikleri yumurtalar hala gözümün önündedir. Hocam ile arazi gezilerimizde dikkatimi çeken noktalardan biri de arıcıların ana mekânları içerisinde veya hemen kenarında bulunan üst üste yığılı şeker tozu çuvallarıydı. Şaşkınlığımızı gizleyemez, hocam ile birlikte bal üzerine sohbet ederdik!

1991 yılı Ramazan ayında izin almadan Van'a gitmem gerekmiş ve karşılaştığım hocalarımızdan Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam (o dönemde yeni kurulan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesine geçmişti), Enver hocamın da orada olduğunu söylemişti. İki gün hocama gözükmemek için ana caddelerden, yeme içme yerlerinden uzak durdum. Artık Erzurum'a

dönme zamanı gelmiş, terminalde otobüse binmek üzereydim. Hiç unutmam otobüse binmek üzere adım attığımda, aklımdan da “iyi hocaya yakalanmadık” diye düşünüyorum ki, arkamdan gür bir ses “İbrahim” diye seslendi. Evet, bu Konukçu hocamın sesiydi, yakalanmıştık. Hocamın yanında bölüm asistanlarından Alpaslan Ceylan ağabeyi vardı. Hocam her zamanki gibi keyifliydi, biraz takıldı bana, yolculuğumuz da bu şekilde neşeli geçti. İftar vakti Ağrı’ya geldik, otobüs mola verdi. Hava oldukça yağmurlu ve kapalıydı. Enver hocam, lokantaya gitmeyelim gidin bir şeyler alın gelin deyince, Alpaslan ağabeyi ile birlikte çok zor peynir bulsak da ekmek vs. alıp döndük. Etrafta kimseler yoktu, bizde ezan okundu diye düşünüp, orucumuzu bozduk. Çok geçmeden ezan sesi duyulunca, Enver hocamın bize “vay şaşkınlr” diye gürlemesi hala kulaklarımdadır.

Enver hocamın bölüm başkanlığı, enstitü müdürlüğü ve dekanlığı dönemlerinde hiçbir zaman bizim kişiliğimizi zedeleyici bir tavrı olmadı. Biz hep hoca öğrenci ilişkisi içerisinde olduk. Şahsen şahsımda dahil olmak yanlış yaptığımız dönemlerde de dahi, ya şaka yollu takılarak bizi uyarır veya hafif kızardı. Kıyafetlerimize bazen takılır, kot giydiğimizde faytoncular derdi. Hoşgörülü bir insandı, kendi kendine dahi takılır, günlük sohbetlerimiz, genel geçer konular dışında akademik mevzular üzerine olurdu. Enver hocam sabah genelde saat dokuz gibi bölüme gelir, öğlen arası dışında genelde çalışırdı. Onun bu çalışma azmi elbette ki bizi de oldukça etkilemekteydi ve bu bağlamda iyi bir rol model teşkil etmekteydi.

Doktora tez konusu olarak düşündüğüm Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Dersim Meselesi mevzuları, dönemin nezaketi nedeniyle Enver hocamdan olur almadı. O ısrarla Nahçıvan konusuna yoğunlaşmamı istedi. Ben kaynak bulamadığımdan birkaç kez “Hocam bırakayım bu konuyu” dedimse de o kabul etmedi. Doktora danışmanım Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut hocam da Konukçu hocamın öğrencisi olduğundan onun da onayıyla ben 1918-1921 arası Nahçıvan mevzuunu çalışmaya devam ettim. Şimdi geri dönüp baktığımda iyi ki de bu konuyu çalışmışım diyorum.

Konukçu hocamın beni ve diğer arkadaşlarımı Kafkasya çalışmaya yönlendirirken, hem bizlere ve özelde akademiye büyük katkı yaptığını ifade etmeliyim. Zira bizler 1991 yılından itibaren Kafkasya çalışmaya başladığımızda, bölgenin yakın tarihi hakkında Türkiye’de akademik çalışma pek yoktu. Alman, İngiliz, Amerikan ve Rus akademisi çalışmış olmasına karşın, Türk akademisi Ortadoğu ve Balkanlar da olduğu gibi

Kafkasya'ya da eğilmemişti. Elbette bunun çeşitli sebepleri vardı. Ancak sonuç itibariyle bizler Enver hocamın yönlendirmesi ve desteği ile Kafkasya tarihine akademik katkılar sunmaya başlamıştık. O dönemden itibaren bizler, öğrencilerimiz ve diğer meslektaşlarımız Kafkasya hakkındaki çalışmalarımızı artırarak devam ettirmektedir.

Enver hocamın ilk öğrencileri genelde bizim de hocalarımız olmuştu. Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut, merhum Doç. Dr. Mahmut Pehlivan, Prof. Dr. Selçuk Günay ve bize fiili hocalık etmese de çok şey öğrendiğimiz merhum Prof. Dr. Salim Cöhce bunlar arasındaydı. Özellikle Dursun Ali ve Salim hocalarımızın Konukçu hocamıza özel bir bağlılıkları vardı ve tabii olarak bizde bundan oldukça etkileniyorduk. Hocalarımızla üç nesil bir arada yaptığımız sohbetler bizler için çok özeldi. Hem akademik açıdan hem de özelde hoca öğrenci ilişkileri açısından çok şey öğreniyorduk. Neticede akademik gelişim, usta çırak ilişkisi şeklinde daha bir anlam buluyordu ve şimdi geriye dönüp baktığımda bizim bu bağlamda çok şanslı olduğumuzu söyleyebilirim.

1985 yılından itibaren tanıdığım, öğrencisi ve meslektaşı olduğum Konukçu hocam, akademiye çok hizmet etti. Şimdi Türkiye'nin dört bir tarafında akademik faaliyet yürüten çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Kitaplar, makaleler yazdı, tebliğler sundu. 2008-2009 yılları içerisinde benim yönlendirmem ile öğrencimiz ve meslektaşımız Dr. Coşkun Erdoğan, Konukçu hocamın yayınlarını toplama işine girişti, çok gayret etti ve zaman harcadı şahidim. Ancak hocamın yayınlarının yoğunluğu, çeşitliliği ve dağınıklığı nedeniyle tam anlamıyla toparlanma söz konusu olamadı. 2012 yılında öğrencileri olarak hocamıza bir armağan kitap çıkardığımızda, Dr. Coşkun Erdoğan, Konukçu hocamın seçilmiş yayınlarını, hayatı ile birlikte, eser içerisinde yayımladı. Akademi de, yayınları da şahitlik etmektedir ki Prof. Dr. Enver Konukçu hocam, hayatını tarihe adadı ve ömrünü bu uğurda geçirdi, geçirmeye devam ediyor. Şimdi emekli ve ciddi rahatsızlıkları olmasına rağmen kitaptan ve kültürden kopmadı. Yine yeni yayınları, tezleri takip etmeye çalışıyor. Konukçu hocam, inşallah sağlık ve afiyet içerisinde akademiye hizmet etmeye devam edecektir.

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma Üniversitesi

Kara Harp Okulu Dekanlığı

Tarih Bölümü

ANKARA (03.12.2021)

c. Sayın Prof. Dr. Enis Şahin’in Görüşleri

Prof. Dr. Enver Konukçu’nun talebelerinden biri olan Prof. Dr. Enis Şahin, hocamız ile ilgili bize şunları söylemektedir: 17 yaşından bugüne kadar hem mesleki, hem bilimsel kariyerimin hepsinde yer alan bir insandı. Hocam Türk Tarihçiliğinin en önemli simalarından birisiydi. Hocam üretken, yazmayı bir gelenek ve hayat tarzı haline getirmiş kişiliğe sahip idi. Yazmak ve üretmek Prof. Dr. Enver Konukçu’nun benliğine işlemiş ve hayat tarzı haline getirmiş en önemli özelliklerinden birisidir. Sevgili hocam ile birlikteliğim üniversiteye başladığım 1985 yıllarında başlamıştı. Hocamın ilk yıl bize dersi yoktu. İkinci yılın ilk dönemindeki Türk Tarihi dersi ile resmen tanışacaktık. Hocamla bir ömür boyu devam edecek birlikteliği, bir hoca-öğrenci ilişkisi yanında, baba-oğul ilişkisini yaşayabileceğimi aklımın ucundan geçirmemiştim. Hocamız dersi ders gibi değil, sanki o dönemi yaşıyormuş gibi en ufak detayına kadar mükemmmel kurguyla öğrencilerine anlatıyordu. Hindistan Türk Tarihi’ni hocamla tanımış ve sevmiştim. Derslerinden sadece bir öğrenci olarak bilgi değil, bir tarihçi olarak bilgi, görgü, hal hareket, tavır, hitabet yani toplum karşısında nasıl konuşulacağına dair çok şey öğrendim. Enver Konukçu hocam, araştırma görevliliğine başladığım tarihten itibaren akademik hayatımın tamamında eksiksiz yer almıştır. Ondan çok şey öğrendim. Hocamız çalışanın yanında olur ve her zaman takdir ederdi. Hocam sevdiği insanı çok severdi. Ama onun yanınd bulunmanın ilk şartı çalışkan ve bilgili olmaktan geçer. Size inandığı zaman her türlü fedakârlığı yapar ve zahmeti çekerdi. Tek beklediği vefadır. Enver Hocamı tanıyanlar çevresiyle iyi ilişkileri olduğunu ve herkeste saygı uyandırdığını bilirler. Hocamız her zaman baştacımız olmuştur. Bize karşı hep yapıcı ve öğretici olmuştur. Hocamızın bir özelliği de kimsenin görmediğini görmesi ve fark etmediğini fark etmesidir. Ayrıntılara çok dikkat eder ve bunu yazdığı yazı ve kitaplara da yansıtırdı. Hocam tarihle ilgili bir olayı, olguyu anlatmaz, onu yaşar ve anlatımıyla ve yazılarıyla dinleyenlerine ve okuyanlarına yaşatırdı. Hocamın çok yakınında bulunduğum ve onun insan yönünü gördüğüm için kendimi çok şanslı görmüşümdür. Hocam tüm hayatını bilime ve üretmeye verdi. Maddi ve manevi bütün imkânlarını kitaplara ve bilime harcayan bilim adamı, alçak gönüllü, yardımsever, iyilik timsali, üretken ve Tarih camiası için örnek bir tarihçi ve örnek bir insandır. Allah kendisine sağlık afiyet versin, başımızdan eksik etmesin, demiştir.⁹⁹

⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, “*Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu*”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.37-52.

ç. Sayın Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu'nun Görüşleri

Hocaların Hocası olan Prof. Dr. Enver Konukçu

Türkiye’de Umumi Türk Tarihi’nin duayen isimlerinden birisidir. Hindistan Türk tarihi, Doğu Anadolu tarihi, Türk-Ermeni ilişkileri konularında yoğunlaşan saygıdeğer Hocamız, Cumhuriyet dönemiyle ilgili pek çok yayına da imza atmıştır. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Farsçayı kaynak dili olarak kullanan Prof. Dr. Enver Konukçu, İngilizce ve Fransızcaya da hâkimdir.

Prof. Dr. Enver Konukçu, ilmi çalışmalarının yanı sıra pek çok öğrenci de yetiştirmiştir. Onun tedrisatından geçen pek çok bilim adamı Türkiye’nin değişik üniversitelerinde görev yapmaktadır. Öğrencilerinin öğrencileri akademik unvan olarak en üst seviyeye ulaştıkları için Prof. Dr. Enver Konukçu da haklı olarak Hocaların Hocası mertebesine ulaşmıştır.

Prof. Dr. Enver Konukçu’nun yanında yetişen bilim adamları iyi bir kaynak ve metot bilgisine sahiptir. Hocamız, bu konudakiengin tecrübelerini öğrencilerine de aktarmıştır. Onun yetiştirdiği öğrenciler bulundukları her ortamda bu birikimleri ile dikkat çekerler. Prof. Dr. Enver Konukçu’nun diğer bir özelliği kendisine müracaat eden herkese rehberlik etmesidir. Çalışma konularıyla ilgili olarak onlara yanına giden bütün araştırmacılar onun engin tecrübelerinden ve bilgilerinden faydalanmıştır. Doktora tez sürecinden itibaren bunu yaşamış bir kişi olarak Hocamızın büyük desteğini gördüğümü minnet ve şükranla ifade etmek isterim.

Prof. Dr. Enver Konukçu için tarihçilik bir meslek değil bir yaşam tarzıdır. Bunun en büyük göstergelerinden birisi emekli olduktan sonra da çalışmalarına devam ediyor olmasıdır. O sağlığı el verdiği sürece daha önce bilgi topladığı dosyaları ele alarak yayına hazırlamaktadır. Ayrıca her sabah Farsça metinler okuduğuna dair beyanından hocamız için tarihin hayatının bir parçası haline geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Prof. Dr. Enver Konukçu ömrünü tarih için vakfetmiş birisidir. Gerek yaptığı çalışmalarla gerekse yetiştirdiği öğrencilerle yeri doldurulamayacak işler yapmıştır.

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Samsun OnDokuz Mayıs Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
07.11.2021

d. Sayın Doç. Dr. Ahmet Toksoy'un Görüşleri

Ben lise birinci sınıfta okurken benim Cevat Kamacı adında Tarih Öğretmenim vardı. Sık sık Doç. Dr. Enver Konukçu'dan bahsederdi. “ Üniversite’de benim bir Enver Konukçu adında hocam var, bu konularda şöyle derdi, böyle derdi.” diyordu. Bende acaba nasıl bir adam, nasıl bir tip bu Enver Konukçu deyip hep merak ederdim. Lise 2. 3. ve 4. sınıfta da aynı şekilde Enver Konukçu hocayı ağzından düşürmeyen Lise Öğretmenim Cevat Kamacı, son sınıfta nereye girmek istediğimi sormuştu. Ben de Tarih bölümü veya Türk Dili Edebiyatı bölümü istediğimi söylemiştim. 1987 yılında sınava giriyoruz. Sınava girmeden önce tercih formlarını doldurup, veriyoruz. Bu esnada birinci tercihime Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ikinci olarak da Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü yazmıştım. Sınav tercih formlarını vermeden bir gün önce, Erzurum’da çay bahçesinde otururken, çay bahçesine Oltulu Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı’nda okuyan bir abi geldi. Benim tercihime bakıp, neden Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü yazdığımı, Tarih Bölümü hocalarının şeker gibi olduğunu, özellikle Enver Konukçu gibi bir hocanın bu bölümde olduğunu söyledi. Bende şaşkınlıkla Lise hocamın ağzından düşürmeyen Enver Konukçu hocasının bu bölümde olduğunu duyunca, o abiyle beraber tercihleri birinci sırada Tarih, ikinci sırada Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü olacak şekilde değiştirdik. Sınava girip, çıktıktan yaklaşık bir buçuk ay sonra, sınav sonuçlarının açıklandığını ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandığımı öğrendim. Daha sonra lisedeki Tarih Öğretmenimin yanına, Tarih Bölümünü kazandığımı söylemeye gittim. Bana, hocama çok selamlarımı iletmemi söyleyerek sana yardımcı olacağını söyledi. Üniversite’ye başladıktan sonra, birinci sınıfların dersine Enver Konukçu’nun girmediğini öğrendim. Birgün birisine Enver Konukçu’yu nerde bulabilirim diye söylemem ile birlikte karşıdan geldiğini söyledi. Tombiş, güler yüzlü olarak karşıdan gelen Enver Konukçu’nun yanına koşarak gittim. Yüzüme bakarak ve gülerek bir tembel tarihçi daha gelmiş dedi. Evet, hocam Tarih bölümüne geldim. Size de lise öğretmenimin selamını getirdim, der demez daha ben adını söylemeden yoksa Cevat Kamacı’dan mı selam getirdin demişti. Evet demem üzerine beni odasına götürüp, lise hocamı ve kendimle alakalı hasbihal edip, bana tarihi sevip sevmediğimi sordu. Burada kendi kendime Enver Hocanın Asistanı olmaya karar vermiştim. Beni Yüksek lisansa alır mı diye düşünmüştüm. Daha sonra o zamanlar Yrd. Doç. Dr. olan şuan Profesör olan Dursun Ali Akbulut hocanın Türk Tarihi dersine gitmiştim.

Hoca Türk tarihi dersini anlatırken bende Genel Türk Tarihçisi olmayı karar verdim. Nihayetinde Enver Konukçu, ikinci sınıfta dersimize gelip, Gaznelilerin seferlerini, Üçüncü sınıfta ise Hindistan Türk Devletleri Tarihi derslerine gelip, Delhi Türk Sultanlığı, Kalaçlar, Şemsiler gibi konuları anlatıyordu. Bu arada son sınıfta bir gün hocamın yanına gittim. Bu esna da hocamın yanında bıyıkları biraz aşağı doğru eğik, şişman birisi oturuyordu. Herhalde öğrencilerinden biridir, diye düşünmüştüm. Rahmetli Salim Cöhlce olduğunu öğrendim. Enver Hoca dedi ki: Ya Salim dedi sen hatırlar mısın, Oltulu Cevat Kamacı vardı, bu Ahmet onun öğrencisi, başarılı bir çocuk dedi. Salim hoca hayal meyal hatırlıyorum dedi. Cavit Kamacı, Salim hocalardan bir iki sınıf üst devre imiş. Salim hoca Ahmet sen akademisyenlik düşünüyor musun diye bana sormuştu dönemde bölüm alıyor. O dönemde Ales yoktu. Hocam Genel Türk Tarihinden düşünüyorum dedim. O sırada Enver Hoca meşhur kahkahasını atarak, bir Genel Türk Tarihçisi daha çıktı başımıza ayıkla pirincin taşını demişti. Ondan sonra Hoca bana çalışmamı söyledi, bende çok çalıştım. Sonra Erzincan'da Araştırma Görevlisi alımı için asistanlık kadrosu açıldı. Oraya gidip Araştırma Görevliliği imtihanını kazandım. Ondan sonra Enver Konukçu Hoca, o zamanlar Ortaçağ diye adlandırılan Genel Türk Tarihinden Yüksek lisans'a girmemi istedi. Öyle demesiyle dünyalar benim olmuştu. Enver Konukçu hoca bana Yüksek lisans yaptıracaktı. Yüksek lisansa girip, yabancı dil ve bilim sınavlarını halletmiştim. Hocanın yanına 1993 yılında oturduğum günden bugüne 28 yıl geçmesine rağmen hala hocanın dizinin dibinde durmaya devam ediyorum.

Hocanın en heyecanlı zamanı Doktoraya girdiğim zamanlardı. Hocanın bir huyu vardı. Yüksek lisans biter, yemeğe gidilir, gelinir. Eğer hoca sizinle çalışacaksa öğrenciye sınavların tarihini söylerdi. Biz de yemeğe gittik geldik oturuyoruz. Enver Konukçu o sırada Fen Edebiyat Fakültesinin Dekanı idi. Hocam bir türlü bana sınavın tarihi söylemiyordu. Ben de içimden herhalde tezini beğenmedi, beni çalıştırmayacak, acaba Abdülkadir Donuk hocanın yanına mı gitsem, nasıl etsem diye kafamda kuruyordum. Meğer hoca benimle uğraşıyormuş en son dedi ki Ahmet bayağı alıp alıp verdin, seni rahatlatayım 13 Eylül'de yabancı dil sınavı, 15 Eylül'de ise bilim sınavı olacak dedi. Doktoraya iyi hazırlan, onu da benden yapacaksın dedi. Öyle demesiyle rahat bir nefes alıp, Erzincan'a döndüm.

Ondan öğrendiğim ve öğreneceğim daha çok şey var. En azından tarihi masa başında değil de sahada öğrenmeyi öğrendim. Saha da nasıl çalışılır, nasıl incelemeler yapılır, onları öğrendim. Masa başında tarihçilik ile saha da tarihçilik çok farklı. İkisini bir araya getirilirse bilim tamam oluyor. Hocanın bize en güzel katkısı bu oldu. Sahaya çıkmamız, araştırma yapmamız, coğrafyaya gitmemiz, mesela Otlukbeli’nde, Otlukbeli savaşının olduğu yeri görmemiz bize fayda sağladı. Tercan Otlukbeli, Karakulak, Üçağız, Otlukbeli gölü gibi yerlere gidip geldik. Hocamın sayesinde konu ile ilgili akademik bir yazı yazdığımda o coğrafyalar gözümün önünde canlanıyor adeta... Enver Konukçu ile Yüksek lisans ve Doktora yapmak, Doçentliğimde sağladığı katkılar çok büyüktür. Ona hayat boyu bir öğrencilik yaptım. Hala da yapmaya devam ediyorum.

Doç. Dr. Ahmet TOKSOY
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
01.11.2021

e. Sayın Doç. Dr. Ömer Erden’in Görüşleri

Hocamla yaşadığımız o kadar çok anı var ki benim için hepsi ayrı ayrı çok önemli. Rahmet Yaşar Atnur abim hocaya “Enver Paşa” Doğunun Paşası derdi. Hocayla daha dördüncü sınıfta iken bir samimiyetimiz oluştu. Ben kitapçada çalışırken Yaşar Atnur’un yanında, hoca tam bir kitap aşığı olduğu için muhabbetimiz öyle başladı, sonrada bir baba oğul gibi olduk. Eşi Tomris Hanım manevi annem gibi, oğlu Erdem kardeşim gibiydi. Hocayı tanıdığımda baya bir kiloluydu. Biraz rahatsızlığı vardı. Bir gün hocam illa siziEndokrinoloji Doktoru Prof. Dr. Güngör Akçay’a götüreceğim dedim. Hoca pek hastane işlerini sevmezdi. Güngör hoca da tarihi seven bir doktordu. Kendisiyle samimiyetim vardı. Durumu Güngör hocaya açtım. Yarın Enver hocayı al yanıma gel demişti. Enver Hocaya gittim dedim ki yarın Doktor sizi bekliyor hocam. Enver Hoca gitmeye mecbur kaldı. Ertesi sabah Güngör Hocaya gittik. Doktor sert, kararlı, hocayı güzelce muayene etti. Şekeri baya yüksek çıktı hocanın. Hemen ilaca başladı, Sıkı bir diyet uyguladı. Enver hoca biraz da Güngör hocadan çekiniyordu, çünkü doktorun hiç şakası yoktu, fırçalıyordu. Bir sabah yine hoca ile kontrole gideceğiz. Saat dokuz gibi

sözleştik. Ben uyuya kalmışım. Saat on gibi okulun önüne geldim ki hoca beni bekliyor. Herkes bana kızgın, niye hocayı bu kadar beklettin. Ama Enver hocam babacan, “seni alçak” dedi gülerek. Kızanlara da o ilaç kullanıyor bazen kalkamıyor. Hocam bana kimsenin laf söylemesine izin vermezdi. Sonuçta hoca kilo verdi, gençleşti. Tomris Hanım sen bu hocayı gençleştirdin, dur bakalım ne olacak dedi gülüştük. Hoca ile yüzlerce anım var. Özelliklebirini hiçunutmam. Hocam Enstitü müdürü, ben de doktoradayım. Hoca müdür, benim keyfim yerinde. Hocama diyorum aman ha sakın istifa mistifa etmeyin, beni düşünün. Doktora rahat rahat bitsin. Tamam, etmem dedi. Tam da bu konuşmayı sabah yaptık, saat dört olunca Enver hocayı eve bıraktım. Elime bir zarf verdi. Bunu rektörlük yazı işlerine ver. Hocanın neşesi yerinde. Dedim bir sıkıntı yoktur, muhtemelen bir yazışmadır diye düşünmüştüm. Meğer yine Hoca, Rektöre kızmış, benimle de istifasını göndermiş. Hocanın hiç şakası yoktu, istifası cebindeydi. Canı sıkıldımı makam koltuk hiç bakmaz hemen istifa ederdi. Zaten idari görevi de hiç sevmeydi. Bazen Hocanın evinde kalırdım. Üstte bir boş oda vardı. Erdem epilepsi hastasıydı. Hocanın, oğlunun hastalığından dolayı duyduğu üzüntüsünü hep gözlerinde görürdüm. Benim de içim acırdı. Gerek hoca gerek ben Erdemle çok ilgilenirdik, hastane işleri, ilaç işleri vs. gibi. Bir kere Tomris Hanım mantı yapmış, bir arkadaşla beni yemeye davet etmişti. Gittik, yemekten sonra hoca “Tomris sigara getir.” diye bağırdı. Ben “aman hocam etme ben içemem sizin yanınızda” dedim. Yok dedi karşılıklı tütürecek. Hoca sigara içmezdi. Ama o gün karşımda tütürdü. Ben içemedim yarı yarı buçuk çektim. Ah hocam benim için bir baba gibiydi, öylede seviyorum. Ama araya ayrılık uzaklık girdi. Hocamı o kadar çok özlüyorum ki. Rabbim sağlıklı ömür versin...

Doç. Dr. Ömer ERDEN
Ordu Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
02.11.2021

f. Sayın Doç. Dr. Akın Bingöl'ün Görüşleri

Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü hocalarından biri ve Prof. Dr. Enver Konukçu hocamızın öğrencisi olan Doç. Dr. Akın Bingöl, hocamız ile ilgili şunları söylemiştir: Saygıdeğer hocam Prof. Dr. Enver Konukçu, bizim kuşağın örnek aldığı, tarihçi olarak taklit ettiğimiz; onlar kadar bilgili ve donanımlı olmak istediğimiz hocalarımızdan biridir. Okuduğu yüzlerce kitabın içindeki bilgileri sayfasına ve satır sırasına kadar neler olduğunu muhteşem hafızasında tutup öğrencilerine aktarabilen, rahmetli hocamız Prof. Dr. Salim Cöhce ile birlikte tanıdığım iki hocadan biridir. Öğrencilik ve sonraki akademisyenlik yıllarımda hocamızın engin bilgisinden aldığımız feyz bugün bile bizi aydınlatmaktadır. Derslerin haricinde, hocamızı yalnız görmek çok mümkün değildi ama gerek yalnız kaldığında gerekse yanında tanıdık birilerinin olduğu anlarda, sohbetlerine katılmak bilgi birikimimize vereceği katkı açısından kaçırılmaz fırsattı. Burada hocam ilgili onlarca anı yerine gerek akademik gerekse milli kimlik açısından üzerimizde oluşturduğu etkiden bahsetmek isterim. 1987 yılında tarih bölümünde öğrencilik hayatına başladığımız yıllarda Ermeni meselesinin ülkeyi meşgul ediyordu. Sayın hocam o günlerde televizyonda ve gazetelerde bu konu ile ilgili çeşitli demeçler veriyordu. Alışmış olduğumuz hamasetten uzak tutarlı ve geçerli bilimsel verileri ortaya koyarak Ermeni tezlerine karşı bir duruşu vardı. Erzurum, Kars ve Iğdır'da açılan toplu mezarlardaki katledilen mazlumların sessiz feryadını dış dünyaya duyuran sesiydi. Bu nedenle Ermeni örgütlerinin hedefinde olduğunu duyuyorduk. Hocamızın herşeye rağmen bilimsel duruşunu bozmadan hamasete yer vermeden mezalimle ilgili tarihi gerçekleri dünyayla paylaşmaktan vazgeçmedi. Bugün bu mesele de biraz yol almışsak sebeplerinden biri dekendileridir. Hocam benim doktora danışmanımdı. Bu nedenle bana kazandırdıklarını sıralamam mümkün değildir. Doktora tez savunmam sırasında kendisinin, rahmetli Prof. Dr. Salim Cöhce hocamın ve bugün Manas Üniversitesi Rektörlüğünü yürüten Prof. Dr. Alpaslan Ceylan hocam ile birlikte beni bilgi bombardımanına maruz bırakmaları bugün dahi hatırımdadır.

Doç. Dr. Akın BİNGÖL
Kars Kafkas Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
15.11.2021

g. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Veysi Akın'ın Görüşleri

Hocam Enver Konukçu

Türkiye’de gençlik hareketlerinin hareketli olduğu bir dönemde Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü kazandığım haberini almıştım. Üniversiteyi kazanma sevincimi çok yaşayamadan, 12 Eylül 1980’de askeri darbe yaşanmış ve okula kayıt ve başlamamız da biraz gecikmeli olmuştu. Okula kayıt için gidecektim, bir Trakyalı olarak o tarihe kadar hiçbir şekilde Trakya toprakları dışına çıkmamıştım. Gurbetlik nedir bilmiyordum. Endişeliydim, Erzurum nasıl bir şehirdi, nerede barınacaktım, kimlerle karşılaşacaktım. Hocalarım nasıl insanlardı. Günümüzde üniversite kazanan öğrenciler için bu soruların cevabı önceden belli gibi. İnternet üzerinden gidecekleri şehirleri tanıma, kalacakları yerleri seçme, bölümleri ve bölüm hocaları hatta dört yıl boyunca alacağı dersleri hakkında bilgi sahibi olma imkânına sahipler.

Bütün bu endişelerim, şehri, insanlarını ve benim gibi muhtelif bölgelerden gelen arkadaşlarımı tanıdıkça kayboldu. Bölümde dersler ilerledikçe hocalarımızı tanıma imkânımız oldu. Onları tanıdıkça, bilgilerinden istifade ettikçe, isteyerek seçtiğim bölümümü daha da sevmeye başladım. Bu sevgimin artmasında diğer hocalarımın da katkısı olmakla beraber, birinci sınıfta Tarih Metodolojisi dersini aldığım ve ileride Doktora Hocam olacak olan Enver Konukçu’nun yeri farklıdır. O, Tarih araştırmalarının önemini İstanbul Üniversitesi’nde ders aldığı İbrahim Kafesoğlu’ndan ve Doktora Hocası Zeki Velidi Togan’dan öğrenmişti. Öğrendiklerini şimdi bize aktarıyordu. Liseden Matematik kolu mezunu olmama rağmen, Tarih okumak istemiştım, metodoloji bilgisini aldıktan sonra bu hususta doğru karar verdiğimi anladım. Enver Hoca’mdan ileriki dönemlerde İlkçağ ve Hindistan’da Türkler dersleri aldım. Bunlar benim için hep yeni bilgilerdi.

Yüksek Lisans ve Doktora dönemi eğitiminde de Enver hocamızdan daha az sayıda akademisyen öğrenci ile beraber Cumhuriyet Tarihi’ne dair dersler aldık. Enver Hoca, Yüksek Lisans Danışmanlığımı üstlendiğinde çok sevinmiştim. Bu süreçte kendisine daha yakın olacaktım. Ders aşamasından sonra sıra tezi belirlemeye gelmişti. Ben Trakya ile ilgili bir konu seçmek istiyordum. Hocam, madem öyle her ikimiz için ortak bir konu olsun diyerek, “Dr. Fuat Umay’ın hayatını” araştır dediğinde şaşırmıştım. Dr. Fuat Umay kimdi, benimle ve hocamla ilgisi ne idi? Türkiye’de biyografi yazmanın zorluğunu da göze alarak, araştırmaya başladım. Dr. Fuat Umay, Kırklareli’ydi, Bolu’da doktorluk

yaparken Bolu Müdafa'ai Hukuk Cemiyetini kurmuş ve Milli Mücadele'ye katılmıştı. Şimdi meseleye vakıf olmuş; ortak konuyu anlamıştım. O güne kadar Dr. Fuat Bey hakkında yapılan bir araştırma yoktu. Hocamdan aldığım metodoloji bilgimi kullanarak araştırmalarım sırasında kendisi hakkında çok şey öğrendiğim Dr. Fuat Umay'ın ülkemiz için önemli bir değer olduğunu öğrendim. Hocam ve benim ortak kararımızla "Dr. Fuat Umay ve Haytati" adını verdiğimiz tezimi sürem içerisinde tamamladım. Kısa süre sonra da Enver Konukçu Hocamın teşviki ile Atatürk Araştırma Merkezi'nden "Bir Devrin Cemiyet Adamı: Doktor Fuad Umay" adıyla yayınlama imkânı buldum.

Doktora Tez Danışmanlığımı da Enver Hoca üstlenmişti. Tez konumu, daha Yüksek Lisans çalışmaları yaparken bilgi toplamaya başladığım Mudanya Mütarekesi sonrasında Trakya'nın Türklere devir teslimi üzerine yapmak istiyordum. Konu, hocam tarafından da olumlu bulunduktan sonra araştırmalara başladım. Sıkı bir çalışma temposu sonrasında ders dönemi de dâhil olmak üzere 3,5 yılda tezimi tamamladım ve savunarak hocamın yetiştirdiği doktorantlarından biri oldum. Tezimi hiç bir değişiklik yapmadan aynı adla Genelkurmay Yayınlarından yayınlattım.

Ben çalışkanlığı ve ilmi anlayışla konunun üzerine gitmeyi hocamla teşrik-i mesaimizin ilerlediği asistanlık yıllarımda ondan aldığım feyz ile pekiştirdim. O, çok çalışkan biriydi. Çok zengin bir kütüphanesi vardı, çok okuyup, çok yazardı. Esas çalışma alanı, Hint'te Türkler olmakla beraber, Türk tarihinin her dönemine vakıftı. Şimdi yetişen kuşaklar daha ziyade kendi alanı ile ilgilenirler, hatta çalışma alanının dışına çıkmak istemezler. Hocam Enver Konukçu, tarihin her alanında eserler vermiş, mütebahhir bir insandı. Yerel Tarih araştırmalarına da meraklı idi. Özellikle memleketi Bolu, uzun yıllar hizmet ettiği Erzurum, Sakarya ve Kocaeli ile ilgili kitap ve makaleleri bu alanda kayda değer çalışmalardandır. Hocamdan etkilenerek ben de daha sonradan yerel Tarih araştırmaları yapmaya başladım, Pamukkale Üniversitesi yıllarımda Denizli ve Sarayköy hakkında eserler verdim.

Enver Hocam, emekli olduktan sonra da yazmaya devam etti. Birçok bilimsel toplantılara katıldı. Onun katıldığı toplantılara bizler de hocamızla birlikte olmak maksadıyla mutlaka katılma arzusu içinde olur ve katılırdık. Çünkü onun espri ve şakaları bizleri mutlu ederdi. Onunla birlikte vakit geçirmekten zevk alırdık.

Hocam Enver Konukçu, doktora öğrencilerini sever, her daim teşvik ederdi. Tez Danışmanlığını yürütmemiş olsa dahi bir şekilde kendisinden Yüksek Lisans veya Doktora dersi alan öğrencilerini de hep takip etmiş, akademik hayatlarını desteklemiştir. Doktora Tez dönemimde önemli bir rahatsızlık geçirmiştım. Benimle yakinen ilgilendi. Hastalığım sebebi ile Lisans ve akademik hayatım dönemimde iyi dostluklar edindiğim Erzurum'dan ayrılmam gerekmişti. Bu vesile ile hocamdan ayrılış icazeti aldım, ayrılık günü geldiğinde asistanları ve bölüm hocalarını toplamış ve beni o tarihlerde Erzurum'un dışında kalan Ilıca'dan uğurlamışlardı. Bu benim için unutulmaz bir anı olarak kaldı.

Hocam çok vefalı bir insandı. Sevdiklerini asla üzmezdi. Bu sebeple uzun yıllar Erzurum'da kaldı. İdareciliği çok sevmezdi, idareci olmak için kimseye bel bağlamaz, el-avuç açmazdı. Bununla beraber görevden de kaçmazdı. Bunu bir düstur olarak bize de öğretmişti. Ben bütün öğrettikleri ile onun yolundan gitmeyi kendime hedef seçtim. Allah Enver Hocama sağlık, sıhhat versin.

Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN

Edirne Trakya Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

24.11.2021

ğ. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural'ın Görüşleri

27 Yıl Önce

Prof. Dr. Enver Konukçu, doktora hocamın doktora hocasıdır. Eylül 1991'de İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans yaparken, adını çok sık duymaya başlamıştım. Başka üniversitelerden akademik programlara katılmak üzere üniversitemize gelen duayen hocalar, Hocam, lisansüstü öğrencileri ve tarih camiasında tanıdığım herkes bir şekilde ondan bahsediyordu. Önemli bir başlangıç yapılacağı veya herhangi bir akademik çalışma konusu seçileceği zaman kendisine sorulması daha doğrusu onun onay vermesi gerektiği, açıktan veya örtülü bir şekilde dile getiriliyordu.

Hocam, Doç. Dr. Salim Cöhlce, hocasına çok büyük saygı duyuyor ve bunu da en yüksek seviyede çevresine gösteriyordu. Enver Hoca ile telefon görüşmesi yaparken bile ayağa kalkıyor, hatta kimi zaman gayri ihtiyari ceketinin düğmesini ilikliyordu. Onun

böylesine tedirginlikle karışık derin bir saygı içerisinde oluşu, öğrencilerine de ders, örnek ve görgü oluyordu.

Şubat 1993'te araştırma görevlisi olunca, gücüm oranında bölümümüz ve arkadaşlarımızın yüküne, omuz vermeye başlamıştım. Böylece geçen üç yılda, Enver Hoca'nın gölgesini idrak etmiş, Uz Adam'ın iz düşümünün bile adamlık olduğunu kavramıştım.

1994 yılı kış aylarıydı. Hocamız Atatürk Üniversitesi'nde yapılacak bir doktora sınavında jüri üyesi olarak görevlendirilmişti. O sebeple Erzurum'a gitmesi gerekiyordu. Bölümün en genç üç araştırma görevlisi olmamız hasebiyle bizleri de götüreceğini söylediği zaman korkuyla karışık bir heyecan yaşamaya başladık. O gün hazırlandık ve ertesi gün Erzurum'daydık.

Enver Konukçu'nun o zaman için iki kudretli öğrencisinden biri olan Doç. Dr. Salim Cöhlce'yi duyan tarihçi akademisyenler, ziyarete gelmeye başladılar. Etrafımızda herkes pervane oluyor, yüksek bir hürmet ile ağırlama yarışına giriyorlardı. Bununla birlikte hemen hepsi konuyu bir şekilde Enver Hoca'ya getiriyor ve ondan sitayişle bahsederek ne kadar yakın olduklarını göstermeye çalışıyorlardı. Enver Bey'in, sayısız insanın hayatına dokunduğu, hatta pek çoğunun velinimetisi olduğu açıkça görülüyordu. Gölgesi her yerdeydi ancak kendisi ortada yoktu.

Hocalardan bazıları, Doğu Anadolu dağlarında bir çalışma yürüttüğünü söylüyorlardı. Kar ve kışa rağmen yoğun terör hadiselerinin cereyan ettiği bu dağlarda nasıl çalışma yapılabilirdi? Merakımız ve heyecanımız daha da artmıştı. Yemekler yendi. Sohbetler, gece yarısına kadar devam etti. Ertesi sabah Enver Konukçu ile görüşülecekti. Salim Hoca da en az bizim kadar heyecanlıydı. O sebeple üç saat kadar uyuyabildik. Çünkü hocamız hava aydınlanmadan bizi kaldırdı ve böyle kir pas içerisinde Enver Hoca'nın karşısına çıkamayız diyerek tarihi Erzurum hamamına götürdü. Oysaki dört saat önce konukevinde banyo yapıp uyumuştuk.

Hamamdan sonra paça içip konukevine döndüğümüzde Neslihan Durak arkadaşımız uyanmış ve kahvaltı salonunda bizi bekliyordu. Enver Bey de gelmek üzereydi. O sırada yan tarafımızdaki koltuklarda hocayı bekleyen başka kişilerin de olduğu dikkatimizi çekti. Bunlar, TRT Televizyonunda "Perde Arkası" haber programını

yapan ünlü gazeteci Ertürk Yöndem, albay rütbeli bir asker ve etraflarındaki adamlardı. Helikopterin hazır beklediğinden bahsediyorlardı ki ayağında potinler ve üzerinde bir parka ile Enver Bey içeri girdi.

Salonda bulunan herkes ayağa kalkarak Hoca'ya doğru yönelmişti. Biz de derin bir saygı ve heyecan içerisinde Salim Hoca'yı takip ediyorduk. Önce Ertürk Yöndem ve Albay ile tokalaştı. Ardından Salim Hoca eğilerek elini öptü. Onu takiben biz de eğilerek Hoca'nın elini öpmek istedik ama kendisi müsa de etmedi. Salonda bulunanların hepsi de bizim durumumuzda idi. Tabi herkes neden sadece Salim Hoca'ya elini öptürdüğünü merak ediyordu. Adeta bir statü niteliğinde olan bu el öpme ayrıcalığı ne ile kaimdi? Bu merakımı ancak birkaç yıl sonra giderebilecek ve Hoca'nın bu izini sadece tez yaptırdığı öğrencilerine tanıdığını kavrayacaktım.

Salim Hoca, Konukevinin lobisindeki kısa sohbet sırasında, çalışma alanlarımızı söyleyerek bizleri Hoca'ya takdim etti. Hindistan Türk Tarihi çalışacağımızı ifade ederken, her iki hocanın da nasıl bir gurur ve mutluluk içerisinde oldukları, etraftakilerin dikkatinden kaçmıyordu. Bu mutluluk tablosu, Hindistan Türklüğüne olan vefa borcunun resmi gibiydi. Ancak uzun sürmedi. Albay, Enver Hoca'ya yönelerek helikopterin hazır beklediğini söyledi.

O zamanlar helikoptere sadece Cumhurbaşkanı, Başbakan ve generaller binerdi. İlk defa bir profesörün de helikoptere bineceğine şahit oluyorduk. Gerçekten tarihin içerisinde yaşıyor gibiydik. Bu durumda tez savunması da ertesi güne kalmıştı.

Enver Hoca'nın sadece sınıfta ders vermekle yetinen bir öğretim üyesi olmadığı ortadaydı. Ancak O'nun bir yandan Doğu Anadolu dağlarında radar sistemlerinin kurulmasında rehberlik ettiğini, öte yandan terör örgütlerine karşı yürütülen mücadelenin bilimsel alt yapısını hazırladığını anlamamız zaman alacaktı.

Gün gibi aşikâr olan bir husus vardı ki; o da diğerleri sadece öğretim üyesi iken, Enver Konukçu'nun bir Hoca oluşuydu. Onu alim ve büyük yapan da buydu.

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL
Ardahan Üniversitesi
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Tarih bölümü
28.11.2021

h. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Selma Pehlivan'ın Görüşleri

Prof. Dr. Enver Konukçu Hocamızın öğrencisi olan Dr. Öğr. Üyesi Selma Pehlivan, hocamızla ilgili şunları dile getirmiştir. “Çok değerli hocam Prof.Dr. Enver Konukcu’nun birçok öğrencisinde olduğu gibi benim üzerimde de çok büyük emekleri var, sağolsun var olsun. Bu vesileyle kendisine yeniden minnet ve teşekkürlerimi sunuyorum.” demiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Selma Pehlivan

Sakarya Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

19.11.2021

i. Sayın Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Aykun’nun Görüşleri

Enver Konukçu Hocam’a

Atatürk Üniversitesi denince anılması gereken öğretim üyelerinden birisidir. Kendisini 1983 yılında Atatürk Üniversitesiniz kazanınca “Tarih Metodolojisi ve Bibliyografya” ve “Türk Tarihi” derslerinde tanıdım. Bilgi ve bilgiyi aktarması mükemmeldi.

Erzurum malum kış şartları ve o zamanlar öğrencilerin zaman geçirecekleri imkânlar yok gibiydi. Tarihe ilgi duyanların gidecekleri yer belliydi. Kütüphane en iyi zaman geçirecek yerdii Kaynak olarak çok zengindi. Kütüphaneye giderdik orada çalışır ve gelirken de kitap alır yurda gelirdik. Haliyle biraz bilgi edinince kafada sorular da oluşurdu. Soruları dersin bitiminde Enver hocama sorardım. Sabırla cevap verirdi.

Mezun olduktan sonra bölümde göreve başladım. Danışmanlığımı Enver hocam üzerine aldı. “Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829)” konusunu önerdi ve çalışmayı tamamladım. Sonra doktora geçtik. Yine İran ile yapılan Erzurum konferansına çalışsana dedi. Biraz araştırma yaptım. Arşiv malzemesi olarak belge çoktu ve tama hocam dedim. “Erzurum Konferansı ve Osmanlı-İran Hudud Antlaşması (1843-1847)” adıyla çalışmayı tamamladım. Her iki çalışmada da büyük yardımlarını gördüm.

Hocanın bir özelliği asla bilgi paylaşımında ketum olmamasıydı. Okuduğu kitaplarda kimin çalıştığı ne bilgi bulunsa az ise bir kâğıda yazar çalışan ilgili arkadaşına verirdi. Çoksa çağırır “Şu kitapta böyle bir bilgi ver, onu al” derdi.

Hocanın bir sözü hala kulağımda çınlar. Bizi masa başı tarihçisi olmakla itham ederdi. Sabah odasına geçerken açık kapısı olanlara takılarak geçerdi. Bazen “Masa başı tarihçileri çalışın çalışın” derdi. Hocaya göre olayların geçtiği yerleri görmeden tarih yazılmazdı. Bir yere götürecekse akşamdan söylerdi. “Yarın hazır ol Ardahan’a gideceğiz” veya “Karsa gideceğiz”. Böylelikle hocanın sayesinde Doğudaki birçok şehir ve kasabayı görme imkânım oldu. Bu geziler sonrasında anladım ki masa başında yazmak ile olayların geçtiği yeri gördükten sonra olayı kafada tasavvur etmek çok farklıydı.

Hocanın hayatında geçen 20 yılı bilirim. Aile olarak mazbuttu. Tomris Hocam tam bir Cumhuriyet kadınıydı. Çok hanımdı. “Osmanlı Hanımefendisi” derler ya tam öyle öyle birisiydi. Oğlu Erdem saf, temiz kalpli birisiydi. Erzurum basınını duyanlarından idi. Kızı Elvan Hanım hanımcıktı. Vefat haberi beni ve hanımı çok üzmüştü. Mekânı cennet olsun.

Hocam çok neşeli biriydi. Onun üzüntülü çok az görmüşümdür. Bir tanesi hakkında bilgi vereyim. Dekanımızdı. Bir dönemi bitirmiş tekrar atanmıştı. Bir sabah okula gittiğimde çok üzüntülüydü. “İbrahim dekanlıktan istifa ettim dedi”. Sebebini sonmadım. Bir süre sonra Rektör beyle araları açıldı. Galiba bu istifa ile ilgiliydi. Hocam dekanlık görevini yürüttüğü için bölüm başkanlığını bırakmıştı. Bir süre sonra akşamüzeriydi. Sekreter hanımın elinde bir kâğıt vardı. Yanında da bölüm başkanı vardı. İkisi de kâğıdı Enver Hocam’a vermeye çekiniyorlardı. Bana “Şu kâğıdı hocaya versene” dediler. Baktın yazıda bölümdeki tüm dersleri bırakarak Ağrı’ya fakülteye görevlendirildiği yazıyordu. O zaman Ağrıda üniversite kurulmamıştı ve Atatürk Üniversitesine bağlı birimler vardı. Ben de veremem dedim. Sonda kendileri verdiler. Hoca okuduğunda çok üzülmüştü.

Takip eden hafta galiba pazartesi idi. Ders arasında dekan beyin sekreteri aradı dediler. Hocamdan sonra dekanımız Kimyacı Yaşar Sütbeyaz hocamız olmuştu. Gittim. “İbrahim hocanın durumunu biliyorsun. Koca hocayı Ağrıya gönderemeyiz. Onun için birer hafta siz gideceksiniz” dedi. “Öncelikle de en yakınından başlayalım ve seni göndereceğim. Sabah Ağrıya araba gidecek. Hazır ol” dedi. Sonra “Dur İbrahim en son Yrd. Doç. kim oldu, Ondan başlayalım ”dedi. Ben de “ Hasan Geyikoğlu hoca başladı dedim. Tamam, onu gönderelim dedi. Sonra haber geldi ki Ağrı’dan hoca ayarlamışlar. Kimse gitmedi.

Hoca-Rektör gerginliği bir süre devam etti. Hocanın yanında görünen çok kimse rektör beyden çekindiklerinden hocaya selam bile veremediler. Tabii ben hep yanında oldum. Allah için rektör beyden de bir kötölük görmedim. Bu olay hocamı üzdü ama kısa sürede atlattı.

Türk milletine atılan Ermeni soykırım iftiralarına en iyi cevabı hocam vermiştir. Hatta Hatta Kars Subatan köyünde bulunan toplu Müslüman mezarının yerini tespit için beraber gittik. Hasankale/Pasinler Tımar köyü kazısında bizzat çalıştım. Doğuda Türklere karşı Ermeni mezaliminin gün yüzüne çıkmasında en büyük emek Enver hocamındır.

Geçen yıl sosyal paylaşım sitesinde Atatürk Üniversitesinde Türklere Ermenilerin uyguladıkları mezalim ile ilgili bir paylaşım yapılmıştı. Adeta Enver hocamı yok saymışlardı. Tabii tepkimi de koydum.

Erzurum Atatürk Üniversitesinde 3 yıl görev yaptıktan sonra 2010 yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesine geçtim. Ayrılırken hocama kırgın olarak ayrıldım. Bende emekleri çoktur. Asla kıyamam. Zaten öğrencinin hocasına kızdığı yerde görölmüş kırgındım. Merhum Ozan Arif’in dediği gibi “ Gönül sevdiğine kırgın” olur.

Enver Hocam’a, Tomris Hocam’a ve Erdem’e sağlık ve sıhhatler diliyorum.

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYKUN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Fen-Edebiyat Faköltesi
Tarih Bölümü
27.12.22021

SONUÇ

Ömrünü tarihe ve tarihçiliğe adanmış, “Hocaların Hocası” olarak bilinen Prof. Dr. Enver Konukçu, Türk ilim hayatının önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Türk tarihçiliğine hepsi kendi konusunda ilk olabilecek değerli çalışmalar armağan etmiş, Anadolu’nun birçok farklı üniversitesinde görev yapan onlarca tarihçi akademisyen yetiştirmiştir. Tespit edebildiğimiz pek çok eseri olan Prof. Dr. Enver Konukçu ile ilgili bir makale bir de Armağan kitabı dışında bir çalışmanın olmaması, bu konunun seçilmesinde başlıca etkenlerden biri olmuştur. Yüzlerce akademik çalışma ve öğrenci yetiştiren bir kişinin bir makale, bir armağan kitabı ile hayatının ve fikirlerinin değerlendirilemeyeceği açıktır. Bu çalışmada Prof. Dr. Enver Konukçunun bir insan, bir akademisyen, bir tarihçi olarak hayatının farklı yönleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Şehir ve bölge tarihinden, Hindistan tarihine, Selçuklu/Osmanlı tarihinden Cumhuriyet tarihine ve Ermenilerin Anadolu’da yaptıkları kıyımlara dair birçok farklı alanda çalışma yapmış olan Prof. Dr. Enver Konukçu 43 yıl mesleğini hakkıyla yapmış, hala da birçok sağlık sorunları olmasına rağmen çalışmalarına devam etmektedir. Mesleğini aşkı bilerek hayatını Türk tarihçiliğine vakfetmiştir. Bu özellikleri ile döneminde yaşayan diğer tarihçilerden bazı konular da öne geçmiş, çalışma alanı ve bu alanın çalışma genişliğiyle farklı olmuştur. Ortaçağdan Yakınçağ, Yeniçağ, Cumhuriyet tarihine kadar farklı alanlarda araştırma yapmış, eser kaleme almış sayılı tarihçilerimizdendir. Bunun yanı sıra şuanda ülkemizin önemli tarihçilerinden birçoğunun hocası olmuş ve onları yetiştirmiştir. Yurt içinde ve dışında yaptığı çalışmalar ve aldığı görevlerde başarılı olan Konukçu; Türk milletinin dünyaya tanıtan pek çok esere imza atarak tarih bilimine büyük katkıda bulunmuştur, bulunmaya devam edecektir.

Tezimizin konusunu oluşturan Prof. Dr. Enver Konukçu, yaşam biçimi, akademisyenliği, ilmi ciddiyeti, hocalığı ve fikir adamlığı yönü ile Türk milletinin yetiştirdiği nadir şahsiyetlerden ve önemli tarihçilerindendir. Türk tarihi ile yaptığı çalışmalarıyla Türk’ü en iyi tanıyan ve anlayan adam olarak bilinmektedir. Türk ilim ve fikir âleminde müstesna bir yere sahiptir. Yazdığı onlarca kitap ve yüzlerce makaleler onun hayat öyküsünün, adeta dolu dolu yaşanmış bir hayatın resmi olduğunu ortaya koymaktadır. İلمي kişiliği ve disiplinle ilgili bilgi ve tecrübeleriyle yetişecek tarihçilere güzel bir örnek teşkil

etmektedir. Kendisini tarih camiasında tanımayan akademisyen, arşivci ve gazeteci yoktur. Engin bilgisi ile birçok devlet kurumuna da danışmanlıkta bulunmuştur. Bizler de bu çalışmamızda Prof. Dr. Enver Konukçu gibi önemli bir ismi elimizden geldiği kadarıyla tanıtmaya, fikir ve düşüncelerini ortaya koymaya çalıştık. Az da olsa başarılı olabildiysek, bu bizim için en büyük bahtiyarlık kaynağı olacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, Dursun Ali, “*Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu*”, **History Studies**, IV. Cilt, (Özel Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012
- ATNUR, İbrahim Ethem, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, Ankara 2012
- BAYKARA, Tuncer, “*Enver Konukçu ile Yarım Yüzyıla Yaklaşan Bir Dostluk*”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Ankara 2012
- DERİNSU DAYI, S. Esin, “*Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Özgeçmişi*”, **Atatürk Dergisi (Prof. Dr. Enver Konukçu Özel Sayısı) I/ 1**, Erzurum, Temmuz 2012
- ERDOĞAN, Çoşkun, “*Prof. Dr. Enver Konukçu’nun Hayatı ve Seçilmiş Eserleri*”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Ankara 2012
- KONUKÇU, Enver, **Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)**, Ankara 2000
- KONUKÇU, Enver, **Ardahan Tarihi**, Ankara 1999
- KONUKÇU, Enver, **Akça Koca ve Kocaili**, Kocaeli 2016
- KONUKÇU, Enver, **Ermenilerin Yeşilyayla’daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)**, Ankara 1990
- KONUKÇU, Enver, **Hendek Tarihten Sayfalar**, Hendek 2010
- KONUKÇU, Enver, **Erzurum’da Kars Kapı Şehitliğindeki İki Mezar “Hafız Hakkı ve Cemal Paşalar (1915,1922)”**, Erzurum 2020
- KONUKÇU, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992
- KONUKÇU, Enver, **Büyük Güçler ve Ermeni Kışkıracısındaki Erzincan’ın Albayrağına Kavuşması**, Ankara 2001
- KONUKÇU, Enver, **Prof. Dr. Enver Konukçu Arşivinden: Sakarya Yazıları**, Sakarya 2012
- KONUKÇU, Enver, **Kocaeli’nin İlk Osmanlı Yöneticisi Süleyman Paşa**, Kocaeli 2009

- KONUKÇU, Enver, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973
- KONUKÇU, Enver, **Köroğlu'na Kadar Bingöl**, Ankara 1987
- KONUKÇU, Enver, **Erzurum'da Mustafa Kemal'i İlha ve İstanbul Kapı Karşılaşmaları**, Erzurum 2009
- KONUKÇU, Enver, **Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum**, Erzurum 1999
- KONUKÇU, Enver, **Otlukbeli Meydan Savaşı (11 Ağustos 1473)**, Ankara 1998
- KONUKÇU, Enver- İbrahim Atnur, **Bir Köy Tarihi: Cinis**, İstanbul 2010
- KONUKÇU, Enver, vd.,**Şehr-i Mübarek Erzurum**, Ankara 1989
- KONUKÇU, Enver, vd., **Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan**, Ankara 1998
- SAKAOĞLU, Saim, “*Biz Amerika'dayken*” **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Ankara 2012
- ŞAHİN, Enis, **Kaynak Tahlili: Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı(11-12 Mart 1918)**, Ermeni Araştırmaları,Sayı14-15,Yaz-Sonbahar 2004
- ŞAHİN, Enis, “*Hocam Prof. Dr. Enver Konukçu*”, **Tarih Uğrunda Bir Ömür Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (Ed. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur), Ankara 2012
- Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991)**, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını Nu:675, Ankara 1992
- Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları nu:6, Ankara 1990

Mülakatlar

- Prof. Dr. Enver Konukçu ile 06.09.2019 tarihinde yapılan mülakat.
- Prof. Dr. Enver Konukçu ile 07.09.2019 tarihinde yapılan mülakat.
- Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu ile 17.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.
- Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur ile 03.12.2021 tarihinde yapılan mülakat.
- Doç. Dr. Ahmet Toksoy ile 01.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.
- Doç. Dr. Ömer Erden ile 02.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.

Doç. Dr. Akın Bingöl ile 24.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.

Dr. Öğr. Üyesi Veysi Akın ile 24.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.

Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural ile 28.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.

Dr. Öğr. Üyesi Selma Pehlivan ile 19.11.2021 tarihinde yapılan mülakat.

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Aykun ile 27.12.2021 tarihinde yapılan mülakat.

İnternet Kaynakları

<https://www.google.com/maps/place/Pa%C5%9Fak%C3%B6y,+14100+Bolu+Merkez%2FBolu,+T%C3%BCrkiye/@40.7317904,31.5706105,156m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x409d3f8672ee2e13:0xfd3f9e85f19e10c!8m2!3d40.7318392!4d31.5650968?hl=tr-TR> , (23.01.2020).

Düzce Üniversitesi İletişim ve Tanıtım Koordinatörlüğü, **Düzce üniversitesi Prof. Dr. Enver Konukçu Saygı Günü, (Belgesel)**, YouTube, 25 Aralık 2017;<https://www.youtube.com/watch?v=XzfKgeljRMQ>(15.01.2020).

<https://www.haberler.com/prof-dr-enver-konukcu-dan-aydin-a-anlamli-ziyaret-4166942-haberi/> (30.10.2021).

<http://www.doguturk.com/guncel/konukcu-ermeni-meselesi-bana-gore-her-zaman-paravan-olarak-kullanilmistir-h16312.html>(30.10.2021).

https://idari.adu.edu.tr/subemudurlugu/basin/arsiv_detay.asp?idx=25970(30.10.2021).

<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953> (30.10.2021).

https://www.duzcepostasi.com/haberdetay.asp?id=27142&ENVER_KONUKCU%92DAN_DuZCE_uNiVERSiTESi%92NE_BuYuK_BAgIs(30.10.2021).

<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953> (30.10.2021).

http://www.berikanyayinevi.com.tr/yayinlar/kitapPROF_DR_ENVER_KONUKCU_A_R_M_A_G_A_N_I.html(30.10.2021).

<https://www.haberler.com/prof-dr-enver-konukcu-dan-aydin-a-anlamli-ziyaret-4166942-haberi/>(30.10.2021).

<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953>
(30.10.2021).

<http://www.dadastv.com/haber/Konukcu-Erzurum-a-veda-etti/6870>(30.10.2021).

<http://www.dadastv.com/haber/Konukcu-Erzurum-a-veda-etti/6870>(30.10.2021).

<https://www.gazetepusula.net/2020/04/28/ayran-asi-profesoru/>(30.10.2021).

<http://www.duzce.gov.tr/duzce-nin-tarihi-ile-ilgili-kitap-yazim-alismalari-basladi>
(30.10.2021).

<https://www.duzcepusula.com/yarim-asirlik-koleksiyonunu-armagan-etti/10906/>
(30.10.2021).

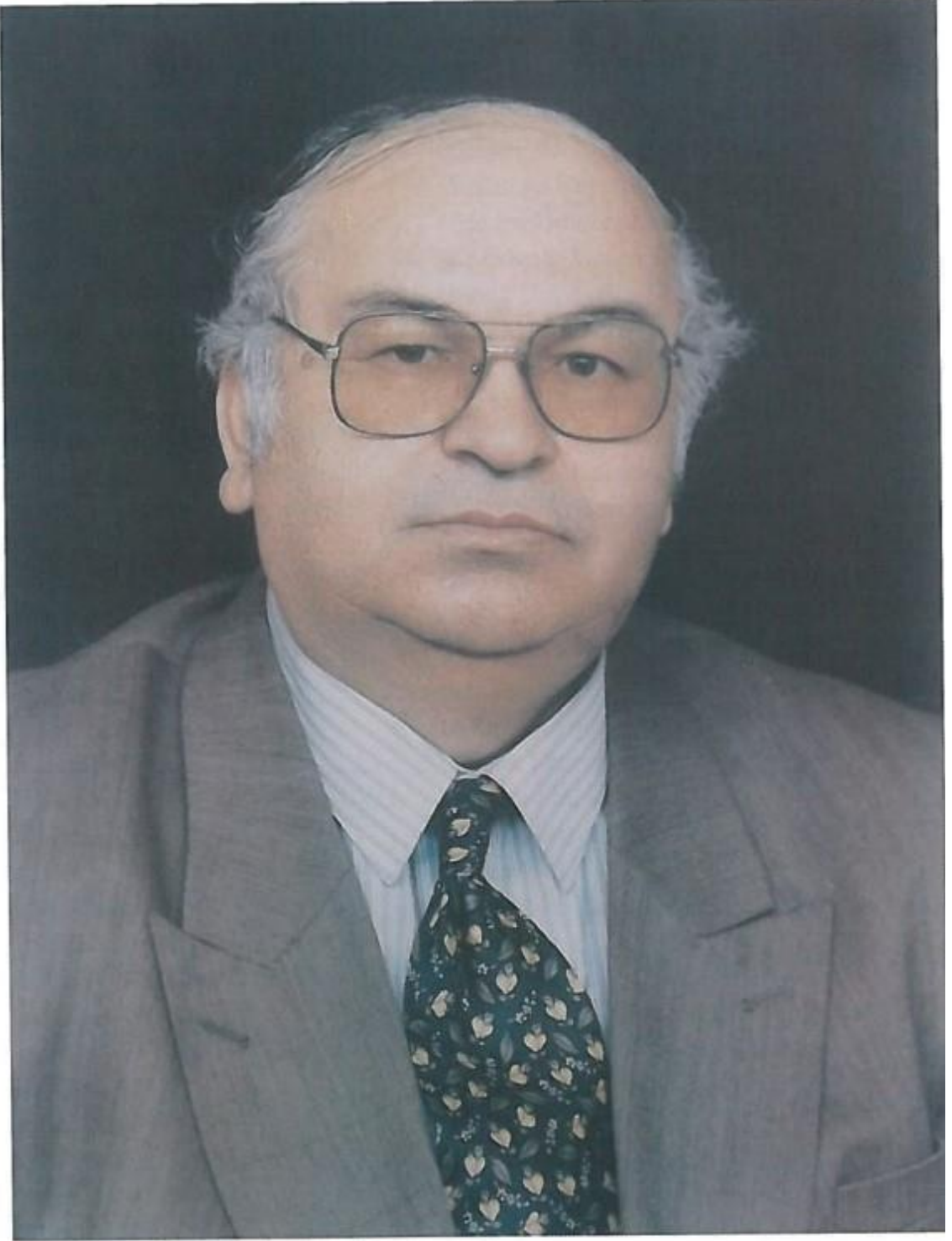
<https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/duzce/prof-dr-konukcu-icin-saygi-gunu-duzenlendi-12483598>(30.10.2021).

<https://www.ailevecalisma.gov.tr/duzce/iletisim/>(15.01.2020).

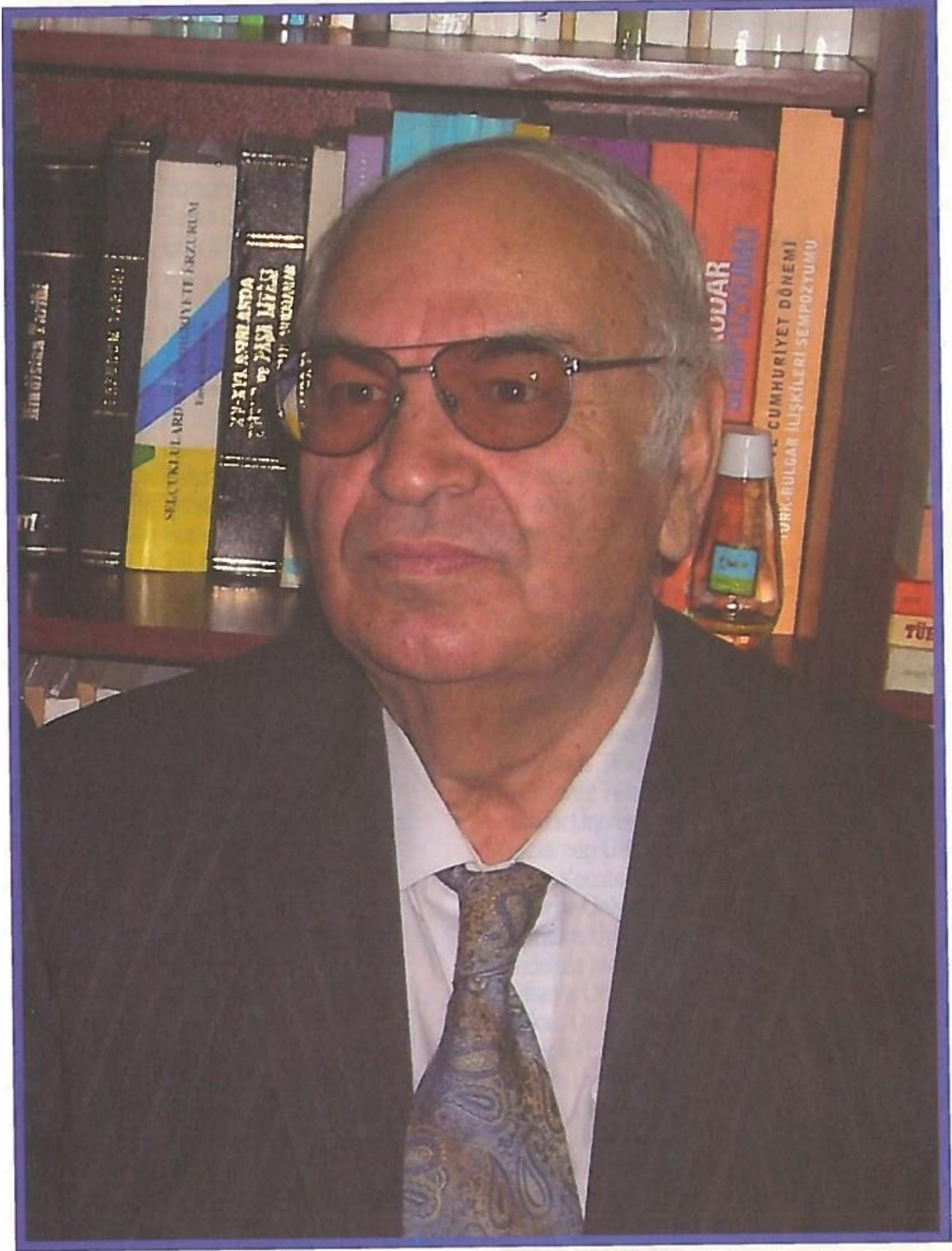
<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/haber/Erzurum-Onu-eserleriyle-hatirlayacak/55953>
(30.10.2021).

EKLER

FOTOĞRAFLAR

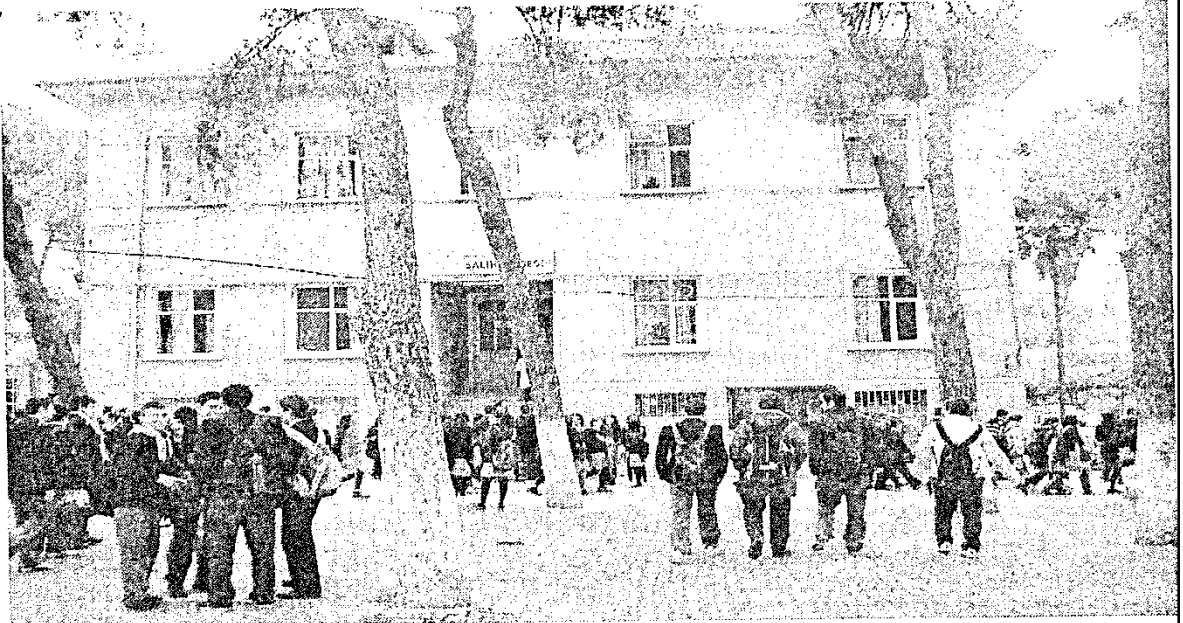

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Tarih öğretmeni Enver Konukçu'nun ilk görev yaptığı Salihli Lisesi eski binasından bir görüntü

İbrahim Ethem Atnur, Enver Konukçu, Enis Şahin

Oturanlar: Zeki Velidî Togan ve eşi Nazmiye Hanımefendi Ayaktakiler: Tuncer Baykara, Enver Konukçu ve Mehmet Saray

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Hakkı Dursun Yıldız ve Enver Konukçu

Dursun Ali Akbulut ve Enver Konukçu

Ayaktakiler: Dündar Aydın, Çetin Varlık, Esin Dayı, Coşkun Alptekin, Enver Konukçu, Dursun Ali Akbulut. Oturanlar: Ahmet Şimşirgil, Besim Özcan, Selçuk Günay, Muhsin Bozkurt

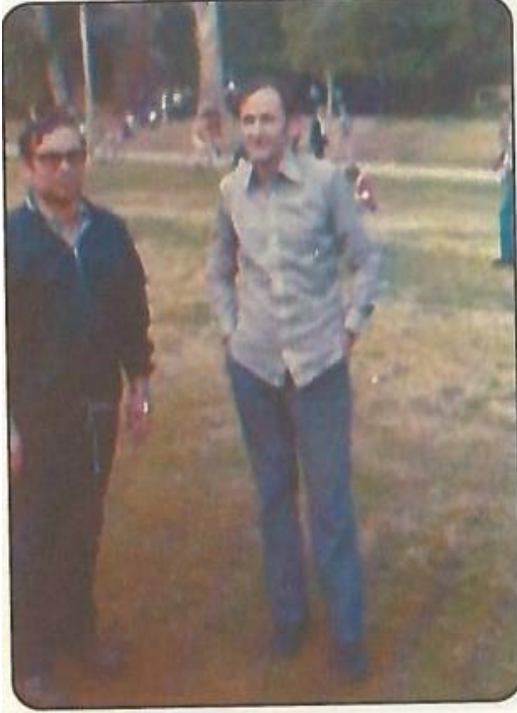
Ayaktakiler: Günay Çağlar, Dündar Aydın, Mücteba İlgürel, Enver Konukçu, Coşkun Alptekin, Dursun Ali Akbulut, Mahmut Pehlivan. Oturanlar: Alparslan Ceylan, Mehmet İnbaşı, Besim Özcan

Faruk Özerengin, Kâzım Karabekir Paşa'nın kızı Hayat Hanım, köylüler ve Enver Konukçu

İbrahim Ethem Atmur, Timsal Karabekir, Necati Fahri Taş ve Enver Konukçu

Enver Konukçu ve Saim Sakaoğlu

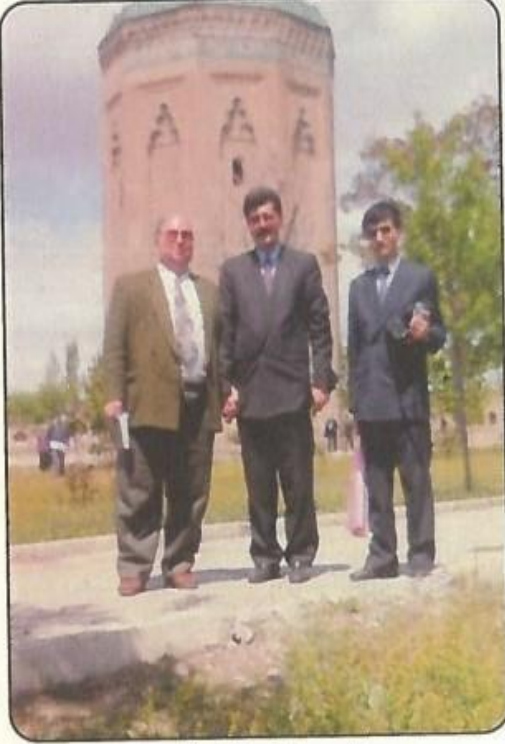
Saim Sakaoğlu, Ailesi ve Enver Konukçu

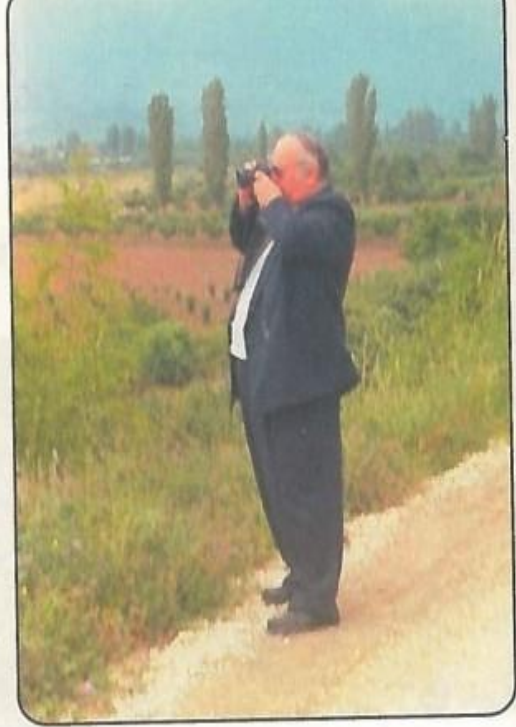
Vilayet Guliyev ve Enver Konukçu

Enver Konukçu

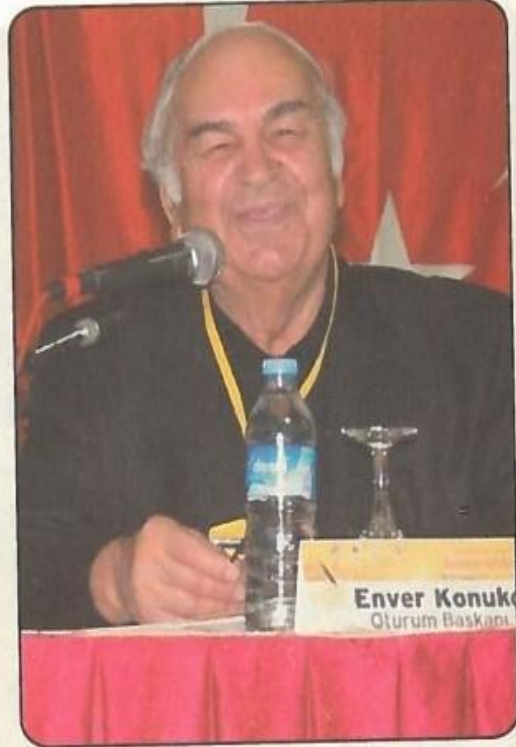
Enver Konukçu, İbrahim Ethem Atnur,
Hasan Geyikoğlu

Enver Konukçu

Enver Konukçu, Esin Dayı, M. Fahrettin Kırzioğlu

Enver Konukçu

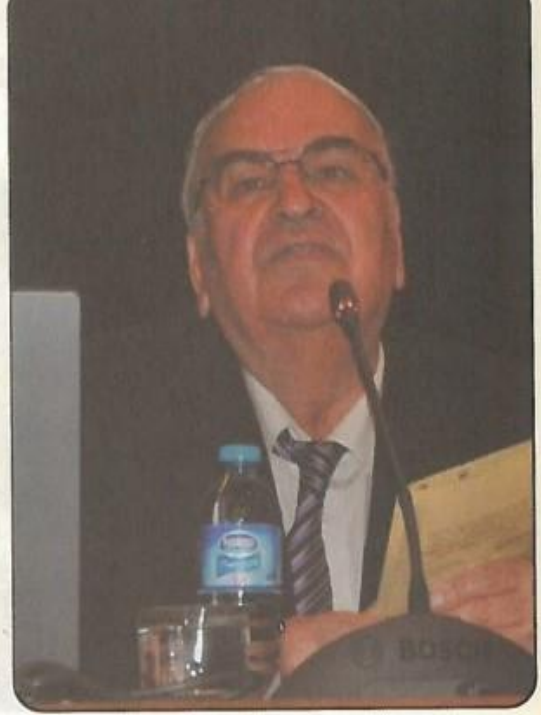
Mahmut Pehlivan, Enver Konukçu, Coşkun Alptekin, Dündar Aydın, Ahmet Çakır

Cemil Kutlu, Erol Kürkcüoğlu, Enis Şahin, Enver Konukçu, Yavuz Özdemir, Feyyaz İbrahimhakkioğlu

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Enver Konukçu ve Salim Cöhce

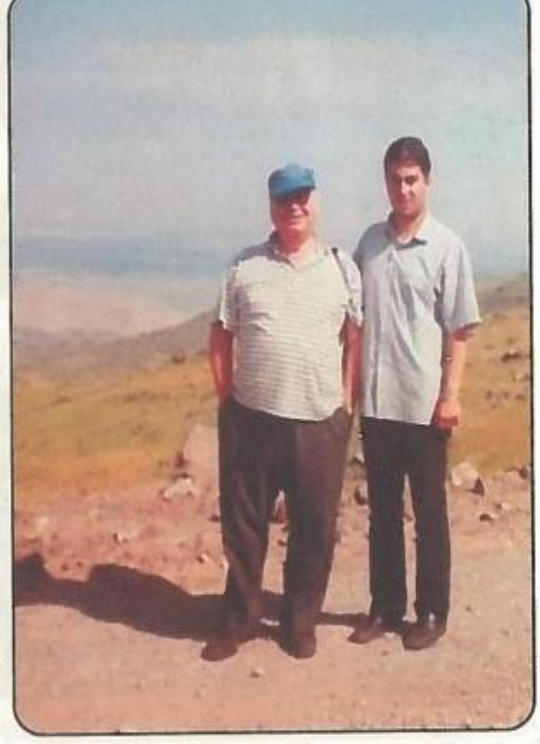
Ayaktakiler: Dursun Ali Akbulut, Besim Özcan, Alparslan Ceylan, Enver Konukçu, Mehmet İnbaşı, İbrahim Ethem Atnur, Dünder Aydın, Mahmut Pehlivan. Oturanlar: Coşkun Alptekin, Bilge Seyidoğlu, Hakkı Dursun Yıldız, Ahmet Çakır, Hakan Akbulut. Ön sıra: Bilge Seyidoğlu'nun kızı, Süleyman Çiğdem, Kutay Pehlivan ve Utku Pehlivan.

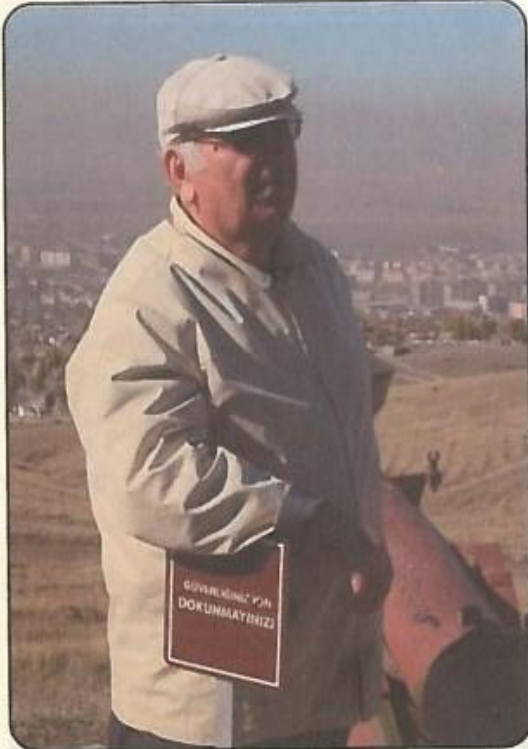
Sivas Kongresi Binasında Prof.Dr. Enver Konukçu ve sempozyum katılımcıları.

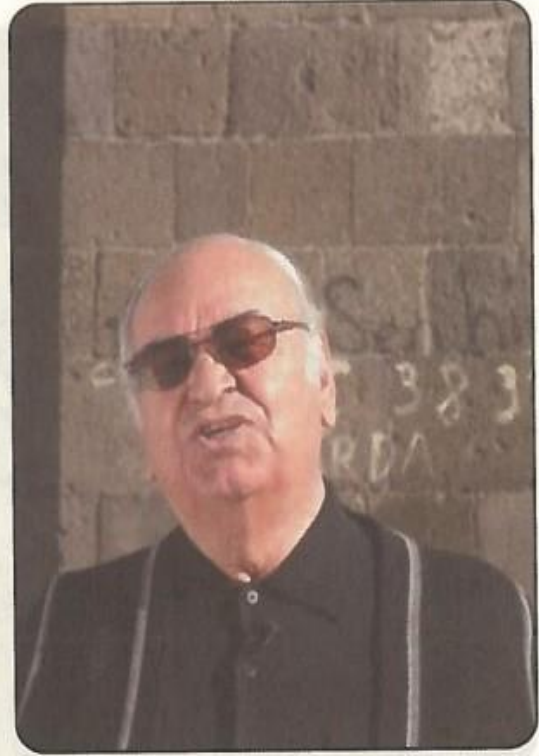
Enver Konukçu

Enver Konukçu ve Savaş Eğilmez

Enver Konukçu

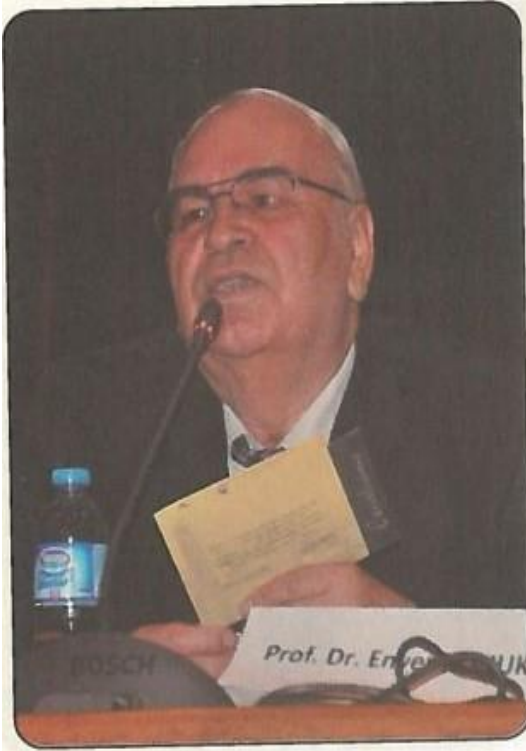
Enver Konukçu

Ayaktakiler: İskender Yılmaz, Süleyman Çiğdem, Selçuk Günay, Mehmet İnbaşı. Oturanlar: Enver Konukçu, Salim Cöhce, Hasan Geyikoğlu

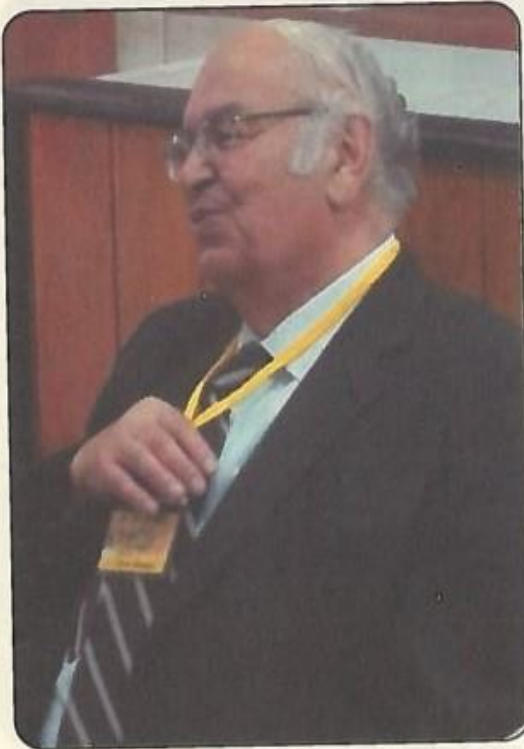
Ayaktakiler: Veli Ünsal, Selami Kılıç, Besim Özcan, Hüseyin Yurttaş, İskender Yılmaz, Süleyman Çiğdem, Hüseyin Bakırcı, Selçuk Günay. Oturanlar: Enver Konukçu, Salim Cöhce, Hasan Geyikoğlu.

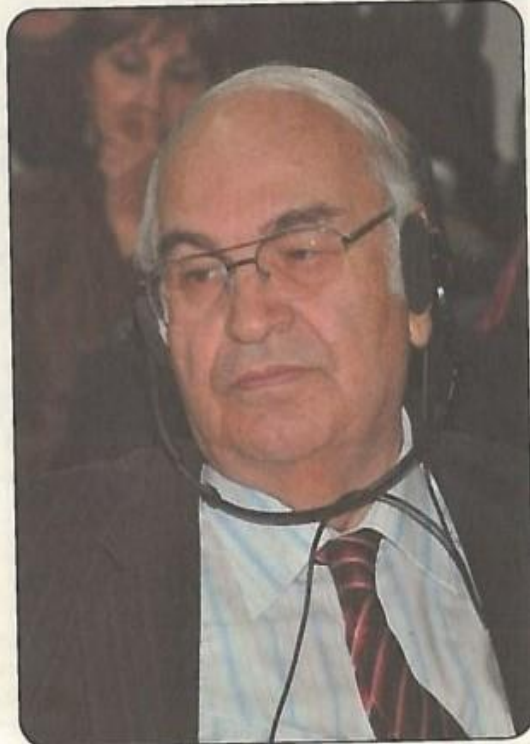
Enver Konukçu

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Önder Göçgün, Enver Konukçu, Reşat Genç

Murat Küçükkuşurlu, Enver Konukçu, Hikmet Koçak, Selma Yel

Suat Vural ve Enver Konukçu

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Enver Konukçu

Erzurum'un kurtuluş günüyle ilgili bir programda Enver Konukçu ve Cezmi Erarslan ile birlikte diğer katılımcılar

Enver Konukçu ve Atatürk Üniversitesi Rektörü Hikmet Koçak

Enver Konukçu ve Enis Şahin

İbrahim Ethem Atnur, Enver Konukçu ve Enis Şahin

Manastır Askerî İdadisi önünde Enver Konukçu ve sempozyum katılımcıları

Musa Kasımlı, İbrahim Ethem Atnur, Cezmi Erarslan, Enis Şahin, Suat Vural, Enver Konukçu, Ömer Erden

Enver Konukçu ve Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Cezmi Erarslan

Ahmet Halaçoğlu, Enver Konukçu, Bayram Kodaman, İbrahim Ethem Atnur, Hasan Babacan

İskender Yılmaz, Enver Konukçu, İbrahim Ethem Atnur, Selami Kılıç, Hüsametin Yıldırım

İbrahim Aykun, Mehmet İnbaşı, Enver Konukçu, Besim Özcan, Dursun Ali Akbulut, Mahmut Pehlivan

Selçuk Günay, Mahmut Pehlivan, Dursun Ali Akbulut, Ahmet Şimşirgil, Enver Konukçu, Günay Çağlar, Esin Dayı

İbrahim Ethem Atnur, Savaş Eğilmez, Enver Konukçu, Besim Özcan, Süleyman Çiğdem, Bilgehan Pamuk

Mehmet İnbaşı, Enver Konukçu, Besim Özcan

Enver Konukçu, Serpil Sürmeli, Esin Dayı

Hamza Gündoğdu, Metin Tuncel, Enver Konukçu, Salim Cöhce, Enis Şahin

Enis Şahin, Enver Konukçu, Mehmet Alpargu, Haluk Selvi

Enver Konukçu, Talip Kabadayı, Dilşen İnce Erdoğan, Gülay Gündeay, İbrahim Ethem Atnur, Hüseyin Üreten, Kemal Çiçek, Enis Şahin

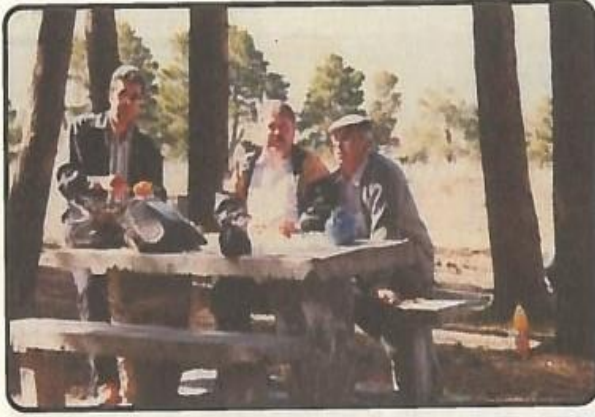
İbrahim Ethem Atnur, Enver Konukçu, Enis Şahin, Suat Vural

Esat Arslan, Enver Konukçu, İbrahim Ethem Atnur

Enver Konukçu, Süleyman Çiğdem, İbrahim Ethem Atnur

İbrahim Ethem Atnur, Salim Cöhce,
Enver Konukçu

İbrahim Ethem Atnur ve Enver Konukçu

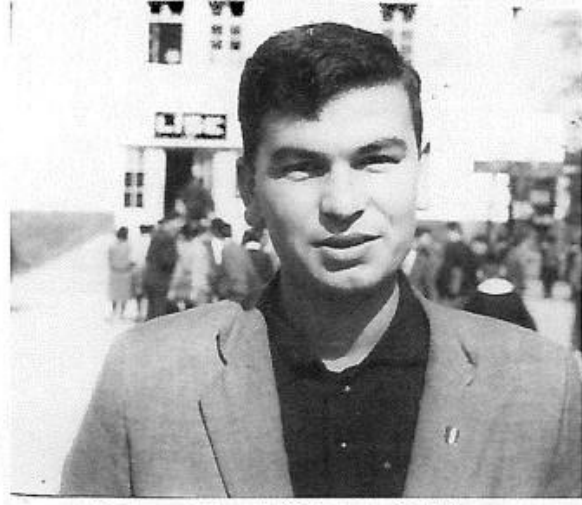
Enver Konukçu

Enver Konukçu

Düzce Orta Okulu

Düzce Lisesi (8 Mart 1959)

Bornova-Hacılarıkırı'nda kısa dönem askerlik (1976)

II. Sultan Hamid Türbesi Külliyesi'nde doktora raporu yazılırken (1972)
Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu (İstanbul), Prof. Dr. Abidin İtil (D.T.C.F),
Prof. Dr. Sebahattin Olcay (Atatürk Üniversitesi)

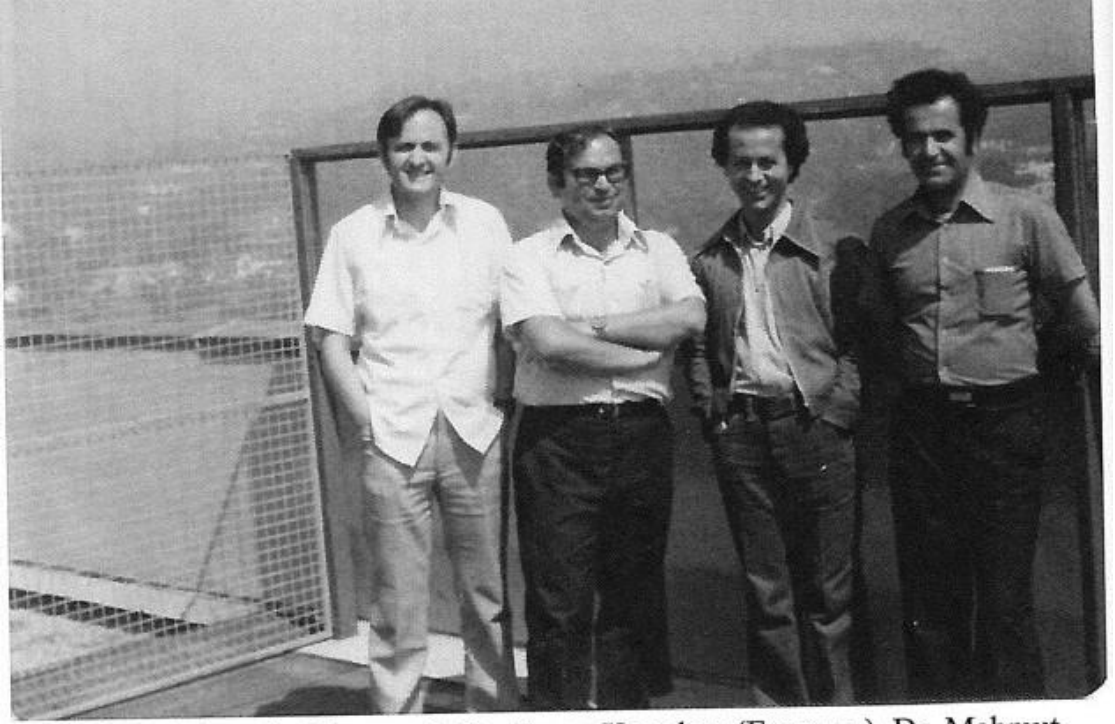
Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İstanbul Küçük Yalı'daki Evinde
Enver Konukçu, Z. V. Togan, T. Baykara ve Mehmet Saray

Enver Konukçu, R. Şeşen, T. Baykara

T. Baykara, Ahmet Esrar, E. Konukçu, Milliyetçi Çin'den T'ang Chi
ve Pakistanlı Attar Hanım

Dr. Saim Sakaoğlu (Erzurum), Dr. Enver Konukçu (Erzurum), Dr. Mahmut Tezcan (Ankara) ve Dr. Hamza Zülfikar (Ankara) Ucla'da

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan ve Enver Konukçu (1965)

Salihli'deki düğünde Konukçu-Erdem Ailesi (1968)

Konukçu Ailesi Düzce 1968

Oturanlar: Hüseyin Konukçu-Fatma Konukçu

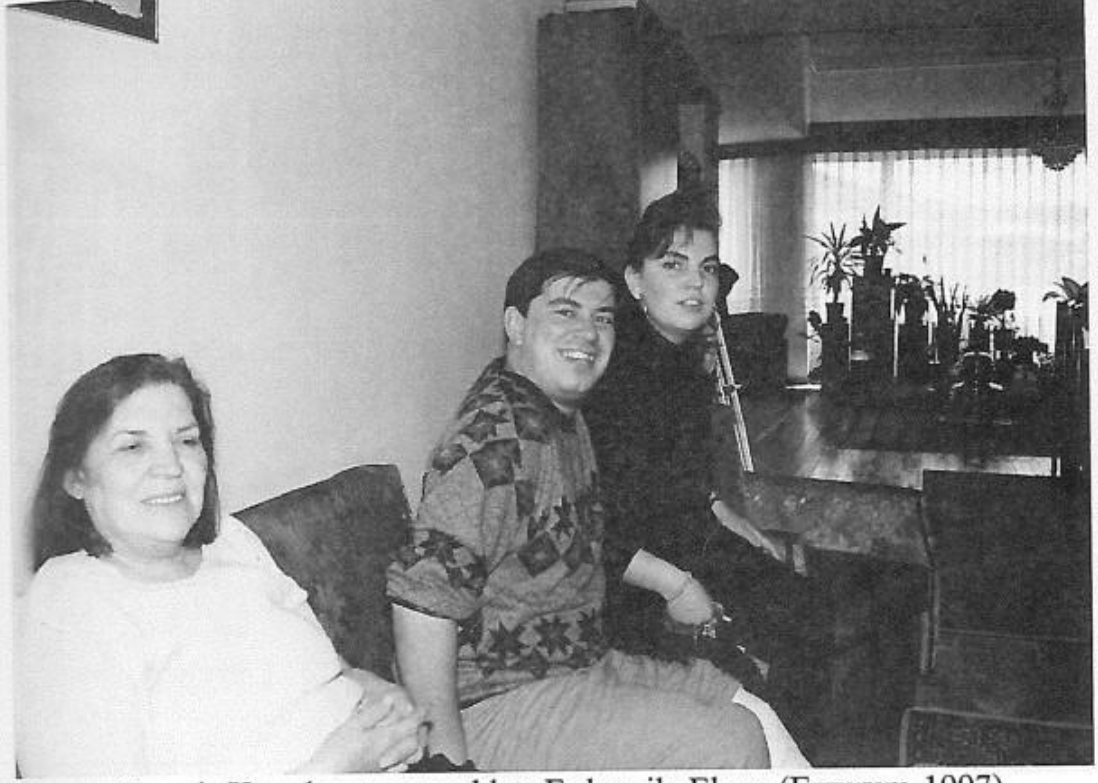
Ayaktakiler: Kız kardeş Mürüvet, Enver, Tomris ve erkek kardeş Zeki

Suriye'de Şam'da Şehit düşen Hasan dedemizin eşi Kontur Nine,
Şefika Konukçu Akrabalar ve biz torunlar (Bolu)

Erdem Konukçu, Tomris Konukçu, torun Türker Candan,
Elvan Behiye Candan

Tomris Konukçu ve çocukları Erdem ile Elvan (Erzurum-1997)

Torun Türker ve kızı Elvan (Erzurum – 1998)

Enver Konukçu, Tomris Konukçu, Suzan Özgören (1998, Didim-Mercan)

Şemsi Paşa Yaylası-Bolu, 2004

Merhum Doç. Dr.Günay Çağlar ve Prof. Dr. S. Esin Dayı ile birlikte
Hoca Ahmet Yesevi Türbesi Türkistan/Kazakistan

Prof. Dr. Enver Konukçu
Prof. Dr. S. Esin Derinsu Dayı
Prof. Dr. M.Fahrettin Kırzioğlu
29 Ekim 1999
Kazakistan/Türkistan

Enver Konukçu, arkadaşları ve öğrencisi Prof. Dr. S. Esin Dayı ile birlikte.

